

KYRKANS
FÖREMÅL

BESKRIVANDE
LEXIKON

KYRKANS FÖREMÅL BESKRIVANDE LEXIKON

Texter: Charlotta Hanner Nordstrand, Gunnel Berggrén,
Joakim Hansson, Fanny Stenback
Teckningar: Maria Henje, Lotta Möller
Layout och textredigering: Lotta Möller
Projektledare: Charlotta Hanner Nordstrand

Svenska kyrkan

GÖTEBORGS UNIVERSITET 2015

INNEHÅLL

FÖRORD	10
Presentation av lexikonets medarbetare.....	12

FAKTARUTOR

Stilepoker och historiska epoker.....	14
Reformationen.....	17
De liturgiska färgerna.....	18
Kortkort om kristna symboler och attribut.....	19

LEXIKON

Altare.....	23
Altarprydnad.....	35
Krucifix och kors.....	45
Predikstol.....	59
Bänkinredning.....	67
Läktare.....	75
Orgel och andra musikinstrument.....	79
Dopredskap.....	89
Nattvardskärl.....	99
Brudkronor och andra brudsmücken.....	109
Jordfästningsredskap.....	113
Kollektredskap.....	117
Ljusredskap.....	123

Textil.....	135
Konstverk och minnestavlor.....	155
Möbler.....	169
Ur.....	175
Böcker och dokument.....	181
Äldre dörrar, byggnads- och inredningsdetaljer.....	199
Torn- och takprydnader.....	205
Klockor.....	209
Gravminnen.....	215
Runstenar, bildstenar.....	231
Övrigt.....	237

FÖRTECKNING ILLUSTRATIONER.....	248
--	------------

REFERENSER.....	250
------------------------	------------

INDEX.....	257
-------------------	------------

KYRKANS FÖREMÅL

BESKRIVANDE LEXIKON

Detta lexikon tar upp alla typer av föremål som funnits i bruk i svenska kyrkor och på kyrkogårdar, från medeltiden fram till nutid. Kyrkorna och deras inredningar har förändrats otaliga gånger. Modet har växlat och föremål har bytts ut. Äldre föremål kan hittas på kyrkvindar och i klockstaplar, därtill fann många kyrkliga föremål under 1800-talets andra hälft sin väg till museer. Merparten av föremålen är dock kvar i sina kyrkorum.

De kyrkliga föremålen är exempel på sin tids främsta konst och konsthantverk och kan jämföras med föremål på slott och herrgårdar. De betingar stora kulturhistoriska, immateriella, estetiska och identitetsskapande värden. Genom att beskriva kyrkans föremål framvisas en viktig sida av det svenska kulturarvet. Kyrkan och kungamakten har under århundradena vårdat de kyrkliga föremålen på olika sätt. 1828 kom ett kungligt påbud att kyrkans föremål skulle beskrivas och föras upp på inventarielistor. Dessa finns i ATA, det Antikvariskt Topografiska arkivet, och de bildar utgångspunkten för kyrkornas inventarieförteckningar. Sedan år 2000 har staten och kyrkans skilts åt, men eftersom kyrkorna med inredningar och inventarier är skyddade enligt Kulturmiljölagens 4 kap. lägger staten betydande ekonomiska summor i deras vidmakthållande.

Lexikonet är indelat i 24 huvudrubriker med utgångspunkt från Riksantikvarieämbetets traditionella indelningsmodell. Under dessa presenteras de ca 369 begreppen i bokstavsordning i ord och bild. Flera av dem har alternativa benämningar, t.ex. kalk som också benämns bägare. Det totala antalet uppslagsord med korshänvisningar uppgår därför till ca 481 stycken. Den sista avdelningen har rubriken Övrigt. Där återfinns så skilda föremål som votivskepp, oblatjärn, biskopsstav och straffredskap. Faktarutor kompletterar med upplysningar om stilhistoriska perioder, ikonografi och liturgiska färger. Viktigt att påpeka är att lexikonet inte är liturgiskt normativt. Det är skrivet som en hjälp att identifiera föremålen, för alla som jobbar med dessa.

Beskrivningarna av föremålen bygger på studier av många källor, vilka redovisas i källförteckningen. Utgångspunkten i beskrivningen har ofta varit ett fotografi taget inom redaktionsgruppen alternativt foton från Historiska museets databas, Kringla eller ATA. Dessa för lexikonets framväxt så viktiga foton har därefter tecknats för att åstadkomma en mera allmängiltig form.

Både begreppsförklaringarna och teckningarna är signerade. Gunnel Berggrén (GB) har skrivit textilavsnittet. Joakim Hansson (JH) har skrivit avsnitten om fast inredning, möbler, orglar och altare samt kors, ur, torn- och takprydnader och äldre byggnads- och inredningsdetaljer. Charlotta Hanner Nordstrand (CHN) har skrivit om dop-, nattvards-, ljus- och jordfästningsredskap samt om övriga lösa föremål som konstverk, dörrar och lås, musikinstrument och det spretiga kapitlet Övrigt. Fanny Stenback (FS) har skrivit om böcker och dokument. Maria Henje (MH) och Lotta Möller (LM) har tecknat illustrationerna och Lotta Möller har även redigerat och formgivit lexikonet. Jon Erik Nordstrand har stått för fotohantering och tillsammans med Charlotta Hanner Nordstrand även tagit många av de foton som bildat underlag för teckningarna. I redaktionsgruppen ingick även inledningsvis antikvarie em. Anna-Gretha Eriksson, Riksantikvarieämbetet (RAÄ) och konservator Anna Adrian, Göteborgs stadsmuseum.

Redaktionsgruppen har till sin hjälp haft en referensgrupp bestående av stiftsantikvarie Matilda Dahlquist och antikvarie Sara Strindevall, Göteborgs stift, stiftsantikvarierna Heikki Ranta, Lunds stift och Ulrika Beskow, Västerås stift, textilkonsulent Berit Lundqvist, Västerås stift och konservator Björn Siggeström, Hudiksvall samt som liturgisk expert kyrkoherde Björn Bäckersten (BB), Göteborg. Orgelavsnittet har skrivits i samarbete med forskningsingenjör Carl-Johan Bergsten (CJB), Göteborgs universitet. Kapitlet om gravminnen har granskats av prof. em. Anders Gustavsson. Framställningen av lexikonet har bekostats med kyrkoantikvarisk ersättning, KAE.

Vi riktar ett mycket stort tack till referensgruppen, till övriga granskare nämnda och onämnda.

Göteborg våren 2015

Charlotta Hanner Nordstrand projektledare, fil.dr.

PRESENTATION

LEXIKONETS MEDARBETARE

Konservator **Gunnel Berggrén** med specialitet kyrkotextil. Senast textilansvarig vid Uppsala domkyrkoförsamling, i ca 15 år. Tidigare anställd vid Riksantikvarieämbetets textilsektion och Verbum/Libraria. Under hela yrkeslivet har hon arbetat med uppdrag från församlingar i hela landet och även utbildat kyrkans personal i textilkunskap. Hon är författare till boken Prästens kläder och kyrkans textilier.

Fil.dr **Charlotta Hanner Nordstrand** började sin bana i konstvetenskap och kulturvård som guide på Skoklosters slott på 1970-talet. Via fil.kand. och arbete vid Umeå universitet och bibliotekarieexamen i Borås har hon sedan 1979 verkat vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet där hon är universitetslektor med mångårigt kursansvarig för bland andra ”kyrkostudiekursen”. Resor till Syrien och Tur Abdin i Turkiet har vidgat hennes intressen till att omfatta de tidigkristna kulturerna i det östra Medelhavsområdet.

Fil.dr **Joakim Hansson** var åren 1995-2012 kyrkoantikvarie vid Länsstyrelsen på Gotland, där han ansvarade för den heltäckande kyrkoinventarieinventeringen av Gotlands kyrkor, omfattande drygt 22 000 föremål. Han är sedan många år universitetslektor vid Högskolan på Gotland/Uppsala Universitet. Dessutom är han även en stor samlare av kulturhistoriska möbler och inredningsdetaljer.

Fil.kand. **Maria Henje** är konstnär med bakgrund i studier vid Umeå universitet och idag verksam vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, med undervisning i gestaltning, undersökning och dokumentation. Hon har ett särskilt intresse för att teckna växter, och ett engagemang i att skildra människans skiftande uttryck. Ett mångårigt pedagogiskt arbete i undervisning och bildningsverksamhet har kombinerats med illustrationsarbeten och utställningar.

Fil.kand. **Lotta Möller** är utbildad papperskonservator vid Göteborgs universitet. Tidigare har hon studerat konst och konsthantverk på Nyckelviksskolan och Handarbetets Vänner i Stockholm samt matematik och språk vid Stockholms universitet. Idag bedriver hon privat konserveringsverksamhet med ateljé i centrala Stockholm. Utöver ett intresse för kultur och kulturvård är hon speciellt intresserad av teckningar, skisser och konstgrafik.

Fil.kand. **Fanny Stenback** är utbildad papperskonservator vid Göteborgs universitet. Hon har tidigare läst en treårig hantverksutbildning till handbokbindare vid Leksands folkhögskola samt gått längre kurser inom keramiskt hantverk. Sedan 2014 läser hon kurser i bokhistoria vid Lunds universitet och arbetar med ett unikt inventeringsprojekt av kyrkornas böcker i Skara stift. Hon drive eget företag med tjänster inom bokbinderi och papperskonservering.

STILEPOKER OCH HISTORISKA EPOKER

Preromansk benämns stilperioden då de första kristna kyrkorna uppfördes och de kristna sedvänjorna infördes i det tidigmedeltida Sverige. Äldre gravmonument och andra monument av sten samt artefakter av bl.a. trä och metall finns bevarade från denna tid. Vikingatida ornamentik som slingor med runor och även stiliserade växt- och vapenmotiv förekommer. De senare är dock inte specifika för den preromanska stilperioden. Även runor förekommer dock långt fram under historien.

Romansk benämns stilen under perioden ca 1050-1235. Perioden benämns också äldre medeltid. Stilen infördes i Sverige från södra och västra Europa och karaktäriseras av rundbågen, massiva murar och ytterst små fönsteröppningar. En typisk romansk kyrka har långhus och smalare kor med absid- eller rak avslutning. Kyrkan har huvudingång i sydväst och en prästport i sydost. Kyrkan kan ha torn men saknar i allmänhet valv. I skulptur och inom måleri återges den avbildade i en stelt frontal ställning.

Gotisk benämns stilen under perioden ca 1235-1530. Denna långa tidsperiod uppdelas i hög- och senmedeltid. Stilen infördes i Sverige från Frankrike och övriga västra Europa och kännetecknas av spetsbågen, strävbågar och masverk i fönster och skulptur. En typisk gotisk kyrka har spetsbågiga fönster, bredare kor och valv över kyrkorummet och gärna målade fönster. I skulptur och måleri återges den avbildade i ledig hållning med djupa veck i draperingarna.

Bysantinsk stil är den kristet ortodoxa stil som kännetecknar ikonmåleri. Stilen kommer från den levande kristet ortodoxa traditionen i östra Europa med Grekland, Ryssland, Mellanöstern och Turkiet. Stilen kännetecknas av relativt bundna former, guldfärgade bakgrunder, synliga gloriger och att det avbildade helgonets namn är skrivet i bilden med det grekiska alfabetet.

Renässansen infaller i södra Europa vid 1400-talets början och mitt och behåller sitt inflytande fram till 1600-talets mitt. I Sverige införs renässansens stilideal av kung Gustav Vasa och hans söner på 1500-talet. Redan före reformationen på 1520-talet skymtar dock renässansens stildrag i 1400-talets kalkmåleri av bl. a. Albertus Pictor och i flamländska, tyska och inhemska al-

tarskåp. Stilen känne-tecknas av stil- och motivlån från den romerska antiken med symmetriska horisontala och vertikala linjer, korintiska kapitäl, klara avgränsade färger, vasmotiv, maskaroner och volutformer. Från den tyska och nederländska kultursfären införs den populära beslagsornamentiken och snidad plattskärning är en typisk renässansdekor på predikstolar.

Barockstilen kommer till Sverige vid 1600-talets mitt och övergår vid sekelslutet i den stramare karolinska stilen. Tidsmässigt sammanfaller barocken i Sverige delvis med den svenska stormaktstiden. Många predikstolar och altarpuppstatser i barockstil återfinns i de svenska kyrkorna. Stilen karaktäriseras av spiralformade kolonner, silverdekorationer, draperier, vertikala linjer och starka men dovare färger än renässansens färgval samt dold ljuskälla. Den flikiga akantusväxten var populär och framställdes i många former, både som dekorativa slingor inom vägg- och takmåleri och skulpturalt bl.a. omramande mittmotiven i altarpuppstatningar.

Rokokostilen kom till Sverige när inredningen av Stockholms slott påbörjades på 1730-talet. En grupp franska konstnärer och konsthantverkare inkallades och den nygrundade konstakademien blev en kunskapsbas. Snabbt spreds därigenom de för rokokon karaktäristiska asymmetriska buktande formerna i stolsben och predikstolar, strödda blommotiv och musselformer, s.k. rocailler, kineserier och natur- och fågelmotiv samt diagonalställda rutor och pastellfärger.

Nyklassicismen eller den gustavianska stilen inföll från 1780-talet och karaktäriseras av symmetri, raka linjer, svala färger och antika stillån med både romerska och grekiska former. Ornamentik med urnor, pärlstavar, äggstavar och bandrosetter är karaktäristiska.

Empiren eller **Karl Johans-stilen** hör till 1800-talets första fyra årtionden och är kejsare Napoleon I:s och hans marskalk, den svenske tronföljaren, kung Karl XIV Johans stil. I stilen finns inledningsvis stillån från Egypten med sfinxer och starka färger. Även lejonassar på möbler är vanliga. Empirestilen är i grunden klassisk, med grått, vitt, förgyllningar och målade marmoreringar samt mörkt trä som grundtoner. Det tomma, draperade korset, *crux nuda*, förekommer som altarpuppstat och många kyrkoglar installeras i de för perioden nyuppförda kyrkorna, de s.k. "Tegnérlandorna" runt om i landet.

Nyrenässansen, nybarocken och nyrokoko återupplivar de äldre renässans-, barock- och rokokostilarna och förekommer mellan 1840-1870-talet. Dessa nystilar fick inget stort genomslag i kyrko-inredningar, men metallföremål som nattvardkärl, dopredskap och brudkronor kan ha dessa stildrag.

Nygotiken blev inom kyrkobyggandet under 1800-talets sista decennier en favoriserad stil. Typiskt är målade fönster, torn och spiror. I kortak målades gärna guldstjärnor mot blå bakgrund, och masverk, spetsbågar och "krabbor" syns som dekorativa element i skulpterade altarpopsatser, dopfuntar, predikstolar, orgelfasader och bänkinredningar.

Nyromanska kyrkor och kyrkoinredningar uppfördes parallellt med, och lite senare än, nygotiska kyrkor, dock mer sällsynt. I stilen förekommer den romanska rundbågen i modifierad form och absiden i kyrkans kor.

Nationalromantik eller **materialrealism** benämns inom Sverige den stil som infaller under 1900-talets två första decennier fram till 1920-talets början. I övriga Europa kan denna stil jämföras med jugendstilen. I kyrktak målas nu vegetativa slingor som påminner om sengotikens kalkmåleri. De nordiska växterna införs som motiv men i kyrktak målas även rosor på slingriga grenar. Även tillbakablickar till vikingatida former och motiv förekommer.

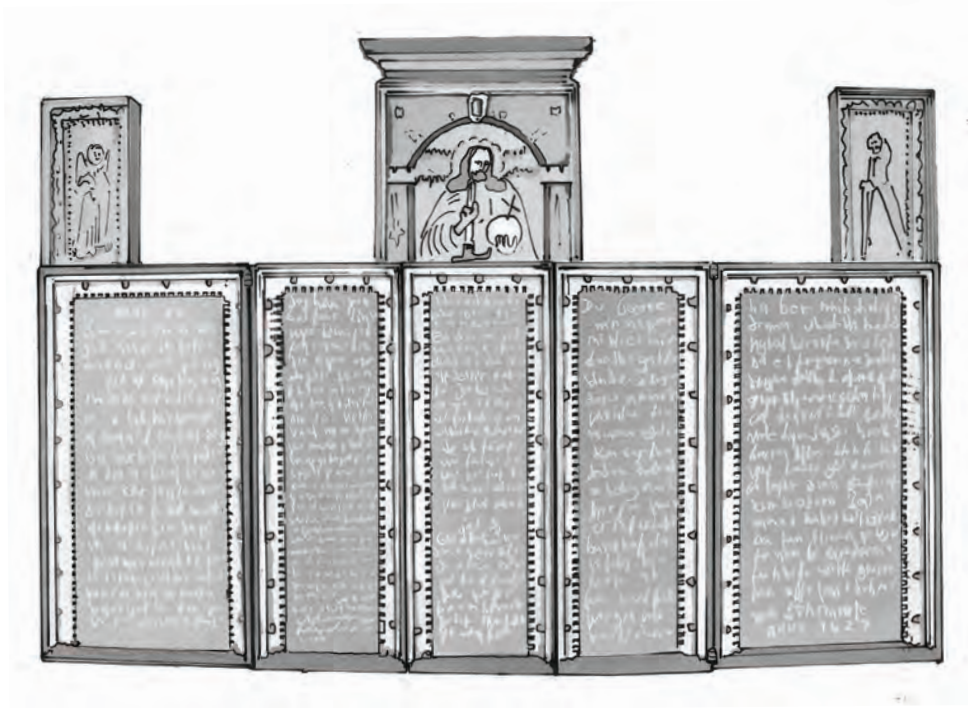
Stilen **20-tals klassicism** benämns också Swedish grace. Stilen omtolkar nyklassicismen med asymmetri mellan de räta linjerna, små figurmotiv och ljusa, lätta färger.

Under 1930-talet kommer **funktionalism** med odekorerade räta former och släta ytor. I silverföremål liksom i ljussättning reflekteras och tillvaratas ljusets skiftningar. Funktionalismen dominerar till och med 1950- och delvis in på 1960-talet. Under dessa decennier framvisar kyrkomåleri och kyrkliga textilier kubistiska eller abstrakta motiv och former och kontrasterande starka färger.

Postmodernismen är den stil som brukar tillskrivas 1980-, 90 och 2000-talen. Den kännetecknas i kyrkorummen av nygestaltningar av t.ex. skulptur. Jungfru Maria framställs i en mänsklig gestalt men även mycket ortodoxa framställningar av Kristus på korset i romansk tradition förekommer. (CHN)

REFORMATIONEN

Reformationen är den förändring av kyrkan som inleddes 1517 med Martin Luther och som kom att innebära en brytning med påven och den katolska kyrkan. I Sverige förkunnade Olaus Petri Luthers lära, och den protestantiska reformationen drevs igenom av Gustav Vasa vid Västerås riksdag 1527. Reformationen innebar en kraftig nedgång för kyrkans politiska makt och kyrkans egendom drogs in till svenska kronan. Guds ord skulle predikas rent och klart. Predikan blev gudstjänstens centrum och mässan hölls på svenska istället för latin. Laurentius Petri blev vår första ärkebiskop i den reformerade kyrkan. Vid Uppsala möte 1593 blev den svenska kyrkan formellt ett evangelisk-lutherskt trossamfund. (GB) (BB)

DE LITURGISKA FÄRGERNA

En viktig del av kyrkans symbolspråk är de liturgiska färgerna. Deras ordning har anor från 1200-talet då påven Innocentius III nedtecknade en färgkanon för kyrkan. I de lutherska kyrkorna började man först vid 1800-talets slut att markera kyrkoårets budskap med olika färger. Idag växlar textiliernas färger enligt en allmän färgkanon, som dock inte är påbjuden och som har lokala variationer. Färgerna används i mässhaken, stolan, antependiet, predikstolsklädet, kalkklädet och bursan samt till bokbanden.

Vitt Vitt är glädje, ljus, seger och används vid kyrkans fester såsom första advent, jul, påsk, konfirmation, vigsel etc. Guld har samma värde som vitt.

Violett och **Blått** Dessa färger betecknar fasta, bot och eftertanke och används vid advent och under fastetid. En speciell nyans av blått är Marias färg. Den fjärde advent är sedan 1987 Mariadag i Svenska kyrkan.

Svart Svart är sorgens färg och används i kyrkoåret endast på långfredagen, då altaret är avklätt och kyrkklockorna tysta samt även vid begravning.

Rött Den röda färgen står för kärleken, andens eld och martyrernas blod. Rött används vid annandag jul, pingst och martyrdagarna.

Grönt Grönt är en allmän och neutral färg som symboliserar hoppet och det växande livet. Den förknippas med vårens och sommarens grönska. Den gröna färgen används vid trettendedagarna och under trefaldighetstiden på sommaren.

Grått Grått används ibland på Askonsdag och på vardagarna i fastan. (GB)

KORTKORT OM KRISTNA SYMBOLER OCH ATTRIBUT

I kyrkorummet finns många kristna symboler och attribut framställda. Kors-symbolen beskrivs med bild i lexikondelen. Ikonografiska uppslagsverk, t.ex. "De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut" av Frithiof Dalby ger utförlig information om kristen ikonografi. Nedan följer endast några av de mest förekommande symbolerna.

APOSTLARNAS

Apostlarnas antal kan enligt tidigkristen tradition förklaras med de tolv solmånadernas antal. Från och med 1200-talet har apostlarna individuella attribut, t ex nycklar och svärd. Apostlarna kan identifieras med hjälp av dessa attribut, som symboliserar deras martyrium. I kyrkorummet avbildas apostlarna ofta målade på läktarbarriären.

Andreas – Andreaskorset eller ett kors med två tvärbjälkar eller ett latinskt kors.

Bartolomeus/Natanael – en kniv och hållandes sin egen hud.

Filippus – korsstav, stenar, orm eller drake.

Jakob d.y. – valkarstång, dvs en grov påk med förtjockning i ena änden.

Jacob d.ä. – svärd, pilgrimsstav, pilgrimsflaska, pilgrimsväska eller pilgrims hatt med mussla.

Judas Taddeus/Lebbeus – påk, hillebard, yxa eller segelfartyg.

Petrus (Simon, Cefas) – nycklar

Simon ivraren – en såg

Tomas – lans, svärd, vinkelmått, stenar, spjut eller Jungfru Marias gördel

Johannes – kalk. Anses vara densamme som evangelisten Johannes.

Matteus – var även evangelist Människosymbolen

Judas Iskariot – grön och gul färg (djävulsfärgerna), penningpung

Mattias – valdes till apostel efter Judas Iskariot – öppen bibel, dubbeleggad yxa

Paulus (Saul, Saulus) – svärd. Paulus avrättades år 67 och inräknades ca år 115-120 som apostel.

EVANGELISTERNA OCH DERAS SYMBOLER

Profeten Hesekiel och Johannes apokalypter nämner i Bibelns Gamla testamente, GT, respektive Uppenbarelsebokens 4 kapitel, fyra väsenden som omger Guds tron. Dessa väsenden tolkades av kyrkofäderna som att de symboliserade de fyra evangelisterna: Matteus- människa, Markus- lejon, Lukas- oxe och Johannes- örn. Symbolerna avbildas oftast med vingar och med gloria och det är därför speciellt lätt att sammanblanda Matteussymbolen människa med en ängel. Symbolerna kan också framställas hållande evangelieboken eller en pergamentrulle i händerna eller mellan frambenen. Ibland framställs evangelisterna i mänsklig gestalt med de fyra väsendena bredvid eller bakom sig som attribut.

Evangelisterna skrev ned Bibelns fyra evangelier om Jesu liv. Speciellt vanligt förekommande är därför evangelistsymbolerna som relief- eller rundskulptur på predikstolar från 1600-1700-talen samt omramande Kristusframställningar i medeltida krucifix och i altartavlor samt i tympanon, dvs. det rundade eller lätt triangelformade partiet ovan en port i en större kyrka eller en katedral.

Evangelistsymbolerna tolkas också som symboler för Kristus: Kristus föddes som människa, han dog som offerdjur symboliserat av oxen, han uppstod eller krossade sina fiender som lejonet och han for till himmelen som örnen.

FISKEN

Kristus är fisken, de troende hans små fiskar och därför är (dop)vattnet de troendes livselement som de inte får lämna. Fisken i kombination med brödkorg syftar på bespisningsundren i Nya Testamentet, NT. Om man skriver begynnelsebokstäverna för Jesus Kristus Guds Son Frälsare på grekiska, alltså IChThHyS, bildas det grekiska ordet för fisk, och på 200-talet sades att "Ichthys är Kristi mystiska namn". Fisken användes redan under tidigkristen tid av de kristna som en symbol för den kristna tron. Den förekommer i många konstellationer, t.ex. med en lampa, inskrivet i Ichthys-namnet, runt ett ankare, i en brödkorg och som en delfin.

LAMMET

Lammet, Agnus Dei, symboliserar Kristus som bärare av mänsklighetens synd. Lammet kan hålla ett kors eller en korsfana vid ena foten och ha en korsgloria. Bredvid kan stå en kalk som tar upp blodet från ett sår i bröstet. Lammet avbildas vanligen tillbakablickande stående på en bok, en tron, eller ett altare. Lammet finns ofta avbildat i kyrkans kor, ofta i altaruppsatsen.

MAJESTAS DOMINI, DEN TRONANDE KRISTUS

Kristus avbildas sittande på en regnbåge omgiven av en mandorla, dvs. en ellipsformad kroppsgloria. Motivet är speciellt vanligt i den äldre medeltida konsten. Motivet förekommer ofta målat i korets tak eller i dess absid.

TALET TRE

Talet tre är ett gudomligt tal i de flesta religioner och kulturer. Trepassets treklöverform symboliserar inom kristen religion treenigheten, Fadern, Sonen och den heliga Ande. "Omne trium perfectum", all trefald är fullkomlig eller alla goda ting är tre. Kristendomen hämtade treklöverformen från den arabiska treklövern shamrakh som stod för de persiska triaderna, det mystiska tretalet och solhjulet. (CHN)

ALTARE

Altarbaldakin.....se baldakin	
Altarbokstöd, -ställ.....24	
Altarbord.....se bordaltare	
Altare.....24	
Altarpall.....25	
Altarpredikstol.....se kap. Predikstol	
Altarring, -ram, -rund.....25	
Altarskiva.....26	
Altarskrank.....26	
Baldakin.....27	
Bekännelsepall.....27	
Blockaltare.....27	
Bokstöd, -ställ.....se altarbokstöd	
Bordaltare.....28	
Bönpall.....se altarpall	
Cancelli.....se korskrank	
Centralaltare.....28	
Ciborium.....se baldakin	
Confiteorpall.....se bekännelsepall	
Dopaltare.....28	
Flyttbart altare.....29	
Heliga korsets altare.....se korsaltare	
Huvudaltare.....se högaltare	
Högaltare.....29	
Ikonostas.....29	
Knäfall.....30	
Knäfallspall.....se altarpall	
Korsaltare.....30	
Korskrank.....30	
Lekmannaaltare.....se korsaltare	
Nattvardsbänk.....se altarring	
Piscina.....se kap. Övrigt	
Portabla, portativa altare.....31	
Relikgömma.....32	
Sakristiealtare.....32	
Sepulchrum.....se relikgömma	
Sidoaltare.....32	
Tabernakel.....33	
Täckskiva.....se altarskiva	
Täcksten.....se relikgömma	

ALTARBALDAKIN se baldakin

ALTARBOKSTÖD, -STÄLL, BOKSTÖD, -STÄLL FÖR ALTARE

Material: Stomme av trä, klädd med textil, sammet, eller ylle, då kläde eller vadmal.

Mått: Vanligtvis höjd ca 20-40 cm, bredd ca 30-60 cm, djup ca 10-30 cm.

Bokstöd är en lös pulpet att lägga Bibeln eller andra liturgiska föremål på. De är tillverkade i trä och klädda med textil, vanligen sammet eller ylle. De kan vara broderade och då oftast i guld eller silver med motiv som kors, växtornament eller andra symboler typiska för kyrkorummet. De har också många gånger påsydda band och fransar. Ungefärlig tidsepok för de textilbeklädda altarbokstöden är 1700- och 1800-tal.

Till altaret hör bokstöd av en annan typ än bokstöd för predikstol (se d o). Storleken på altarbokstöden varierar i större utsträckning än storleken på bokstöden för predikstolar. Altarbokstöden kan vara stora och anpassade för biblar och andra böcker i folioformat, men också vara små och anpassade för oktavformat. Stödens lutning kan variera mycket, från nästan inte alls till närapå 90° vinkel. Bokstöden används sällan i kyrkorna idag och är därför ofta undanställda. (FS) (GB)

Altarbokstöd.
Stomme av trä klädd med röd sammetstextil
med broderat kors och guldfrens.

ALTARBORD se bordsaltare

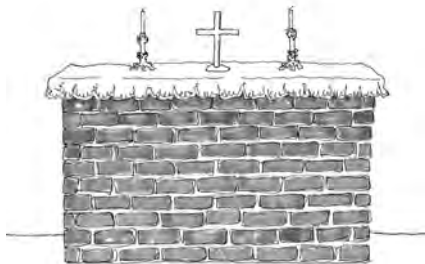
ALTARE

Material: Sten, trä, metall.

Mått: Varierande.

Det kristna altaret är ursprungligen det bord vid vilket mässan firas. Utifrån placering i kyrkorummet och funktion definieras ett altare som högaltare, korsaltare, sidoaltare eller centralaltare (se d o). Utifrån utformning definieras det därefter som blockaltare eller bordaltare (se d o). I kyrkan förekommer även s.k. dopaltare (se d o) som dock inte är ett altare vad gäller liturgisk funktion.

Altare har historiskt varit antingen i trä eller murade av sten eller tegel, idag förekommer dock även andra material. Altare utgörs vanligen av någon typ av underrede och en därpå vilande skiva, en s.k. altarskiva (se d o). Medeltida altare kan rymma relikgömmor (se d o).

Murat medeltida altare i tegel. Till formen
blockaltare, till funktionen huvudaltare.

Storleken varierar mycket mellan olika typer av altare, men också inom varje kategori. Från små enkla bordaltare till över tre meter breda högaltare. (JH)

ALTARPALL, BÖNPALL, KNÄFALLSPALL

Material: Trä, främst furu. Stoppning. Klädsel av skinn eller broderad textil.

Mått: Varierande.

Altarpallen är den knäfallspall vid altaret som prästen använder vid gudstjänst. I många kyrkor finns flera än en altarpall, dels p.g.a. att förändrad liturgisk praxis skapat behov av nya pallar, och dels p.g.a. att fler än en präst kunnat medverka i mässan.

I kyrkorummen återfinns inte bara altarpallar utan även andra typer av pallar såsom fotpallar och pallar för undervisning. Idag förekommer altarpallar allt mer sällan. (JH)

ALTARPREDIKSTOL se under kap. Predikstol

ALTARRING, -RAM, -RUND, NATTVARDBÄNK

Material: Trä, murat tegel eller sten, alternativt metall. Stoppning samt skinn eller textil.

Mått: Höjd ca 80 cm.

Altarringen är en låg barriär kring altaret som används av församlingen vid nattvarden. Den består av en överliggare, en mittdel och nederst en sockel som knäfall (se d o). Altarringen tillkom i koret i samband med de efterreformatoriska förändringarna i koret som gjordes under 1600-talet.

Bredvid högaltaret (se d o) fanns redan under medeltiden en ca 90 cm hög nattvardsbänk för menigheten. Efter reformationen utvecklades denna nattvardsbänk till att bli en altarring, en inhägnad av altaret på tre sidor med knäfall. De tidigaste altarringarna var rektangulära, under barocken blev det dock modernt med halvcirkelformiga eller ovala altarringar. Under 1700-talet utformades altarringarnas mittdel vanligen med infällda speglar, likt spegeldörrar, eller med balusterdockor. Under 1800-talet började de byggas ända fram till korväggen. I slutet av 1800-talet var altarringarna vanligen nygotiskt inspirerade med spetsbågsdekor. Under de därpå följande seklen blev nationalromantiken den rådande stilen och utformningarna variationer

Äldre altarpall i trä med rött kläde.

Altarpall. Enkel modell med trästomme och stoppning klädd med svart sammet.

Rund altarring i trä med balusterdockor. Knäfall klätt med blå sammet.

Rund altarring med altarringskläde.

på detta tema. Moderna altarringar är idag vanligtvis mycket enkla och består ofta av flyttbara sektioner. Även äldre altarringar görs idag om till helt eller delvis flyttbara sektioner.

Till altarringen hör ett altarringskläde (se d o under kap. Textil). (JH)

ALTARSKIVA

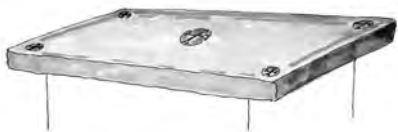
Material: Sten, trä förekommer.

Mått: Från ca 90 x 150 cm till 150 x 360 cm.

På altaret (se d o) finns vanligtvis en altarskiva. Skivan har i allmänhet fem inristade kors, ett i vart och ett av hörnen och ett i mitten. Korsen ritades i olja av biskopen i samband med invigningen. Korsen symboliserar de fem såren i Kristi kropp och visar att altaret är invigt.

Altarskivans material kan vara synnerligen exklusivt. Under medeltiden utgjordes den på murade altare av en täckskiva i mjuk sten, såsom kalksten. Stenen kunde ha transporterats lång väg och i vissa skivor gjordes inlägg av ädlare sten.

Altarskivan följer samma proportioner som altaret, men är ofta något större. (JH)

Medeltida altarskiva med ristade konsekrationkors.

ALTARSKRANK

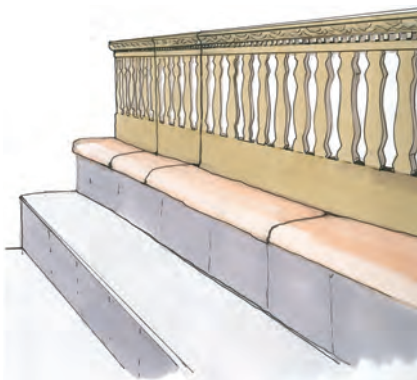
Material: Vanligen bemålat trä, oftast furu.

Mått: Höjd ca 70-80 cm.

Altarskrank är en låg avgränsning mellan koret och kyrkans långhus.

Efter reformationen plockades i vissa fall de övre delarna av korskranket (se d o) bort. Den låga avgränsning som lämnades kvar kallas altarskrank och försågs ibland med knäfall (se d o). Även nybyggda kyrkor försågs i vissa fall med denna sorts låga skrank som dock placerades längre in i koret. Parallellt med altarskranken levde korskranken kvar och de höga korskranken nyttillverkades ända in på 1600-talet.

Altarskrank används även för att beteckna altarringen (se d o). (JH)

Altarskrank i trä med balusterdockor. Knäfall klätt med skinn.

BALDAKIN, ALTARBALDAKIN, TABERNAKEL, CIBORIUM

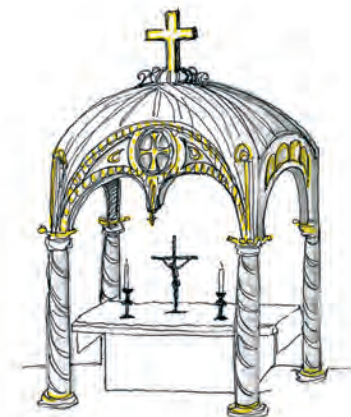
Material: Sten, men sällsynt trä, då ek.

Mått: Varierande.

Högaltaret (se d o) försågs under den tidiga medeltiden många gånger med en baldakin, ett slags tak vilande på fristående kolonner. Andra benämningar på baldakin är tabernakel och ciborium. Från detta tak hängde under medeltiden ett kärl i vilket nattvardsbrödet förvarades. Se vidare ciborium under kap. Nattvardskärl.

Baldakin förekommer också som benämning på de ljudtak som kan finnas ovanför predikstolen. Funktionen hos dessa baldakiner är framförallt akustisk, men detta har inte hindrat dem från bli rikligt dekorerade och utformade utefter tillverkningstidens rådande stilideal.

Efter reformationen blev det i Norden ovanligt med baldakiner över altaret medan bruket av ljudtak över predikstolen har levt kvar. Se vidare under kap. Predikstol. (JH)

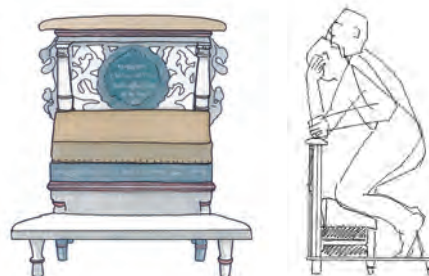
Baldakin över altare med romanskt bågvalv och vridna pelare.

BEKÄNNELSEPALL, CONFITEORPALL

Material: Bemålat trä, vanligen furu.

Mått: Höjd ca 80 cm.

Bekännelsepallen var placerad nedanför högaltaret (se do). På denna pall inledde prästen mässan genom att framföra sin bikt. Denna sed levde kvar i Sverige efter reformationen ända fram till 1700-talet. (JH)

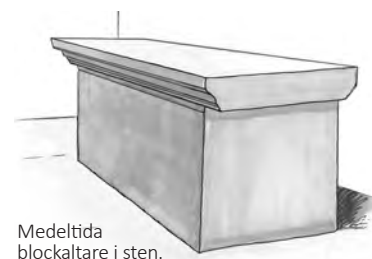
Bekännelsepall i bemålat trä.

BLOCKALTARE

Material: Murad sten eller tegel. Trä och andra material förekommer.

Mått: Varierande, från ca 60 x 100 cm till 120 x 350 cm.

Blockaltare är ett altare utformat likt ett rätblock. Altarskivan (se d o) vilar således på ett massivt underrede till skillnad från altarskivan hos bordaltare (se d o) vilken vilar på ben. Underredet kan innehålla en eller flera håligheter, s.k. relikgömmor (se d o). Den allmänna formen för det medeltida högaltaret (se d o) är ett murat blockaltare i sten. (JH)

Medeltida blockaltare i sten.

BOKSTÖD, -STÄLL se altarbokstöd

BORDALTARE

Material: Varierande, trä och metall vanligast.

Storlek: Varierande från ca 60 x 100 cm.

Bordaltare är ett altare (se d o) utformat likt ett bord; med en skiva vilande på ben (jmf blockaltare). Bordaltare kan vara antingen fasta eller flyttbara (se flyttbara altare).

Bordaltare är vanligen av trä, men även sten och andra material förekommer. Under medeltiden fanns en föreskrift om att altaren skulle vara murade, trots detta förekom bordaltare, framförallt i trä men i sällsynta fall även i sten. Idag finns moderna bordaltare i både sten och trä, varav många av de sistnämnda tillkommit efter andra världskriget som flyttbara altare.

Storleken och utformningen hos bordaltare är mycket varierande. (JH)

Bordaltare i kalksten med dekor i mosaik.
1960-tal.

BÖNPALL se altarpall

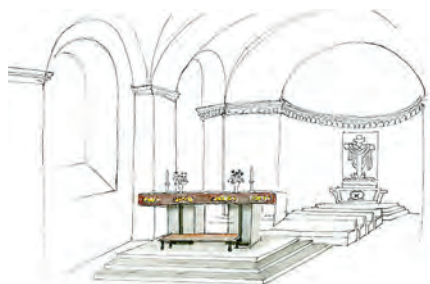
CANCELLI se korskrank samt ambo under kap. Predikstol

CENTRALALTARE

Material: Sten, trä eller metall.

Mått: Varierande. Från ca 90 x 140 cm.

I centralkyrkor förekommer altare som är placerade mitt i kyrkan. Dessa fick dock vid centralkyrkornas tillkomsttid aldrig någon större genomslagskraft. Det har från 1980-talet och framåt dock blivit populärt att ha centralaltare i kyrkornas korsmitt eller strax nedanför stegen upp till högaltaret (se d o). (JH)

Centralaltare.

CIBORIUM se baldakin samt även kap. Nattvardskärl

CONFITEORPALL se bekännelsepall

DOPALTARE

Material: Varierande.

Mått: Varierande.

En modern form av sidoaltare (se d o), som började inrättas under 1900-talet. Beteckningen altare är dock inte riktig, eftersom anordningen inte har någon liturgisk funktion. (JH)

Dopaltare bakom dopfunt och dopljus.

FLYTTBART ALTARE

Material: Främst trä, även andra material förekommer

Mått: Varierande. Från ca 60 x 100 cm.

Flyttbara altare är bordaltare (se d o) på hjul eller av lätt material och konstruktion, till för att kunna placeras på valfri plats i kyrkorummet utifrån olika tillfällens behov.

Under efterkrigstiden har man i många kyrkor införskaffat flyttbara bordaltare. (JH)

HELIGA KORSETS ALTARE se Korsaltare

HUVUDALTARE se högaltare

HÖGALTARE, HUVUDALTARE

Material: Murad sten eller tegel, kalksten, trä och/eller metall.

Mått: Höjd ca 120 cm, bredd mellan ca 80-140 cm, djup ca 120-350 cm.

Kyrkobyggnadens högaltare är i allmänhet beläget längst fram i koret och utgör kyrkorummets brännpunkt i gudstjänstlivet (se även Centralaltare). Högaltaret kan vara murat mot korets vägg, murat men fristående från väggen, alternativt vara ett bordaltare (se d o), fast eller flyttbart.

Under medeltiden fanns en föreskrift att altaret skulle vara murat. Den allmänna formen för det medeltida högaltaret är ett murat blockaltare (se d o) av sten eller tegel, täckt av en altarskiva (se d o) i kalksten. I dessa altare fanns det vanligtvis en urtagning i ovasidan, en relikgömma (se d o).

Det medeltida murade högaltaret var vanligtvis fristående medan man under 1600-talets slut började mura det dikt an mot korets östra vägg. Under 1700- och 1800-talen blev högaltare i trä vanligt och dessa träaltare kan ha mycket varierande utseende.

I modern tid har det blivit allt vanligare med bordaltare, både fasta, men framförallt flyttbara sådana. (JH)

IKONOSTAS

Material: Trä samt metall, bladguld, pigment, glas.

Mått: Varierande.

Ikonostas förekommer i den ortodoxa kyrkan. Ikonostas är den skärmvägg,

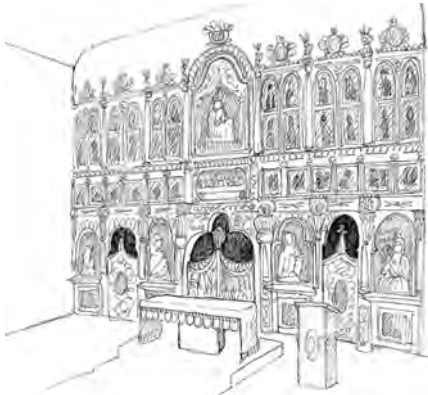
Flyttbart altare på hjul underrede i trä och skiva av glas, 1900-tal.

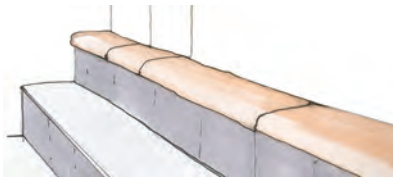
Högaltare med antependium i röd sammet, dukat med vit altarduk, altarkors och vaser.

Medeltida murat huvudaltare i sten, omgärdat av kantig altarring.

Ikonostas i bemålat och förgyllt trä, bakom altare och ambo.

Knäfall med stoppning klädd i skinn.

Medeltida korsaltare i kalksten.

försedd med dörrar och dekorerad med ikoner (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor), som skiljer koret från långhuset. Ikonostas motsvaras i den icke ortodoxa kyrkan av ett korskrank (se d o). (JH)

KNÄFALL

Material: Trä. På ovansidan stoppning klädd med skinn eller textil, ofta röd sammet eller blått ylle.

Mått: Höjd ca 20 cm, varierande bredd.

Altarringen, altarskranket och ibland någon sida av altaret avslutas vanligen nedtill av en utbyggd, stoppad sockel. Denna sockel kallas för knäfall och används för knäböjning under nattvard och bön.

Det förekommer även lösa knäfall i koret i form av låga pallar. Dessa kallas altarpall (se d o).

Fasta knäfall kan också finnas i predikstolen och som delar av olika typer av bänkar och stolar (se vidare under kap. Bänkinredning: brudstol, slutna respektive öppna bänkinredning och sedilia). (JH)

KNÄFALLSPALL se altarpall

KORSALTARE, HELIGA KORSETS ALTARE, LEKMANNAALTARE

Material: Sten, trä, metall.

Mått: Varierande.

I större kyrkor, främst klosterkyrkor, fanns under medeltiden förutom högaltare även korsaltare. Korsaltaret var placerat i långhusets östra del, oftast i anslutning till triumfkrucifixet. Ibland återfanns det inte i direkt anslutning till triumfbågen utan längre in i långhuset.

Korsaltare benämns ofta lekmannaaltare (se d o). (JH)

KORSKRANK, CANCELLI

(*lat. cancelli*)

Material: Trä och/eller metall.

Mått: Höjd ca 300 cm.

Under medeltiden, före reformationen, avskärmades koret med högaltaret (se d o) från långhuset med ett högt skrank. Detta skrank hade en dörr, sangus durum, från vilken bl.a. kungörelser om giftermål lästes upp. Skran-

ken kombinerades ofta med ett triumfkrucifix (se d o under kap. Krucifix och kors) som placerades på skrankets överliggare. Efter reformationen förblev korskranket många gånger kvar och även nya skrank tillverkades.

Skranket var i allmänhet tredelat med en sluten nedre del, ett genomburut överstycke och avslutningsvis en kraftigt betonad övre avslutningsbalk, ibland med krön. Viktigt var att den övre delen av korskranket inte förhindrade insyn över vad som hände bakom skranket. Den övre delen utgjordes därför antingen av svarvade trä- eller mässingsribbor alternativt av galler i smide. Korskrankens utformning och dekor följer stilarna under renässansen och barocken.

De tidigaste efter reformationen tillverkade korskranken är daterade till mitten av 1500-talet. Detta visar att de svenska kyrkointeriörerna var förhållandevis oförändrade fram till denna tidpunkt. Ur Västerås biskopens visitationsblanketter från början av 1600-talet framgår klart att korskranket var något som särskilt inspekterades. Om skranket var i dåligt skick eller saknades fick församlingen anmärkning för detta. Under 1600-talets första hälft byggdes rikligt med korskrank i Sverige.

Man slutade bygga korskrank kring 1800 i enlighet med upplysningstidens ideal och skranken eller deras övre del plockades bort. I en del kyrkor hade man dock börjat avlägsna skranken redan på 1700-talet. Längst fanns de kvar i trakter med stora gårdar för att framhäva ståndsskillnader genom att herrskapsfolk tilläts sitta innanför skranket i koret medan de övriga i församlingen fick sitta bakom skranket i långhuset. (JH)

LEKMANNAALTARE se korsaltare

NATTVARDSBÄNK se altarring

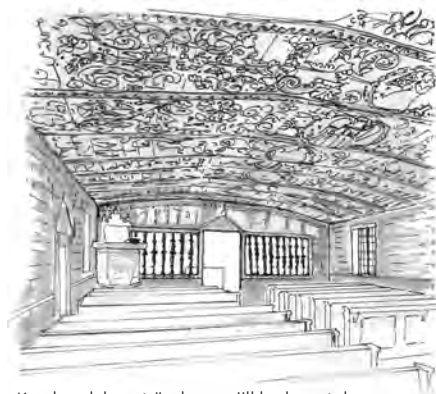
PISCINA se under kap. Övrigt

PORTABLA, PORTATIVA ALTARE

Material: Trä eller sten.

Mått: ca 25 x 25 cm.

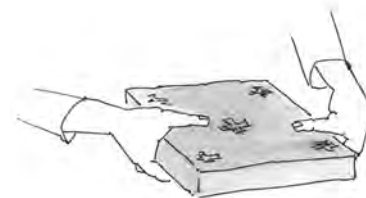
Portabla altare har förekommit för att kunna utföra gudstjänst på annat ställe än i kyrkan. Dessa altare kunde vara utförda i form av en liten skiva i trä eller sten som prästen bar med sig. Formen är i allmänhet kvadratisk. (JH)

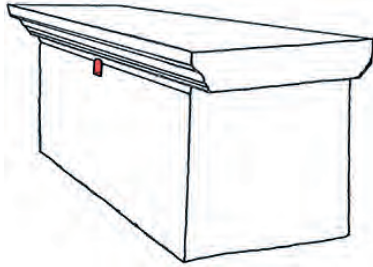
Korskrank byggt ända upp till kyrkans tak.

Lägre korskrank i trä. Sluten nedre del, överstycke bestående av glest placerade pelare, och dekorerad avslutningsbalk.

Portabelt altare i sten med fem konsekrationskors.

Medeltida blockaltare med relikgömma strax under altarskivan.

RELIKGÖMMA, SEPULCHRUM

(lat. *sepulchrum* = grav)

Material: Ihållighet. Lock av trä smide eller sten.

Mått: Från ca 10 cm³ till hela altarets innervolym.

I det medeltida murade altaret (se d o) fanns i allmänhet en relikgömma. Relikgömman utgörs av ett större eller mindre utrymme, antingen på altarets framsida eller på baksidan. Det kan vara nischformat eller utgöra en större ihållighet. Gömman täcks av en kvadratisk lucka i trä, smide eller täcksten. Relikgömmor kan även förekomma på andra ställen i kyrkan såsom t.ex. i altarskåp (under kap. Altarprydnad) och krucifix (se d o under kap. Krucifix och kors). (JH)

SAKRISTIEALTARE

Material: Trä, sten, metall.

Mått: Varierande. Som ett mindre altare ca 60 x 100 cm.

Sakristiealtare är ett sidoaltare (se d o) som återfinns i kyrkans sakristia.

Altare i sakristian förekom redan under medeltiden men har blivit mycket vanligt under 1900-talets andra hälft. (JH)

SEPULCHRUM se relikgömma

SIDOALTARE

Material: Sten, trä, metall.

Mått: Varierande. Från 20 x 50 cm. Vanligt mått ca 80 x 140 cm. Ej större än högaltaret.

Sidoaltare kallas de altare vilka återfinns i kyrkan men som inte innehar den centrala roll för mässan som högaltaret (se d o).

Före reformationen hörde till kyrkorummet åtminstone två sidoaltare. Ett beläget till höger om triumfbågen vilket var vigd till kyrkans skyddshelgon, och ett till vänster, Mariaaltaret, även kallat Kvinno-altaret. Under senare delen av medeltiden ökade antalet sidoaltare kraftigt. Här skall anföras som exempel att Åbo domkyrka under senmedeltiden strax före reformationen hade 43 altare och att det i Linköping och Lunds domkyrka fanns över 50 altaren. Vid dessa sidoaltaren utfördes själamässorna och andra särskilda ceremonier, ibland mot betalning.

Att många av sidoaltarna efter reformationen togs bort grundande sig

Medeltida murat sidoaltare med altarljusstakar och Mariaskulptur..

på Laurentius Petris kyrkoordning 1571 där det framhålls att rivning motverkade missbruk. Källmaterial visar dock att det tog lång tid, ända in på 1600-talet innan altarna avlägsnades. I samband med rivningarna användes i många fall endera av sidoaltarna som fundament för predikstolen. Under slutet av 1900-talet har traditionen med Mariaaltare återupptagits och andra sidoaltare återfinns numera åter i vissa kyrkorum. (JH)

TABERNAKEL

Material: Sten eller trä.

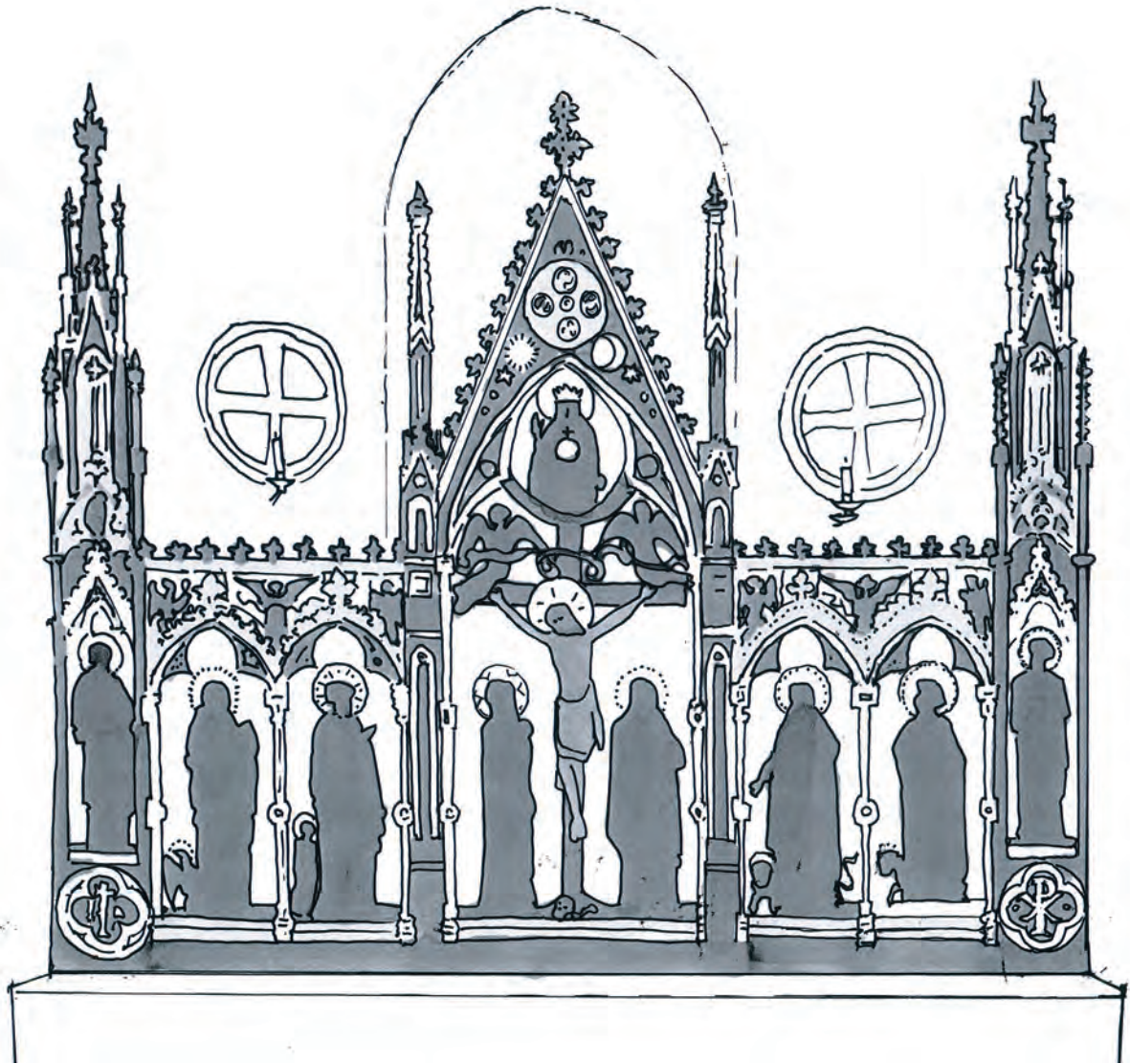
Mått: Varierande.

Tabernakel betecknar det s.k. hus eller skåp vid altaret där det överblivna av hostian, det välsignade brödet, förvarades. Utformningen hos dessa skåp varierar mycket.

Tabernakel kan också användas synonymt med baldakin (se d o). (JH)

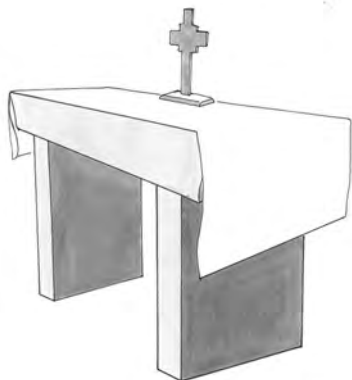
TÄCKSKIVA se altarskiva

TÄCKSTEN se relikgömma

ALTAR- PRYDNDAD

Altarkors.....	36
Altarkrucifix.....	36
Altarskåp.....	36
Altartavla.....	37
Altaruppsats.....	38
Antemensale.....	39
Corpus.....	40
Diptyk.....	40
Helgonskåp.....	40
Kalvariegrupp.....	se kap. Konstverk
Katekestavla.....	40
Katekismustavla.....	se Katekestavla
Polyptyk.....	41
Predella.....	41
Retabel.....	41
Superfrontale.....	42
Triptyk.....	42

Altarkors.

ALTARKORS

Material: Metall, ibland med emalj arbeten, trä med förgyllning, elfenben, sten.
Mått: Varierande. Höjd från ca 20 cm till över 200 cm.

Ett altarkors är ett kors utan kristusfigur, placerat på altaret.

Redan under medeltiden förekom altarkors i metall på högaltaret (se d o under kap. Altare), men då i kombination med någon annan typ av altarprydnad. I slutet av 1700-talet fick korset dock som ensam altarprydnad stor betydelse. Altaruppsatser (se d o) från denna tid består många gånger endast av ett stort altarkors, ibland med svepningen och törnekronan. Dylika kors kallas *crux nuda* (se d o under kap. Krucifix och kors). Dessa altarkors omges ofta av ett ramverk som tillsammans med altarkorset utgör altaruppsatsen.

Under andra hälften av 1800-talet blev altarkors förekommande även i frikyrkliga miljöer. Altarkors förekommer också i inredningar i Svenska kyrkans samtida kyrkor. (JH)

Medeltida altarkrucifix i trä med förgyllningar.

ALTARKRUCIFIX

Material: Varierande. Trä, ädelmetall, metall, emalj arbeten, elfenben, sten.
Mått: Höjd ca 20-50 cm.

Altarkrucifix är krucifix (se d o) förhållandevis små till sin storlek placerade på altaret och har förekommit i kyrkorna sedan medeltiden. Altarkrucifix har till skillnad från altarkors (se d o) sällan ensamma utgjort altarprydnad. Materialet är varierande och kan t.ex. vara trä, elfenben, ädelmetaller, emalj arbeten och sten. (JH)

ALTARSKÅP

Material: Trä, ofta ek. Gips, Limfärg, linoljefärg, förgyllning. Även andra material.
Mått: Varierande. Höjd ca 0.5-10 m, bredd från ca 1-10 m.

Altarskåp är en altaruppsats eller altartavla (se d o) som står i bakkanten av altaret och som är utformat som ett skåp med skulpturer och/eller målningar. Till skåpet hör dörrar med ytterligare motiv. Altarskåpet vilar vanligen på en predella (se d o), ett understycke eller en sockel på vilken själva skåpet placerats. Predellan underlättar rörligheten i skåpets flyglar, dörrar, och gör samtidigt hela kompositionen resligare. Beroende på skåpets utförande och

indelning kallas det diptyk, triptyk respektive polyptyk (se d o). De äldsta altarskåpen kan även innehålla relikgömmor (se d o under kap. Altare).

Altarskåpen utvecklades ur retablen (se d o) under högmedeltiden, från ca 1300 och framåt, och blev mycket stora under senmedeltiden. Efter reformationen blev altarskåpen många gånger kvar på sina platser trots den förändrade liturgin. De största och ståtligaste altarskåpen tillverkades under 1500- och 1600-talen. Senare blev de i en del fall omarbetade och repareerade. Först i slutet av 1700-talet och under 1800-talet förekom att de ersattes med helt nya altartavlor. Det förekom även under 1600- och 1700-talet att rika församlingar sålde eller donerade sina altarskåp till mindre församlingar när de själva skaffade sig nya altarprydnader, uppsatser eller tavlor. En del altarskåp insamlades under 1800-talet till museer. I slutet av 1800-talet och under tidigt 1900-tal återupptogs traditionen att ha altarskåp. I många fall återställdes gamla altarskåp, men även nya tillverkades.

Skåpen är vanligen utförda i ek, men även andra träsorter förekommer. De är polykromt bemålade på ett kredderingsskikt, och kan vara mycket rikt utsmyckade. Från åren kring 1500 förekommer även altarskåp där ekträets bruna färg lämnats obehandlad. Altarskåp i obehandlad ek har också tillverkats sällsynt under 1900-talet. I samtida altarskåp förekommer vanligen andra material och metoder. (JH)

ALTARTAVLA

Material: Olja på duk eller tempera på pannå med snidad träram.

Mått: Varierande. Från 1 x 1 m² till över 10 x 10 m².

En altartavla utgörs i allmänhet av en inramad tavla placerade ovanför altaret. Termen altartavla finns belagd först från 1600-talet, dock hänvisar redan tidigare texter till målade tavlor i kyrkorna.

I samband med reformationen diskuterades tavlor i kyrkan. De målade tavlorna föredrogs av kyrkan framom de katolska skulpturerna. Altartavlorna slog definitivt igenom under 1600-talets andra hälft, och i slutet av århundradet ansågs altartavlan vara en naturlig del av inredningen. I kyrkolagen 1686 poängterades särskilt att altartavlor blivit vanliga och donationer av altarklädnader, altartavlor och dopkärl för kyrkans beprydande rekommenderades. Ramverket kring tavlorna är i regel snidat och har genom tiderna stilistiskt varierat. Ibland har ramarna varit endast bemålade medan

Altarskåp, förgylld och bemålad triptyk, stående på predella.

Altartavla från tidigt 1800-tal målad av Westin.

Altartavla från 1912 målad av Prins Eugen.

förgyllda ramar med kredering blev vanligt från 1700-talet och framåt. Motivvalen i tavlorna har varierat. Vid sekelskiftet 1800 var Pehr Hörberg den tongivande altartavlemålaren och många tavlor målades i hans stil. Altartavlornas formspråk och material blev mycket varierande under 1900-talets andra hälft. Moderna material som t.ex. plast och glas började användas.

Begreppet altartavla är något otydligt då det ibland har använts som samlingsbegrepp för retabel, altarskåp och altaruppsats (se d o). (JH)

ALTARUPPSATS

Material: Trä, främst furu. Kalksten, sandsten, marmor, förgyllningar, limtempera och oljefärg.

Mått: Varierande. Höjd ca 1-15 m, bredd 1-10 m.

En altaruppsats inramar ett hög- eller sidoaltare (se d o under kap. Altare) och kan ses som ett mellanting mellan ett altarskåp och en altartavla (se d o). Dess utseende och material kan variera kraftigt, beroende av liturgi och stilideal. Ofta har flera olika material och tekniker använts i samma uppsats.

Under renässansen började de medeltida altarskåpen på kontinenten att ersättas av altartavlor och sedermera altaruppsatser. Dessa altaruppsatser försågs många gånger med flyglar som inte gick att stänga eller med stora gångjärnsförsedda flyglar som sällan stängdes, och de stod ofta placerade på en uppbyggnad liknande en predella (se d o). De följde de allmänna stilinriktningarna som för tiden gällde. Centralmotivet i uppsatserna bestod antingen av skulpturer eller en altartavla eller en kombination av skulptur och måleri.

Altaruppsatserna på 1500- och 1600-talen var arkitektoniskt uppbyggda i horisontella skikt. Förebilderna hämtades ursprungligen från Italien, men då de nådde Sverige via Tyskland fick de ofta en viss prägel av tysk renässans. Under denna tid var det dominerande motivet korsfästelsen. Även andra motiv som nattvarden och uppståndelsen förekom och dessa motiv kunde kombineras på olika sätt. I de större altaruppsatserna skildrades ofta olika scener ur Jesu liv: nederst nattvarden, sedan korsfästelsen, uppståndelsen och sist himmelsfärden. Förebilderna till målningarna hämtades i allmänhet från nederländska kopparstick. Även 1600-talets rika arkitektoniska inramning med kolonner, ornament och allegoriska bilder av dygderna, änglar, Guds lamm och Kristus med segerfanan, hämtades härifrån.

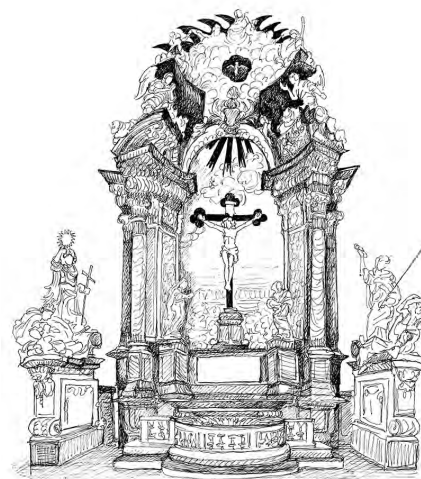

Medeltida altarskåp omgjort med broskverksornamentik på sidorna, 1600-tal, och akantusomramad Kalvariegrupp upptill, ca 1740.

I slutet av 1600-talet minskade adelns resurser genom reduktionen. Det innebar att det inte längre fanns möjligheter för adeln att som tidigare beställa stora altaruppsatser till kyrkorna, utan man fick istället återgå i större utsträckning till enklare altartavlor. Detta innebar dock inte att altaruppsatserna försvann helt och hållet. Men de altaruppsatser som tillverkades under sent 1600- och 1700-talet fick en enklare formgivning och betecknas senbarock. I många fall kunde dessa bestå av enbart ett altarkors (se d o) med eller utan svepning ibland dock mot en målad eller skulpterad omramning. Altaruppsatsen och predikstolen samt även i vissa fall dopfunten (se d o under kap. Dopredskap), tillverkades ofta i set.

Under mitten av 1800-talet blev altaruppsatserna generellt lägre i syfte att frilägga ett fönster i öster. Genom att låta ljuset strila in genom fönstret uppnådde man vackra ljuseffekter samtidigt som det hade en symbolisk betydelse då ljuset kommer från öster. Denna trend var naturligtvis inte allena rådande, större uppsättningar förekom parallellt. Mot slutet av 1800-talet blev altaruppsatserna utformade i nygotik, precis som predikstolen och resten av inredningen.

Från början av 1900-talet och framåt breddas formerna och materialanvändningen för uppsatserna. (JH)

Altaruppsats i sten och gips med förgyllningar, 1730-tal.

ANTEMENSALE

(lat. = framför bordet/altaret)

Material: Förgylld kopparplåt och trä med ädla stenar eller emalj, alternativt sten.

Mått: Varierande. Höjd ca 80 cm, bredd ca 120-140 cm.

Skulpterad eller målad beklädnad av trä, metall eller sten fäst på framsidan av ett altare. Antemensalen användes främst under tidig medeltid. Senare under medeltiden blev det istället vanligare att bruka textilier på framsidan av altaret s.k. antependier (se d o under kap. Textil).

De medeltida antemensalerna bestod av förgyllda plåtar, i vissa fall försedda med ädla stenar eller glasstenar, monterade på en trästomme. Ibland förekom även emaljarbeten på plåtarna. Antemensalet kunde också utgöras av stenreliefer. (JH)

Antemensale i förgylld koppar på stomme av ek, tidig medeltid.

Corpus omgivet av två stängbara flyglar, en triptyk

CORPUS

(lat. = kropp)

Material: Trä, kredering, förgyllning.

Mått: Varierande. Höjd ca 50-100 cm.

Mittparti av altarskåp (se d o). Denna del av altarskåpet avbildar vanligen korsfästelsen. (JH)

Diptyk. Altarskåp i två delar.

DIPTYK

(gr. di'ptychon = dubbeltavla)

Material: Varierande.

Mått: Varierande.

Altarskåp eller altartavla (se d o) som består av två delar som sluts mot varandra och är förbundna med gångjärn. Diptyk kan också syfta på två bilder som inte länkas samman fysiskt men hör ihop motivmässigt och är tänkta att ses tillsammans. (JH)

St. Olofskåp. Helgonskåp från tidigt 1300-tal.

HELGONSKÅP

Material: Trä, ofta ek. Gips, Limfärg, linoljefärg, förgyllning. Även andra material.

Mått: Varierande. Höjd ca 0.5 -10 m, bredd ca 1-10 m.

Medeltida altarskåp (se d o) som är gjort för ett eller ett par helgon. Uppbyggnaden är densamma som för andra typer av altarskåp, men bildinnehållet kretsar kring någon eller några helgonlegender. (JH)

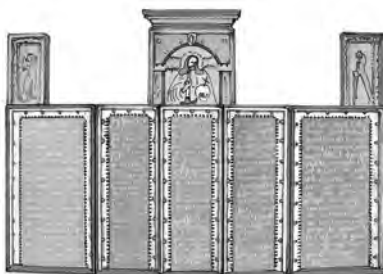
KALVARIEGRUPP se under kap. Konstverk och minnestavlor

KATEKESTAVLA, KATEKISMUSTAVLA

Material: Vanligen trä, sten förekommer.

Mått: Varierande.

I främst Danmark användes från ca 1600 och framåt s.k. katekestavlor som altaruppsatser (se d o). Dessa tavlor var försedda med utdrag från katekesen och saknade bilder. Avsaknaden av bilder berodde på inflytande från bildstormarna som drog fram över det danska riket. I Sverige finns katekestavlor i Jämtland och på Gotland. Även i Kristianstads Heliga Trefaldighetskyrka är detta inslag tydligt då hela altaruppsatsen består av texter från nämnda verk. (JH)

Katekestavla. Altarskåp i fem delar.

KATEKISMUSTAVLA se katekestavlor

POLYPTYK

(*gr. polytychon = tavla med flera bilder*)

Material: Varierande.

Mått: Varierande.

Polyptyk är ett altarskåp eller en altaruppsats (se d o) med flera utvikbara delar. Polyptyker av två och tre delar kallas diptyker respektive triptyker (se d o). (JH)

Polyptyk. Altarskåp med två par dörrar, ett par dubbla och ett par enkla.

PREDELLA

Material: Trä.

Mått: Höjd ca 30 cm, bredd ca 200-300 cm, djup ca 20 cm.

Predella är ett understycke eller en sockel till ett altarskåp (se d o). Predellan underlättar öppning och stängning av altarskåpets dörrar och gör samtidigt hela kompositionen resligare. Predellan är ofta dekorerad med de fyra kyrkofäderna eller med den lidande Kristus. (JH)

Altarskåp stående på predella i bemålat trä.

RETABEL

(*lat. = bakom altaret*)

Material: Trä, främst ek, ibland papper.

Mått: Varierande. Höjd ca 80 cm, bredd ca 120-140 cm.

Retabel är en fast skulpterad eller bemålad skärm som med början på 1200-talet placerades i altarets bakkant. Det medeltida retabet har i allmänhet ett huvudmotiv som flankeras av helgon eller lärjungarna. De utfördes vanligen i ek, försågs med kredering och bemålades. Under 1300-talet utvecklades denna skärm till ett skåp med stängbara dörrar, ett altarskåp (se d o). Senare retabler från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal efterliknar de äldre men kan bestå av andra material såsom papper och ha modernare färgbehandling.

Retabet är i allmänhet lika långt som altaret. (JH)

Retabel i gotisk stil

Medeltida superfrontale i förgylld koppar på stomme av ek.

SUPERFRONTALE

Material: Trä.

Mått: Varierande. Bredd samma som altaret.

En låg vägg i bakkanten av altare som användes som utsmyckning under äldre medeltiden och kunde vara prydd med målningar. Det tas för troligt att retablet (se d o) utvecklades ur superfontalet. (JH)

Triptyk. Medeltida altarskåp med corpus och två dörrar.

TRIPTYK

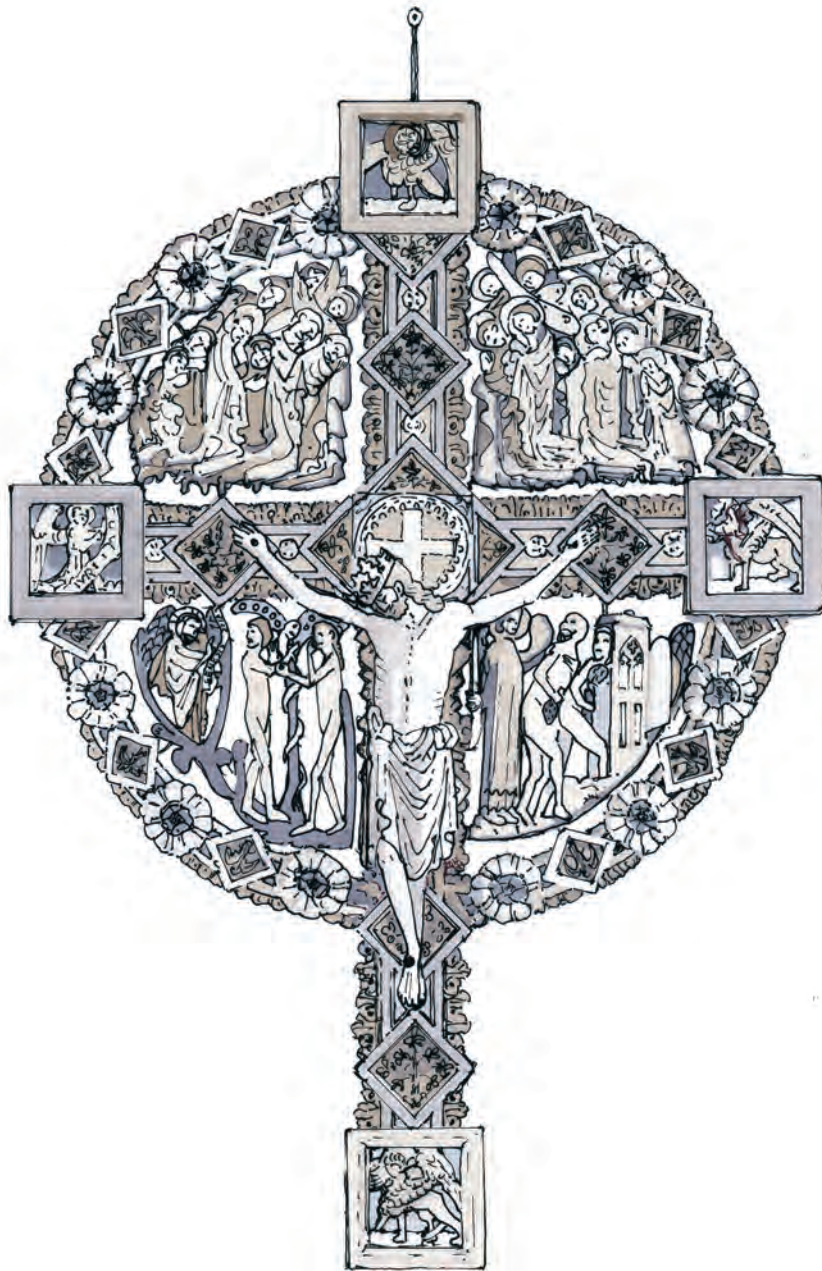
(gr. *Triptychos* = trefaldig)

Material: Varierande.

Mått: Varierande.

Triptyk, tredelat altarskåp, av grek. *Triptychos*, trefaldig, är ett konstverk indelat i tre delar. Ursprungligen syftade termen på ett altarskåp (se d o) eller en altartavla (se d o) med en mittdel, corpus (se d o) och två flyglar som kan stängas som ett skåp.

Mittpanelen innehåller ofta en framställning av Korsfästelsen, Madonnan med barnet eller något liknande motiv; de yttre panelerna har framställningar av helgongestalter eller stiftarporträtt etc. Triptyken blev vanlig under senare delen av medeltiden. (JH)

KRUCIFIX OCH KORS

Altarkors.....se kap. Altarprydnad	Heraldiskt kors.....48	Petruskors.....53
Andreaskors.....46	Jerusalemkors.....48	Primatkors.....53
Ankarkors.....46	Keltiskt kors.....se ringkors	Processionskrucifix.....53
Antoniuskors.....se T-kors	Klöverbladskors.....49	Påvekors.....54
Biskopskors.....se pektoralkors	Konsekrationskors.....49	Relikkors.....54
Burgundiskt kors.....46	Korbalk.....se trabes	Ringkors.....54
Caravacakors.....47	Kors.....49	Ryskt kors.....se ortodoxt kors
Crux nuda.....47	Korsat kors.....50	Rövarkors.....se gaffelkors
Egyptiskt kors.....se T-kors	Krucifix.....50	Stavkors.....54
Filippuskors.....47	Krucifixpedestal.....51	Suppedaneum.....
Gaffelkors.....47	Kryck-kors.....51se krucifixpedestal
Grekiskt kors.....47	Latinskt kors.....52	T-kors.....55
Grekiskt-ryskt kors.....	Ortodoxt kors.....52	Trabes.....55
.....se ortodoxt kors	Patriarkalkors.....52	Triumfkrucifix.....55
Hakkors.....48	Pektoralkors.....53	Triumfkrucifix av ringkorstyp..56

ALTARKORS se kap. Altarprydnad

ANDREASKORS, KRYSSKORS, X-KORS (*lat. crux decussata, crux Andreana*)

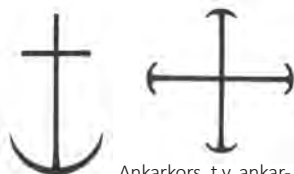
Andreaskorset, krysskorset eller X-kors är ett kors med diagonalt ställda balkar, så att det bildas ett X. Korset är uppkallat efter aposteln Andreas, som enligt legenden led martyrdöden på just ett sådant kors. I de bildande konsterna framställs Andreas vanligen med ett sådant vid sin sida, krysskorset har blivit S:t Andreas attribut. Till följd av sin likhet med förkortningen av Kristi namn, den grekiska bokstaven X (för Χριστός, Christos), har Andreaskorset i den kristna världen alltid varit ett viktigt symboliskt tecken och återkommer i kyrkor och altare helgade till honom. Även i medeltida altarskåp och väggmålningar finns hans attribut ofta avbildat och vid invigning av katolska kyrkor dras från kyrkans fyra hörn i aska streck som tillsammans bildar ett Andreaskors.

Andreaskors

Andreaskors förekommer också i helt andra sammanhang såsom i fanor (Skottland och Rysslands örlogsfana), ordenstecken (bl.a. ryska Andreasorden), som heraldisk symbol och som frimurarnas symbol.

Ett Andreaskors som har taggiga grenar kallas burgundiskt kors (se d o). (JH)

Ankarkors, t.v. ankarform, t.h. fyrarmat ankarkors

ANKARKORS

Ett ankarkors är ett kors vars ändrar påminner om nedre delen av ett ankare, hoppets symbol. Denna typ av kors förekommer i bl.a. ordensheraldiken.

Ankarkors kan också användas för att benämna ett latinskt kors (se d o) med ankaravslut nedtill. (LM) (JH)

ANTONIUSKORS se T-kors

BISKOPSKORS se pektoralkors

BURGUNDISKT KORS

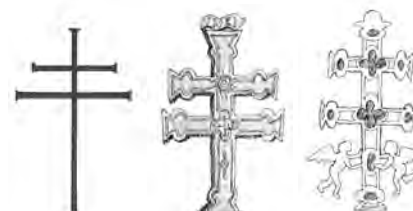
Burgundiskt kors är ett Andreaskors (se d o), ett kors i x-form, med taggiga grenar. (JH)

Burgundiskt kors

CARAVACAKORS

Det s.k. Caravacakorset har två tvärbjälkar precis som patriakalkorset (se d o). Enligt en legend fördes det av änglar från Jerusalem till Caravaca i Spanien 1232. Korset är sedan 1934 försvunnet. Avbildningar av detta kors används ofta i Sydeuropa som gravkors. (JH)

Caravacakors, t.v. enkelt, i mitten gravsten, t.h. med änglar.

CRUX NUDA

(*lat. = det nakna korset*)

Crux nuda, det nakna korset, visar på den uppståndne Kristus, Guds förlåtelse, löftet, den himmelska gemenskapen m.m. Det nakna korset kan ibland ses avbildat med ett tygstycke hängande över tvärbjälken, detta tyg symboliserar Kristi svepning som var det enda som fanns kvar i graven efter Jesus uppståndelse. Korset blir på så vis en hoppets bild, en bild av den allestädes närvarande men uppståndne Kristus, en enklare form att avbilda än en tom grav. Se även altarkors och altarprydnad. (JH)

Crux nuda med svepning och törnekrans.

EGYPTISKT KORS se T-kors

FILIPPUSKORS

Detta kors är ett liggande latinskt kors (se d o). Enligt legenden korsfästes aposteln Filippus på ett liggande kors. Korstypen förekommer inom heraldiken och på begravningsfanor, vapenflaggor och nationsflaggor, till exempel de nordiska flaggorna. (JH)

Filippuskors.

GAFFELKORS, RÖVARKORS, YPSILON (*gr. Ypsilon = Y, lat. furca = gaffel*)

Gaffelkorset är Y-format och kallas även för rövarkors eller Ypsilon. Denna typ av kors användes som avrättningsredskap i Romarriket (se vidare under kors). (JH)

Gaffelkors.

GREKISKT KORS

(*lat. crux immissa quadrata*)

Det grekiska korsets alla armar är lika långa. Symbolen är känd redan sedan sumererna och har uppstått utifrån ett hjul med fyra ekrar. Hjulet var långt före kristendomen en symbol för solen, det strålande himlahjulet, och solens gud, sedermera för det gudomliga i sig. Detta kors återkommer ofta i

Grekiskt kors

katakomber och på andra lämningar från den fornkristna tiden. I den kristna konsten kan det symbolisera Kristi fyra gärningar: Han öppnade himlen, krossade helvetet, skänkte nåden och gav syndernas förlåtelse.

Det grekiska korset är samma kors som förekommer som konsekrationkors (se d o) och det var det kors som målades på väggarna i samband med invigning av de medeltida kyrkorna. (JH)

GREKISKT-RYSKT KORS se ortodox kors

HAKKORS, SVASTIKA

(lat. *crux gammata*, grek. *Tetraskelion*,
sanskrit *Svastika* = *lyckobringande*)

Hakkorset förekommer i flera kulturer som symbol för solen. I Norden användes det ursprungligen som ett eldtecken tillsammans med Tors hammare. Även i de medeltida målningarna kan man finna hakkors. Om tecknet används i spegelvänd form kallas det för svastika, bilden av den nedgående solen en symbol för olycka och död. Symbolen har fått en stark negativ klang genom nazisternas användning av symbolen. (JH)

Hakkors

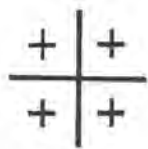
HERALDISKT KORS

Heraldiska kors är en grupp av kors som sinsemellan skiljer sig mycket åt till utseendet. Till denna grupp hör t.ex. S:t Georgkorset, Johanniter- eller Malteserkorset, Lothringiskt kors och Mantuanskt kors. De heraldiska korsen förekommer framför allt i samband med epitafier (se d o under kap. Gravminnen) och andra heraldiska motiv i kyrkorna så som ordenstecken och gravmonument (se d o under kap. Gravminnen). Vidare information om dessa kors finns i omfattande verk om ordenstecken och ordensheraldik. (JH)

JERUSALEMSKORS

Korset kan tecknas som ett kryck-kors (se d o) med fyra mindre kors i vinklarna. De små korsen symboliserar de fyra evangelisterna eller att evangeliet skall spridas till jordens "fyra hörn". Tillsammans utgör de också fem kors vilka betecknar Jesu sår. Jerusalemskorset uppstod på 1100-talet som heraldiskt tecken för korsriddarna, jerusalemsfararna. (JH)

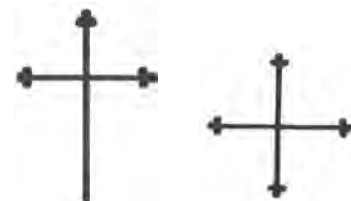
Jerusalemskors

KELTISKT KORS se ringkors

KLÖVERBLADSKORS

Klöverbladskorsets ändrar är trepassformade. Denna typs kors har använts i altarpussatser och gravmonument i synnerhet under 1800-talet. (JH)

Klöverbladskors. T.v. latinskt, t.h. grekiskt

KONSEKRATIONSKORS

Konsekrationskorsen, invigningskorsen, tecknades vid kyrkoinvigningen på kyrkväggarna av biskopen med helig olja eller vigt vatten. Korsen är fyrdudiga grekiska kors (se d o) inskrivna i en cirkel. Konsekrationskorsen fylldes i allmänhet efter invigningen i med röd färg i al secco-teknik (se muralmåleri). Korsen var 12 till antalet och symboliserade de 12 apostlarna. Vid korsens sattes många gånger upp ljusstakar, smidda ljusarmar (se d o under kap. Ljusredskap), och ibland målades även en apostlabild invid dem. Alternativt kunde de målas som hållandes av en Guds hand. Diametern är ca 50 cm. (JH)

Konsekrationskors

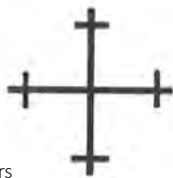
KORBALK se trabes

KORS

(lat. crux = kors = påle)

Ordet kors uppträdde i svenskan som korss (jämför engelska cross) redan under medeltiden. Hos romarna betydde substantivet crux ursprungligen pinoredskap, från ordet cruciare dvs. pina. Ordet crux gav alltså ingen upplysning om pinoredskapets form. Under antiken straffades förbrytare genom att de bands fast vid en stolpe och lämnades där att plågas. De kunde också spetsas på en påle. I Egypten nämns att förbrytare hängdes upp på trä. Bruket att spika fast den dömda på ett kors av två sammanfogade trästycken infördes av romarna i Palestina. Korsfästelsestraffet var en långsam avrättning och användes för avrättning av slavar och rättslösa. Kors av varierande form användes: Den äldsta formen man känner till är T-formen, sedan kom även +, Y och X. Att ordet kors kom att beteckna en form skulle alltså kunna härledas till dessa korsformade pinoredskap.

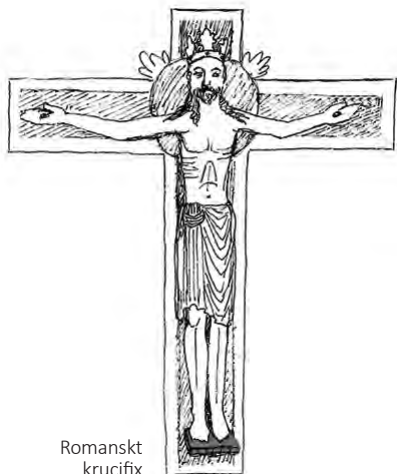
Inom kristendomen symboliserar korset och krucifixet (se d o) oerhört mycket. Korset har fått betydelsen av religiös symbol genom dess användning som tortyrredskap. Det finns en rad former och varianter av kors inom kristendomen med olika användning och olika symbolik (se vidare under respektive former). (JH)

Korsat kors

KORSAT KORS

Det korsade korset är ett grekiskt kors (se d o) med korta tvärbalkar på var och en av de fyra korsarmarna. Korset har troligen samma betydelse som gaffelkorset (se d o). (JH)

Romanskt
krucifix

KRUCIFIX

(lat. *cruci fixus* = fäst på kors, korsfäst)

Material: Trä, metall, ädelmetall, sten, elfenben mm.

Mått: Varierande, från 1.5 cm till 100-tals cm.

Krucifix är en bildlig framställning av Jesus på korset, antingen målad eller skulpterad. Benämningen används främst om skulpterade fristående bilder. Krucifix används också som en symbol att hänga runt halsen. Denna tradition är mycket gammal och de äldsta nordiska krucifixen av denna typ är arkeologiska fynd och hänför sig till 800-talet. Halskrucifix har även använts i skrudarna för präster och biskopar. Den vanligaste inskriften på krucifix är INRI, förkortning av det latinska *Jesus Nazareum Rex Iodaeorum*, Jesus från Nazaret, Judarnas konung.

Krucifix förekom ej i den gammalkristna kulten och konsten. Detta berodde på att Kristus i de fornkristnas värld levde mer som herden eller herren än som den dödade försonaren. Det är även möjligt att de kristna inte ville ge näring till föreställningen av den förnedrade korsfäste guden och därmed förlöjliga den egna trosföreställningen. Även i de reformerta samfundet på 1500-talet, med undantag för den engelska episkopala kyrkan, förkastades från början helt användningen av krucifix.

År 1856 fann man på Palatinen en satirisk bild av en korsfäst människa försedd med ett åsnehuvud. Denna bild från ca 200 e. Kr torde vara den äldsta kända krucifixframställningen. I S:ta Sabina i Rom finns ett annat krucifix från 400-talet. På de äldsta krucifixen framställdes Kristus vanligen iklädd fotsid klädnad. Med tiden blev denna klädnad mindre och mindre till dess den i mitten av 900-talet endast bestod av ett skynke kring höfterna. På flera av de äldre krucifixen står Kristus på en bräda, suppedaneum, vilken sedermera utvecklades till en krucifixpedestal (se d o). Detta överensstämmer med den sed romarna använde vid korsfästning. Piedestalen uteslöts under medeltiden och istället framställdes Kristi fötter spikade på korset.

Det går att följa en stilistisk utveckling i krucifixens innehåll under medeltiden. I de romanska krucifixen framställdes Kristus som en härskare – en kung

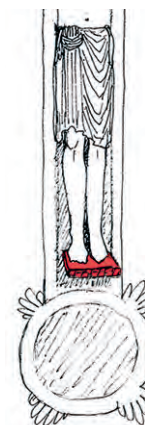

Gotiskt
krucifix

med krona, med ett upplyft, rakt och behärskat utseende. Från 1200-talets slut blev Kristus den lidande. Kungakronan byttes ut mot en törnekrona. Det finns exempel där romanska krucifix omarbetats och kronan avlägsnats och ersatts med törnen. I de senmedeltida krucifixen blev framställningen av Kristi lidande allt mera uppenbar. Denna förändring hör naturligtvis samman med den teologiska och därmed liturgiska utvecklingen, där Kristus går från att vara den dömande härskaren till att bli den lidande och förlåtande.

Innan reformationen hade krucifixen en central roll i kyrkorummet. Under långfredagen kunde stora krucifix exempelvis placeras antingen i koret eller strax framför korskranket för församlingens tillbedjan. Begreppet "krypa till kors" kommer just från detta förfarande dvs. att man närmar sig korset genom att krypa på knä uppför trapporna till koret. Bruket tycks ha varierat från församling till församling.

Även efter reformationen användes krucifix i kyrkorna. Många gånger förflyttades dock triumfkrucifixen (se d o) från triumfbågen till en sidovägg och krucifixen användes inte längre för tillbedjan. Sedvänjan att tillbe krucifix har successivt återinförts i Svenska kyrkan. Se även vidare under kap. Konstverk och minnestavlor. (JH)

Suppedaneum

Krucifix med krucifixpedestal.

KRUCIFIXPIEDESTAL, SUPPEDANUEM

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Under romartiden stod de som korsfästas på en piedestal. På flera av de äldre krucifixen (se d o) är den uppspikade Kristus avbildad stående på en bräda, en s.k. suppedaneum, eller just en piedestal. Piedestalen uppstod som en utveckling av suppedaneum. En dylik piedestal kallas krucifixpedestal. (JH)

KRYCK-KORS

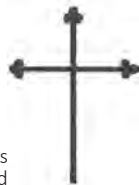
Kryck-kors är sammansatt av fyra T-kors så att det bildas en variant av ett grekiskt kors (se d o). (JH)

Kryck-kors

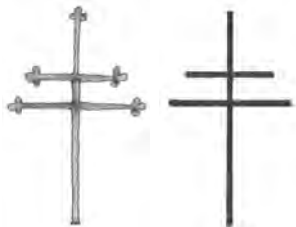
Latinskt kors

Latinskt kors
med klöverblad

Ortodoxt kors.

Patriarkalkors. t.v. enkelt, t.h. med klöverblad

LATINSKT KORS

Det vanligaste korset i den västliga kyrkan är det latinska korset. I detta kors är stammens nedre del betydligt längre än den övre delen. Det finns flera olika förklaringar till hur det latinska korset kan ha uppstått. Den första är att det grekiska korsets (se d o) nedre del förlängts, medan den övre förblivit oförändrad. Den andra är att korsformen uppstått som en praktisk konsekvens av att man önskade avbilda korsfästelsen och det grekiska korset inte passar människokroppens form. En tredje teori är att det grekiska korset ofta användes fästat på en stav och så småningom blev denna stav ett med korset. Ytterligare en möjlighet är att man utgått från ett T-format kors (se d o) och förlängt stammen ovanför tvärmarna för att bättre kunna placera den överskrift som ofta förekommer på tidiga krucifix.

Varken det grekiska eller latinska korset återger Kristi kors ursprungliga utseende (se vidare under kors). Korset som symbol har sitt ursprung långt före kristendomens uppkomst. Korset är således ej en symbol för Kristi förnedring och död som en brottsling, utan en symbol för Kristi härlighet och hans gudomlighet. (JH)

ORTODOXT KORS, GREKISKT-RYSKT KORS, RYSKT KORS

Korset är ett patriarkalkors (se d o) med en ytterligare, snedlagd, tvärbalk under de två raka huvudbalkarna. Det kallas även för ryskt kors eftersom det används i ortodoxa kyrkan i Ryssland.

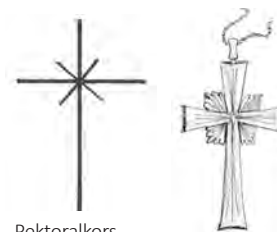
Den övre tvärsån hos det ortodoxa korset symboliserar överliggaren med bokstäverna INRI- Jesus från Nasaret, Judarnas Konung. Det finns fler tolkningar av den nedre tvärbalkens betydelse. En tolkning säger att den nedre snedställda tvärsån symboliserar de två rövare som korsfästes vid Kristi sida- den ena valde Gud, den andra inte, vilket gör att korsets nedre del är en symbol för det goda och det onda. (JH)

PATRIARKALKORS

Detta kors, även kallat ärkebiskopskorset, har två par tvärbalkar, där den övre är kortare än den nedre. Armarna avslutas vanligen med treklöverblad, trepass. (JH)

PEKTORALKORS, BISKOPSKORS, ÄRKEBISKOPSKORS

Det bröstkorset som bärs om halsen av biskopar i flertalet episkopala kyrkor och även av ledare för bl.a. kloster. Enligt påven Innocentius III är pektoralkorset en motsvarighet till översteprästens plåt av rent guld på pannbindeln med inskriften "Helgad åt Herren". Det svenska ärkebiskopskorset utgörs av ett latinsk kors (se d o) med strålkran. Biskopskors, till skillnad från ärkebiskopskors, saknar i Sverige strålkran. (JH)

Pektoralkors.
T.v. enkelt kors med strålkran, t.h. hängsmycke.

PETRUSKORS

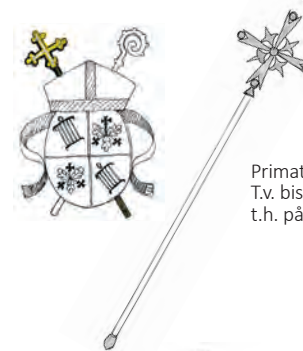
Petruskorset är ett upp och nedvänt latinskt kors och utgör aposteln Petrus attribut. På detta kors förekommer ibland bokstäverna SPON = Sanctus Petrus Martyrus Ora Pro Nobis, Martyren St Petrus ber för oss. (JH)

Petruskors.

PRIMATKORS

Primatkors är en korsstav som används av Påven och som också vanligen finns avbildad i ärkebiskopars vapensköldar och även så i biskopen av Lunds sköld. (JH)

Primatkors.
T.v. biskopsskjöld,
t.h. påvestav

PROCESSIONSKRUCIFIX

Material: Trä och metall alternativt enbart trä.

Mått: Manshög stav. Krucifixets höjd ca 30-80 cm.

Krucifix (se d o) på stav som användes för kyrkliga processioner under den tidiga medeltiden. De äldsta processionskrucifixen är från 500-talet. Korset kan antingen vara latinskt eller grekiskt. I och med reformationen försvann denna föremålstyp nästan helt för att återuppträda under 1900-talets andra hälft.

De medeltida processionskorsen var rikt utsirade. Krucifixet var i många fall ett metallarbete, ibland smyckat med emalj, medan staven gjordes i trä. Med tiden blev det dock allt vanligare med processionskrucifix helt utförda i trä. De moderna processionskrucifixen är i allmänhet enkla och har en fotplatta som fungerar som ställ. De förvaras i koret eller sakristian. (JH)

Processions-
krucifix, 1900-tal.

Påvekors, t.v. med klöverblad, t.h. enkelt

Relikkors. Medeltida hängsmycke.
Öppningsbart.

Ringkors. T.v. gravsten, t.h. enkelt.

Stavkors

PÅVEKORS

Korset har tre olika långa tvärbalkar på huvudbalkens övre del, på lika avstånd från varandra. Den kortaste tvärbalken är överst och den längsta underst. Jämför med ortodoxt kors (se d o) där den tredje balken är placerad på ett längre avstånd från de andra och i motstående vinkel. Namnet påvekors kommer från att korset har en balk mer än pektoralkorset (se d o), som bärs av biskopar. Korsets form med tre bjälkar syftar på treenigheten och påvens trefaldiga ämbete. (JH)

RELIKKORS

Relikkors är ett dyrbart kors innehållande relikier (se vidare relikskrin). (JH)

RINGKORS

Ringkors är ett latinskt kors (se d o) med en cirkel över korsmitten. Korset användes i bl.a. triumfkrucifix (se d o) under högmedeltiden. Formen har även använts i gravkors sedan medeltiden. Efter reformationen försvann ringkorsen från kyrkorummet. Formen togs åter upp under det sena 1800-talet i gravkonsten. (JH)

RYSKT KORS se ortodoxt kors

RÖVARKORS se gaffelkors

STAVKORS

Stavkors är ett latinskt kors (se d o) med en förlängd mittstav nedåt. Stavkorset kan således liknas vid ett kors i toppen av en stav. Stavkors används bl. a som ett attribut i Kristi och Agnus Dei bilder. Agnus Dei är bilden av Jesus som guds lamm. Stavkors bärs oftast av apostlar och helgon. (JH)

SVASTIKA se hakkors

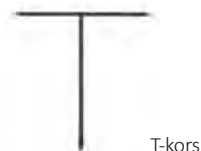
SUPPEDANEUM se krucifixpedestal

T-KORS, KRYCK-KORS, EGYPTISKT KORS, ANTONIUSKORS

Det kors som användes av romarna för att låta slavar och brottslingar få en smärtsam död uppges av flera skildrare ha haft formen av ett T. Denna konstruktion var enkel och ändamålsenlig eftersom tvärträet vilade på ändträet till korsets stam. Under hela medeltiden, liksom under renässansen, avbildades ofta Kristi kors och de två missgärningsmännens kors ofta som T-formade kors. Vid sidan av korsstammens övre del finns på dessa kors ofta avbildat ett smalt stöd, vilket bar den överskrift, titulus, som Pilatus lät sätta på Kristi kors med inskriften INRI-Jesus från Nasaret, Judarnas Konung.

T-kors med en ögla i övre delen kallas även ankh eller crux ansata (= kors med handtag eller ögla). Dessa förekom redan i det antika Egypten och bars av gudomligheter som Isis, Osiris, Horus m.fl. Korset har även gammaltestamentlig betydelse och kallas för Gamla testamentets anteciperande kors och antas av en del forskare ha varit det tecken israeliterna satte på dörrposterna till sina hus i Egypten till skydd mot mordängeln. Detta kan vara orsaken till att T-kors även kallas egyptiskt kors. T-kors har använts som amulett mot den onde.

Ett blått T-kors blev 1095 symbolen för Antonius-orden som 1774 uppgick i Malteserorden. I våra dagar används T-korset främst i den koptiska kyrkan. (JH)

T-kors

Egyptiskt kors

TRABES, KORBALK

Material: Trä.

Mått: Höjd ca 20 cm, längd ca 4-10 m.

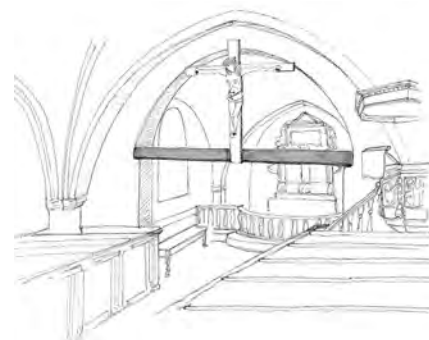
En tvärbjälke i en kyrkas triumfbåge med uppgift att utgöra stöd till ett triumfkrucifix (se d o) eller en kalvariegrupp (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor). Denna balk var från början överliggaren till korskranket (se d o under kap. Altare). (JH)

TRIUMFKRUCIFIX

Material: Bemålat trä, vanligen ek.

Mått: Varierande. Höjd ca 1-6 m.

Triumfkrucifix är ett krucifix (se d o) placerat i triumfbågen. Seden med triumfkrucifix går i de nordiska kyrkorna tillbaka till 1000-talet. För att stödja

Trabes med triumfkrucifix uppsatt i bågen mellan långhus och kor.

Triumfkrucifix, hängande fritt, utan trabes i bågen mellan långhus och kor.

krucifixen sattes många gånger upp en balk i triumfbågen, en s.k. trabes (se d o). I vissa fall kunde en krucifixpedestal (se d o) istället användas. Placeringen av triumfkrucifixet i triumfbågen fortsatte långt in på 1700-talet. Under 1800-talet flyttades däremot många triumfkrucifix till sidoväggarna i kyrkorummet för att under 1900-talet åter många gånger flyttats tillbaka till sin ursprungliga plats i triumfbågen. Även efter medeltiden har triumfkrucifix tillverkats. Dessa har i allmänhet de gotiska krucifixen som förebild, men har naturligtvis påverkats av de rådande stilidealen.

Det är vanligt att triumfkrucifix från 1200-talet och framåt har evangelistsymbolerna målade eller snidade i relief på korsuddarna. På trabes-balken kunde också Maria placeras till vänster och Johannes till höger om krucifixet som separata skulpturer. I dessa fall kallas gruppen kalvariegrupp (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor). (JH)

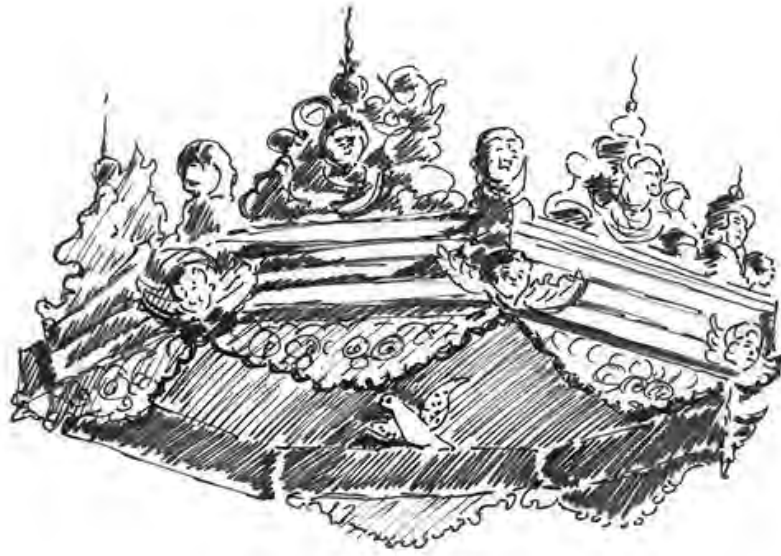
Triumfkrucifix av ringkorstyp.

TRIUMFKRUCIFIX AV RINGKORSTYP

Material: Varierande. Vanligen bemålat trä, gips eller sten. Metall, elfenben, ben, plast, textil mm förekommer.

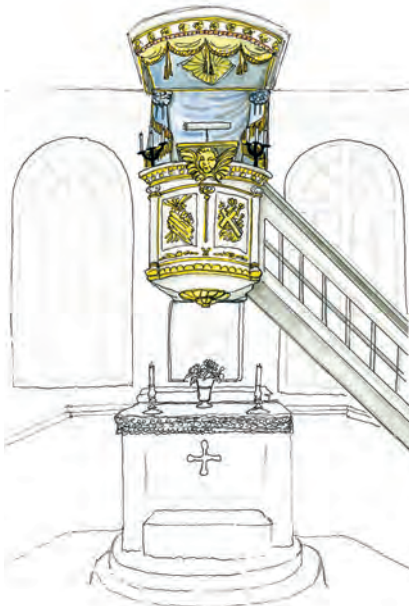
Mått: Varierande.

Gotländska triumfkrucifix av ringkorstyp förekom under perioden 1230-1300. Ringen är denna krucifixgrupps utmärkande element. Korsets armar omfattas av ett stort hjul, en ring (lat. corona) eller rund skiva (lat. clipeus) vars diameter motsvarar längden av korsets horisontella tvärrarm med eller utan ändplattor. På korsets ändplattor framställs vanligtvis de fyra evangelistsymbolerna Matteus, en bevingad människa, Markus, ett bevingat lejon, Lukas, en bevingad ox och Johannes som en örn. Krucifixet kan även omges av de sörjande Jungfru Maria och Johannes, en s.k. kalvariegrupp (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor). Krucifixgruppen är vanligtvis stående på en trabes (se d o). (CHN)

PREDIKSTOL

Altarpredikstol.....	60
Ambo.....	60
Bokstöd, -ställ.....	se predikstolsbokstöd
Himmel.....	se predikstolsbaldakin
Ljudtak.....	se predikstolsbaldakin
Predikstol.....	61
Predikstolsbaldakin.....	63
Predikstolsbokstöd, -ställ.....	63
Predikstolspall.....	64
Predikstolsstol.....	64
Pulpet.....	se ambo
Timglas.....	64

Altarpredikstol med baldakin, 1700-1800-tal

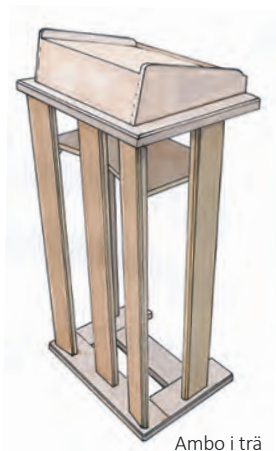
ALTARPREDIKSTOL

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Denna form av predikstol är en kombination av altare och predikstol, där predikstolen placerats ovan altaret. De äldsta altarpredikstolarna är från ca 1700 och ett stort antal kyrkor försågs fram till 1850 med denna typ av predikstolar. Altarpredikstolen hade ursprungligen sin upprinnelse i den reformerta kyrkan. I slutet av 1600-talet invandrade nämligen många hugenottfamiljer till Sverige. Altarpredikstolarna passade deras gudstjänstliv, och många kyrkor på landsbygden i anslutning till bruk och gårdar hugenotterna ägde försågs under det följande seklet med dessa predikstolar. År 1887 framhöll Överintendentsämbetet att altarpredikstolarna inte längre var att rekommendera, varefter ett stort antal förstördes. Bakgrunden till detta var att man i vissa kyrkliga kretsar ansåg att man trampade på altaret genom att stå i predikstolen ovanför. Den bakomliggande orsaken låg dock sannolikt i det allmänna bruket av dessa predikstolar i lågkyrkliga miljöer.

Även i frikyrkorna byggdes altarpredikstolar. I dessa samfund var budskapet att kyrkorummet var en lokal för predikan ännu tydligare. I många fall kombinerades dessa predikstolar ytterligare med att orgeln (se d o under kap. Orgel och andra instrument) placerades ovan predikstolen. Tillsammans kunde de tre enheterna bilda en ståtlig komposition. (JH)

Ambo i trä

AMBO, PULPET

(lat. = bægge, båda)

Material: Trä.

Mått: Höjd ca 120 cm, bredd ca 30 cm, djup ca 40 cm.

I de tidiga medeltida kyrkorna fanns ingen predikstol utan enbart en pulpet kallad ambo i anslutning till det korskränk (se d o under kap. Altare) som skilde den medeltida kyrkans kor från långhuset. Pulpeten kunde också vara inbyggd i en läktare (se d o under kap. Läktare). Från ambon uppläste församlingens lector texten varefter biskopen från altaret kunde ge en kort betraktelse däröver.

Ambon kunde även bestå av två från varandra skilda pulpeter, därav namnet ambo som betyder bægge. En pulpet återfanns då i norr från vilken evangelierna lästes, medan det från den andra, i söder placerade pulpeten, lästes episteltexterna. I de tidiga medeltida kyrkorna fanns dock bara en läs-

pulpet från vilken alla texter lästes. Sedan predikan efter reformationen fått större betydelse och blivit en i gudstjänsten ingående särskild handling, började fr.o.m. 1000-talet ambon allt mer ta form av en predikstol och få en allt mer central placering i kyrkorummet. Dessa predikstolar kallades cancelli, efter skranket där de tidigare stått.

Beteckningen ambo används idag för de flyttbara predikstolar eller talarstolar som blivit vanliga att använda i kyrkorna. (JH)

BOOKSTÖD, -STÄLL FÖR PREDIKSTOL se predikstolsbokstöd

HIMMEL SE predikstolsbaldakin

LJUDTAK se predikstolsbaldakin

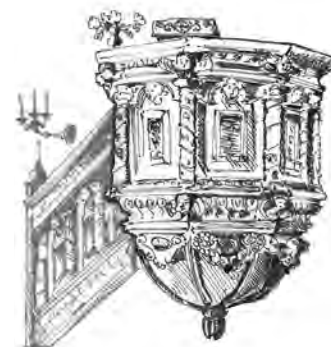
PREDIKSTOL

Material: Vanligen bemålat trä, furu klätt med faner, intarsia, förgyllning och skulptur. Mer sällan sten eller metall.

Mått: Varierande. Höjd från ca 1 m till över 6 m.

I och med reformationen lyftes predikan fram som en viktig del av liturgin, och kyrkorummet som en plats för predikan. I och med detta skiljdes den medeltida ambon (se d o) från korskranket och utvecklades till predikstol. I Sverige kom predikstolar således i bruk i samband med reformationen. De första svenska predikstolarna var förhållandevis enkla och bestod av en korg antingen stående direkt på golvet eller upplyft på en predikstolsfot. I vissa kyrkor vilka byggdes i anslutning till reformationen placerades predikstolen mitt i triumfbågen eller framför högaltaret (se d o under kap. Altare) för att framhäva predikans centrala roll.

I slutet av 1500-talet och framförallt under 1600-talet utvecklades predikstolarna till praktfullt dekorerade pjäser i barock- och rokokostil. De försågs då med baldakin (se d o). Korgen dekorerades med spegelfyllningar, kolonner eller pilastrar och bars vanligen upp av en skulptural fot föreställande S:t Kristoforus, Kristusbäraren. Predikstolarna försågs vid denna tid även med trappa och en dörr som markerade gränsen till prästens område. De placerades enligt den svenska kyrkoordningen vanligtvis i långhuset till vänster om triumfbågen, dvs. den trånga rundade passage mellan långhus och kor somi allmänhet revs efter reformationen. Emellertid förekommer det fram-

Hängande predikstol med rundad korg och baldakin

Predikstol stående på fot. Vägghast.

Golvfast predikstol, sexsidig och försedd med bokstöd.

förallt i de forna danska delarna av Sverige dvs. Skåne, Halland, Blekinge och Gotland att predikstolen p.g.a. den danska kyrkoordningen låg på högra sidan om triumfbågen.

I mitten av 1700-talet aktualiserades nybyggandet av kyrkor. Överintendentsämbetet övervakade dessa arbeten och predikstolarna hörde till de detaljer man lade stor möda på. Predikstolarna var i allmänhet vägghängda och satt högt upp på väggarna för att övertyga menigheten att det predikade ordet kom från höjden. De utfördes i klassicistiskt manér med förgyllda detaljer, vanligen med en i relief utarbetad korg med symboler som t.ex. gudstriangeln, palmlblad m.m. och en godronnerad botten med avslutande kotte. Kotten symboliserade spridandet av frön utgående från predikan. Predikstolarna hade i allmänhet baldakin som kunde utföras i t.ex. kupolform, vanligen krönt med ett kors eller en urna. Predikstolen utgjorde tillsammans med altarpopsatsen och orgelläktaren viktiga accenter i kyrkorummet.

Från mitten av 1800-talet ändrades predikstolarna. Från att ha varit placerade högt upp och vägghängda, till att bli relativt låga och placerade på pelarfot, ställda på gränsen mellan kor och långhus så att prästen varken skymde altaret eller vände ryggen åt det. Dessa 1800-talspredikstolar hade vanligen en oktagonal korg med eller utan ljudtak.

Från mitten av 1800-talet då de eklektiska stilarna dominerade, kom nygotiken att bli den viktigaste stilströmningen i kyrkorummet. Predikstolarna utsträddes nu med spetsbågsmotiv på korgen och trappräcken, och ljudtaken försågs med avslutande fialer. Även andra stilyttringar såsom nyromanik, nyrenässans och nybarock förekom. Under denna tid förekom det även att man överförde äldre predikstolar från tidigare kyrkor till nybyggnader.

Vid sekelskiftet 1900 byggdes även ett antal nationalromantiska predikstolar. I dessa användes nya material såsom sten, gjutjärn m.fl. Under hela 1900-talet har sedan predikstolens roll i kyrkorummet minskat. I mitten på 1900-talet började predikstolstrapporna att minskas ned och flyttning av predikstolar från högra till vänstra sidan om triumfbågen förekom, framförallt i de äldre kyrkorna i de tidigare danska landskapen.

På predikstolen finns i allmänhet ett bokstöd (se d o) med pulpetartad utformning. Dessa har från 1800-talet framåt pryts med predikstolkläden (se d o under kap. Textil). I anslutning till predikstolen finns i många kyrkor timglas och ur (se d o). Dagens moderna predikstolar är i allmänhet enkla och ibland flyttbara s.k. amboner (se d o).

I anslutning till predikstolen, sammansatt med denna, har det ibland förekommit en för prästen avsedd bänk, s.k. prästbänk (se d o under kap. Bänk-inredning). (JH)

PREDIKSTOLSBALDAKIN, LJUDTAK, HIMMEL

Material: Bemålat trä.

Mått: Varierande.

I detta sammanhang betecknar baldakin det tak med akustisk funktion som ofta återfinns ovanför predikstolen. Baldakinen kan vara dekorerad med sniderier och förgyllningar. En hängande eller fast duva (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor) ses ofta fästad i baldakinen. Se även baldakin under kap. Altare. (JH)

Predikstolsbaldakin i bemålat och förgyllt trä.

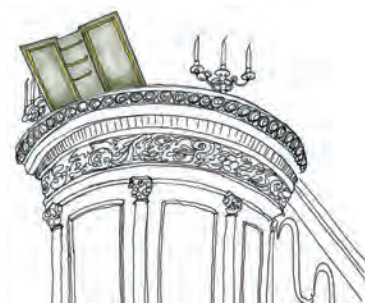
PREDIKSTOLSBOKSTÖD, -BOKSTÄLL, BOKSTÖD, -STÄLL FÖR PREDIKSTOL

Material: Bemålat trä, alternativt trä och textil.

Mått: Varierande. Höjd ca 30 cm, bredd ca 50 cm.

Bokstöd kan förekomma på predikstolar. Bokstöden är då fastmonterade på mitten av predikstolens sarg. Vanligt är att bokstöden har en skulptural utformning mot kyrkorummet och föreställer då ofta bokband. Antingen som liggande, stängda böcker, eller som stående och uppslagna. Vanligt förekommande är också bokstöd som är utformad endast som en sparsamt dekorerad trätavla med ett predikstolskläde (se d o under kap. Textil) hängande mot kyrkorummet.

På bokstödet insida, som är vänd mot predikstolens mitt, är vinklade trätavlor monterade med en list nertill som stöd för en bibel. Storleken på bokstöden är vanligtvis anpassade för att passa böcker i storlek kvarto eller mindre, dvs. böcker med en sidhöjd på ca 19 cm. De stora biblarna som av tradition förvaras på predikstolen, ligger i regel hopslagna på predikstolens räcke, då dessa är för stora och tunga för att ställas i bokstöden. (FS)

Predikstolsbokstöd utan kläde sent 1800-tal

Bokstöd för predikstol med grönt kläde, sent 1800-tal.

Predikstolspall.
Enkel snurrpall.

PREDIKSTOLSPALL

Material: Trä.

Mått: Höjd ca 100-120 cm.

Predikstolspallar är vanligen enkla snurrpallar och förekommer framförallt i västra Sverige. (JH)

Predikstolsstol

PREDIKSTOLSSTOL, STOL FÖR PREDIKSTOL

Material: Trä, ofta obehandlad furu.

Mått: Höjd inkl. ryggstöd ca 120 cm.

Under 1700- och 1800-talet förekom bruk av stolar i predikstolarna. Dessa var höga och kunde vara försedda med bokstöd. Stolarna avspeglar tidens långa predikningar och kungörelser. (JH)

PULPET se ambo

TIMGLAS

Material: Smidesjärn, glas, trä, sand.

Mått: Varierande. Höjd exkl. ställ ca 20-30 cm, höjd inkl. ställ ca 40 cm.

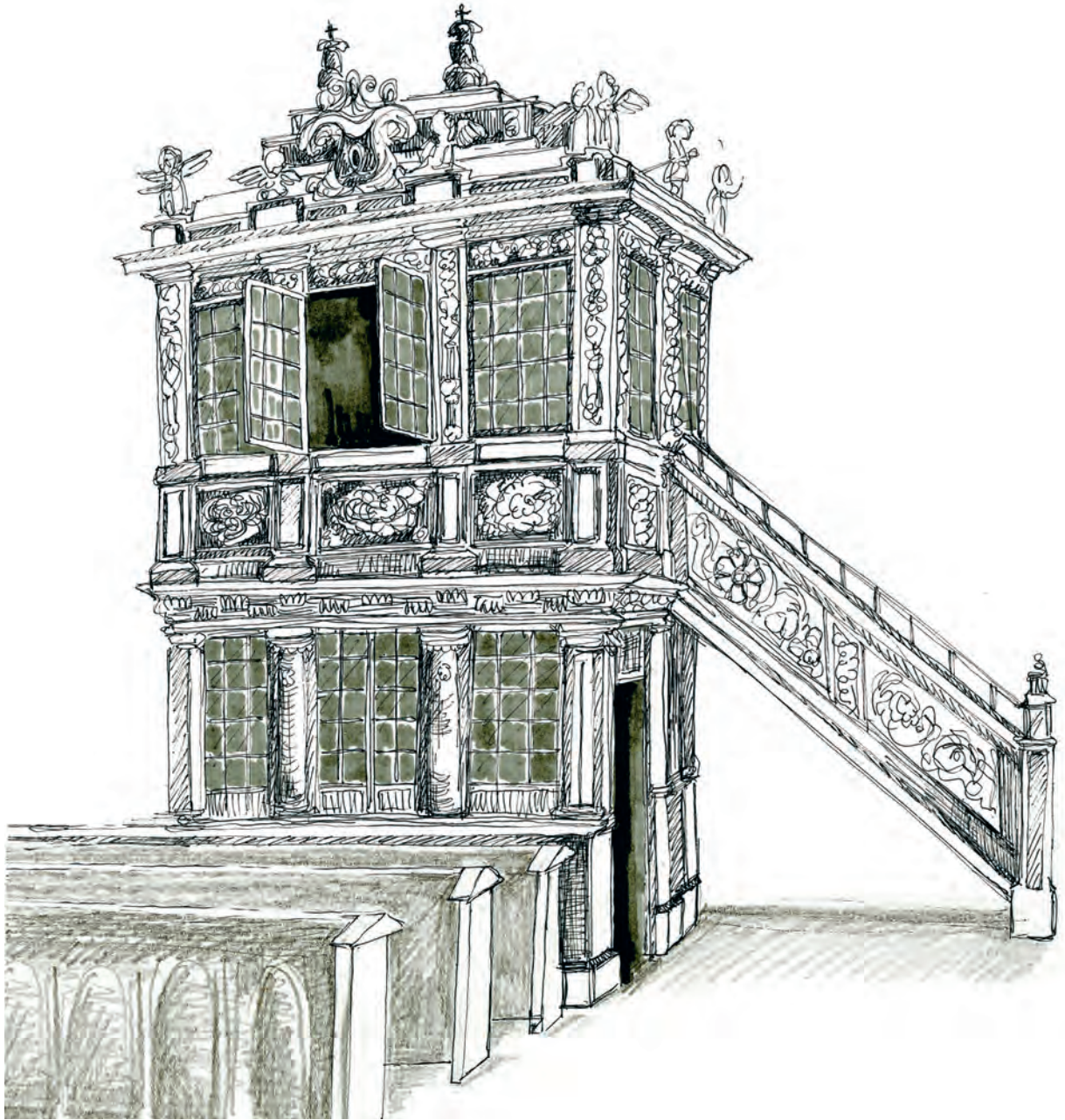
Timglasets uppfanns redan under medeltiden. Det består av två koniska glasbehållare vars smala ändar sammanfogats till en midja. Glaset är fyllt med en utmätt mängd fin sand. Sanden rinner sedan genom midjan från den ena konen till den andra, på en viss tid. Glaset med sanden fästs i en hållare av trä. När all sand har runnit ut har en känd mängd tid förrunnit. På detta sätt kan tiden mätas. I kyrkorna finns vanligen fyra sammanfogade timglas i ett timglasställ med 1 tim, $\frac{3}{4}$ tim, $\frac{1}{2}$ tim eller $\frac{1}{4}$ tim. Timglasen var till för att mäta längden på predikan, men även på andra kungörelser från predikstolen. Timglasstället är vanligen gjort i smide. Antingen roteras varje timglas separat i timglasstället eller så sitter alla ihop varvid man vände alla när heltimmeglasets runnit ut.

Fr.o.m. 1700-talet ersattes timglasen i regel av golvur (se d o) ofta kallade predikstolsur. (JH)

Timglas. T.v. ställ med fyra glas, t.h. ställ med tre glas

BÄNK- INREDNING

Biskopsstol, -ställ.....	68
Brudstol, -bänk, -pall.....	68
Båge.....	69
Bänkkvarter.....	69
Herrgårdsbänk.....	se korbänk
Herrskapsbänk.....	se korbänk
Korbänk.....	69
Korstol.....	70
Kurbänk.....	71
Kyrkbänk.....	71
Obelisk.....	se pyramid
Pliktpall.....	se kap. Möbler
Predikstolsskrank.....	se prästbänk
Prästbänk.....	71
Pyramid.....	72
Sedilia.....	72
Skampall, -bänk.....	se kap. Möbler
Sluten bänkinredning.....	72
Öppen bänkinredning.....	73

Medeltida biskopsstol i trä.

BISKOPSSSTOL, -BÄNK

Material: Trä.

Mått: Storleken och utformningen varierar.

Biskopsstol är en lös stol alternativt bänkkvarter (se d o) för en person, med eller utan överbyggnad, som återfinns i kyrkans kor.

Biskopsstolen fanns redan under medeltiden som en viktig del av korinredningen. Det äldsta svenska exemplaret tros härstamma från 1100-talet. Efter reformationen kvarstod stolen som en viktig inredningsdetalj. De medeltida biskopsstolarna vara oftast lösa möbler och var i regel överbyggda. Från 1500-talets slut fram till slutet av 1700-talet var det istället de slutna bänkkvarteren för en person som dominerade, dock utan överbyggnad. Under 1800-talet försvann biskopsstolarna från kyrkoinredningarna nästan helt och hållet, för att återkomma under 1900-talets andra hälft. Därefter har det börjat tillverkas nya biskopsstolar i de flesta domkyrkor.

Många biskopsstolar i stadskyrkorna under 1700-talet utfördes av städernas skickligaste möbelsnickare och är av mycket hög hantverksmässig kvalitet. (JH)

Brudstol med rikt skulpterat ryggstöd.

BRUDSTOL, -BÄNK, -PALL

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Under 1700-talet började församlingarna inskaffa brudbänkar och brudstolar. På dessa bänkar eller stolar skulle brudparet sitta efter vigseln.

De flesta brudstolar har ursprungligen varit profana och blev exempelvis donerade till församlingen av någon herrgårdsägare. Dessa skänkta stolar kunde vara av hög kvalitet med rik snidad dekor. Det finns dock också exempel på brudstolar med kyrkligt ursprung vilka består av sammansatta delar från äldre kyrkliga möbler så som biskopsstolar (se d o) eller bänkar.

I mitten av 1800-talet blev det vanligare med brudbänk istället för brudstolar och dessa försågs med knäfall (se d o under kap. Altare). I övrigt är bänkarnas utseende mycket varierande. (JH)

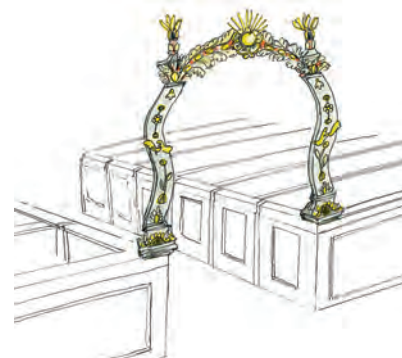
BÅGE

Material: Bemålat trä.

Mått: Höjd ca 4 m.

Med en båge, ett löst valv, markeras kyrkorummets brännpunkt, bänkkvarterens slut (se d o) och begynnelsen av koret.

Bågar förekommer framförallt i norra delarna av Sverige och har ofta smyckats med sniderier. (JH)

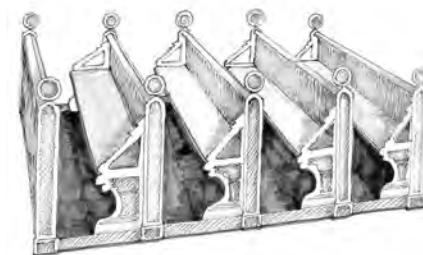
Båge i bemålat och förgyllt trä, sent 1700-tal

BÄNKKVARTER

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Bänkinredningen i kyrkorna är i allmänhet indelad i ett antal bänkkvarter. Dessa kan vara öppna eller slutna (se slutna respektive öppna bänkinredning). I de flesta fall finns det minst ett bänkkvarter på var sida om mittgången, ett på norra sidan, i äldre tid avsatt för kvinnorna, och ett på södra sidan för männen. I kyrkor med tvärgång finns det vanligen fyra bänkkvarter och i något större kyrkor utan tvärgång tre kvarter. Det har även funnits kyrkor med ett enda stort bänkkvarter i mitten av kyrkan. (JH)

Bänkkvarter med öppna bänkar i trä.

HERRGÅRDSBÄNK se korbänk

HERRSKAPSBÄNK se korbänk

KORBÄNK, HERRGÅRDSBÄNK, HERRSKAPSBÄNK

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Korbänkar tillkom kyrkorummet efter reformationen då koret blev tillgängligt för menigheten. Redan under 1500-talets andra hälft gjordes anspråk på sittordning i kyrkorna för att säkra församlingens viktigaste familjer de bästa platserna. Förnäma familjer, av adlig, prästerlig, eller borglig börd, bekostade i detta syfte införskaffandet av korbänkar till kyrkorna. Bänkarna kallas därför även herrskapsbänkar och herrgårdsbänkar.

I vissa fall inrättades regelrätta herrskapsloger. I dessa kunde ståndspersonerna i bekväma möbler sitta och delta i gudstjänsten. I många kyrkor fanns gravkor som hade utsikt direkt mot altare och framförallt mot predikstolen.

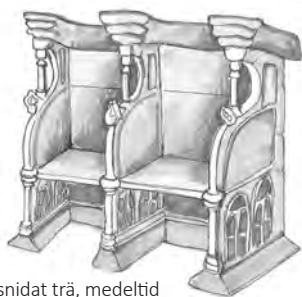

Herrskausbänk med två rader i snidat och bemålat trä.

I många fall kom dessa att användas som herrskapsloger.
Korbänkar var vanliga fram till början av 1800-talet. (JH)

Korstol i svarvad ek, 1800-tal.

Korstol i snidat trä, medeltid

KORSTOL

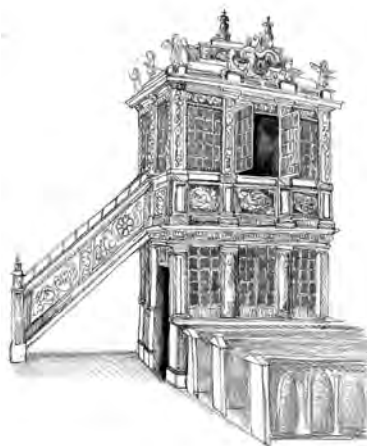
Material: Trä.

Mått: Varierande.

Korstolar är stolar avsedda speciellt för lägre och högre prästerskap samt för sångare. Under medeltiden fanns dessa stolar framförallt i katedralkoren som samkomponerade arkitektoniska helheter. I det romanska koret var det högre prästerskapet placerat i absiden, medan det lägre prästerskapet och sångarna var placerade i korbvadraden. I det gotiska katedralkoret, som ofta omgärdades av en koromgång, var däremot övre och nedre koret avskilt från varandra med ett skrank. Detta skrank skiljde prästerskapet åt från sångarna.

Även i landsortskyrkorna förekom under medeltiden korstolar för prästerskapet. De var utformade enligt samma principer som i katedralerna men var mindre påkostade uppsättningar.

Efter medeltiden fortsatte korstolar att förekomma i kyrkorna, men byttes allt mer ut mot korbänkar (se d o). (JH)

Kungsläktare, sent 1600-tal.

KUNGSBÄNK, -STOL, -LÄKTARE

Material: Trä.

Mått: Varierande.

I de kyrkorum kungahuset är och varit starkt anknutna till förekommer kungsbänkar och kungsstolar. Dessa är placerade på de mest framträdande och prestigefyllda platserna i kyrkan. Seden går tillbaka till tidigt 1600-tal. Efter stormaktstiden försvann de fasta kungsstolarna, men i en del kyrkor förekommer lösa kungsstolar som brukats vid besök av kungahuset.

Kungsstolarna i Storkyrkan i Stockholm byggdes på 1670-talet, strax efter Karl XI:s giftermål med Ulrika Eleonora. Stolarna med sina väldiga, skulpturala överstycken med kungliga kronor är de mest praktfulla i Sverige. (JH)

KURBÄNK

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Kurbänkar är bänkar som kunde hyras och erbjöd en avskildhet från övriga kyrkobesökare i bänkraderna. Kurbänkarna var vanligtvis täckta. (JH)

Täckt kurbänk, 1700-tal

KYRKBÄNK

Material: Murade eller trä.

Mått: Varierande.

De äldsta beläggen för kyrkbänkar är från medeltiden. I en del romanska kyrkorna från 1100-talets första hälft finns murade kyrkbänkar bevarade. Dessa löper längs långhusets väggar. Det finns även enstaka medeltida bänkar av trä bevarade. Hur dessa lösa bänkar varit placerade i kyrkorummet står dock ej att veta, med undantag för korbänkar (se d o). (JH)

Öppen kyrkbänk,
1700-tal.

OBELISK se pyramid

PLIKTPALL se skampall under kap. Möbler

PREDIKSTOLSSKRANK se prästbänk

PRÄSTBÄNK, PREDIKSTOLSSKRANK

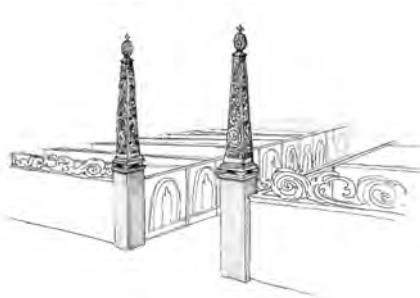
Material: Bemålat trä, främst furu, ibland glas.

Mått: Varierande.

Under 1700-talet förekom prästbänkar, i en del fall i kombination med predikstolen. Bänken var försedd med trögaller framför, ett s.k. predikstolskrank, ibland försett med fönsterrutor, och utgjorde en slags sakristia eller omklädningsrum för prästen. (JH)

Prästbänk i svarvat och bemålat trä.

Pyramider i snidat trä krönta av kors.

PYRAMID, OBELISK

Material: Trä, ofta furu. Bemålat.

Mått: Höjd ca 2-3 m. Mindre förkrympta varianter förekommer.

Pyramider eller obelisker har samma funktion som bågar (se d o), dvs. de markerar slutet av bänkkvarteren (se d o) och begynnelsen av koret, brännpunkten i kyrkorummet. Pyramider är ofta dekorerade med sniderier och förekommer framförallt i norra delarna av Sverige. (JH)

Sedilia, tresitsig, snidat och halvt genombrutet ryggstycke.

SEDILIA

Material: Vanligen trä.

Mått: Varierande.

Sedilia är en sittplats i koret för den celebrerande prästen, dvs. prästen som förrättar nattvarden. Sedilian kan se mycket olika ut, allt från en enkel stol vilken som helst, till en särskild, för ändamålet tillverkad stol, i många fall med tre säten. Ibland finns i modern inredning, som en del av sedilian, ett särskilt knäfall (se d o under kap. Altare) med bokbräda framför stolen. (JH)

SKAMPALL, -BÄNK se kap. Möbler

SLUTEN BÄNKINREDNING

Material: Trä vanligen främst furu och ek, vanligen bemålat. Detaljer i smidesjärn.

Mått: Varierande.

När bänkinredningarna introducerades i slutet av 1500-talet var de i allmänhet slutna dvs. bänkkvarteren omgavs av paneler med luckor eller dörrar i bänkgavlarna. De slutna bänkkvarteren avslutades uppåt med en överliggare, ovan vilken kunde finnas dekorativa bänkgavlar. Kyrkorummet var uppdelat i en mans- och en kvinno sida och det förekom att kvinno sidans bänkpaneler var lägre än manssidans. Eftersom det fanns en sittordning i kyrkan var bänkluckorna märkta med nummer och/eller med gårdsnamn. I varje bänk fanns ett bokstöd för psalmboken dessa kom i samband med att psalmböcker blev mer allmänna på 1700-talet. Vid golvet fanns i allmänhet fotstöd eller knäfall (se d o under kap. Altare). På manssidan kunde det även finnas knaggar eller krokar för hattar. Denna typ av bänkinredning var vanlig

Sluten bänkinredning i trä.

fram till mitten av 1800-talet då den öppna bänkinredningen (se d o) introducerades.

Bänkarna var snidade i trä, främst furu men även ek förekom. De var ofta bemålade av någon lokal mästare eller smyckade med intarsiadekor. Beroende på placering i kyrkorummet varierar bänkinredningarnas utformning. De centralt belägna bänkarna hade ofta rikare dekor än de mer perifera. Låsanordningar och bänkljusstakar (se d o under kap. Ljusredskap) var i allmänhet utförda i trä eller smidesjärn. (JH)

ÖPPEN BÄNKINREDNING

Material: Bemålade trä, ofta furu, vanligen bemålade.

Mått: Varierande.

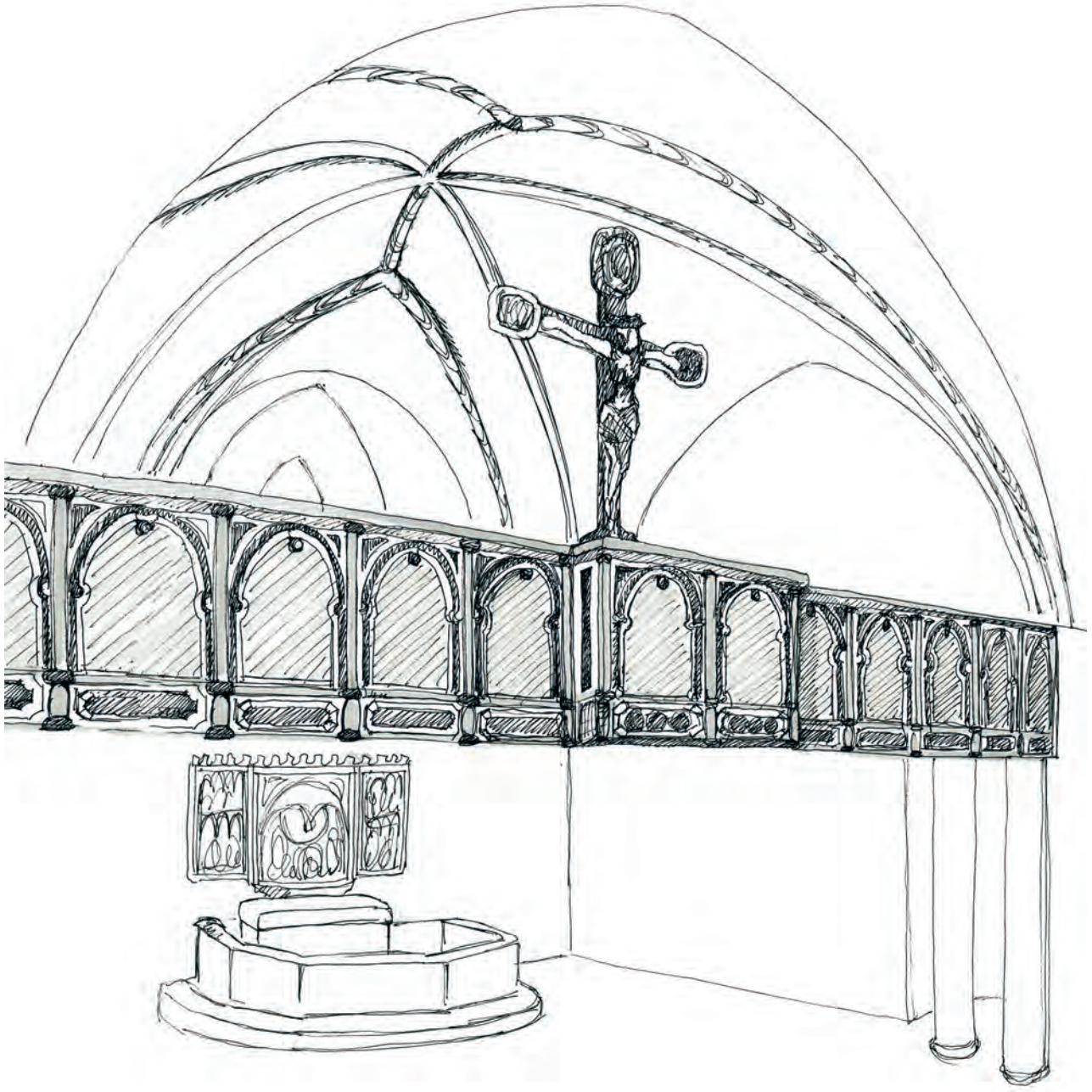
I början av 1800-talet ändrades bänkinredningarna i kyrkorna, de gick från att vara slutna till att bli öppna, vilket innebar att bänkluckorna eller dörrarna togs bort. Den öppna bänkinredningen var ett led i uppluckringen av sittordningen i kyrkan. Öppen bänkinredning hade förekommit även tidigare, framför allt under 1600-talet, men hade snabbt ersatts av slutna bänkkvarter. Öppen bänkinredning har dock förekommit i alla tider på mera undanskymda platser i kyrkan, såsom exempelvis på läktarna.

Även i de öppna bänkinredningarna finns psalmboksstöd och fotstöd eller knäfall (se d o under kap. Altare). I slutet på 1800-talet blev det vanligt med hattkrokar i mässing med avslutande ekollon.

Bänkinredningarna var i allmänhet gjorda av trä, vanligen i furu, och bemålade. I den öppna bänkinredningen från 1800-talets slut poängterades ofta bänkgavlarna, vilka kunde vara utförda i gjutjärn, och bänkkvarteren avslutades framtill av skärmar. I moderna kyrkoinredningar finns bänkinredningar av varierande utformning i flera olika sorters trä, metall, plast m.m. (JH)

Öppen bänkinredning i bemålade trä.

LÄKTARE

Herrskapsläktare.....	76
Kaptensläktare.....se kornläktare	
Kornläktare.....	76
Läktare.....	76
Spelmansläktare.....se kornläktare	
Sånghus.....	77

Herrskapsläktare i bemålat trä med fönsterglas och förgyllningar, 1600-tal.

Korläktare med smyckade träpaneler. På läktarens räcke är ett triumfkrucifix placerat.

HERRSKAPSLÄKTARE

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Herrskapsläktare började förekomma kring 1600-talet i såväl stads- som landsortskyrkor. Läktarna (se d o) var i allmänhet belägna i koret längst fram i långhuset. De var vanligen öppna läktare, men kunde även vara inbyggda. (JH)

KAPTENSLÄKTARE se korläktare

KORLÄKTARE, SPELMANSLÄKTARE, KAPTENSLÄKTARE

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Korläktare är läktare placerade i koret eller i gränsen mellan koret och långhuset.

Under medeltiden placerades ibland en läktare i gränsen mellan koret och långhuset. Denna läktare användes ofta som plats för kören och kallades då också för sänghus (se d o). Även benämningen spelmansläktare förekommer. I samband med korläktaren kunde det efter reformationen placeras en predikstol. Forskning visar att korläktarna i allmänhet revs på 1600-talet, i en del fall senare, och många av dessa ersattes av korskrank (se d o under kap. Altare). De flesta forskare är i dag överens om att korläktare och korskrank båda varit viktiga delar av kyrkorummet.

En särskild grupp korläktare återfinns i stora kyrkor såsom katedraler, med ett särskilt prästkor med korstolar (se d o under kap. Bänkinredning). Dessa kor avslutades i väster med ett skrank och understundom en korläktare.

I Norden finns få korläktare bevarade. Kunskapen om de nordiska korläktarna är därför sporadisk i jämförelse med korläktare på kontinenten och i Storbritannien. (JH)

LÄKTARE

Material: Trä. Slutet 1800-tal även järn. 1900-tal även betong.

Mått: Varierande.

Läktaren är en på konsoler och/eller pelare stående anordning för olika ändamål i kyrkorummet. Läktare har från medeltiden och framåt före-

kommit i såväl kor som långhus. Under 1700-talet byggdes många läktare i kyrkornas långhus p.g.a. den ökade folkmängden. Under 1800-talet hade kyrkorna vanligen läktare åtminstone för orgeln och kören längst bak i kyrkan. Överhuvudtaget präglas 1800-talets kyrkorum av många sittplatser och många gånger läktare även längs långhusets långsidor. (JH)

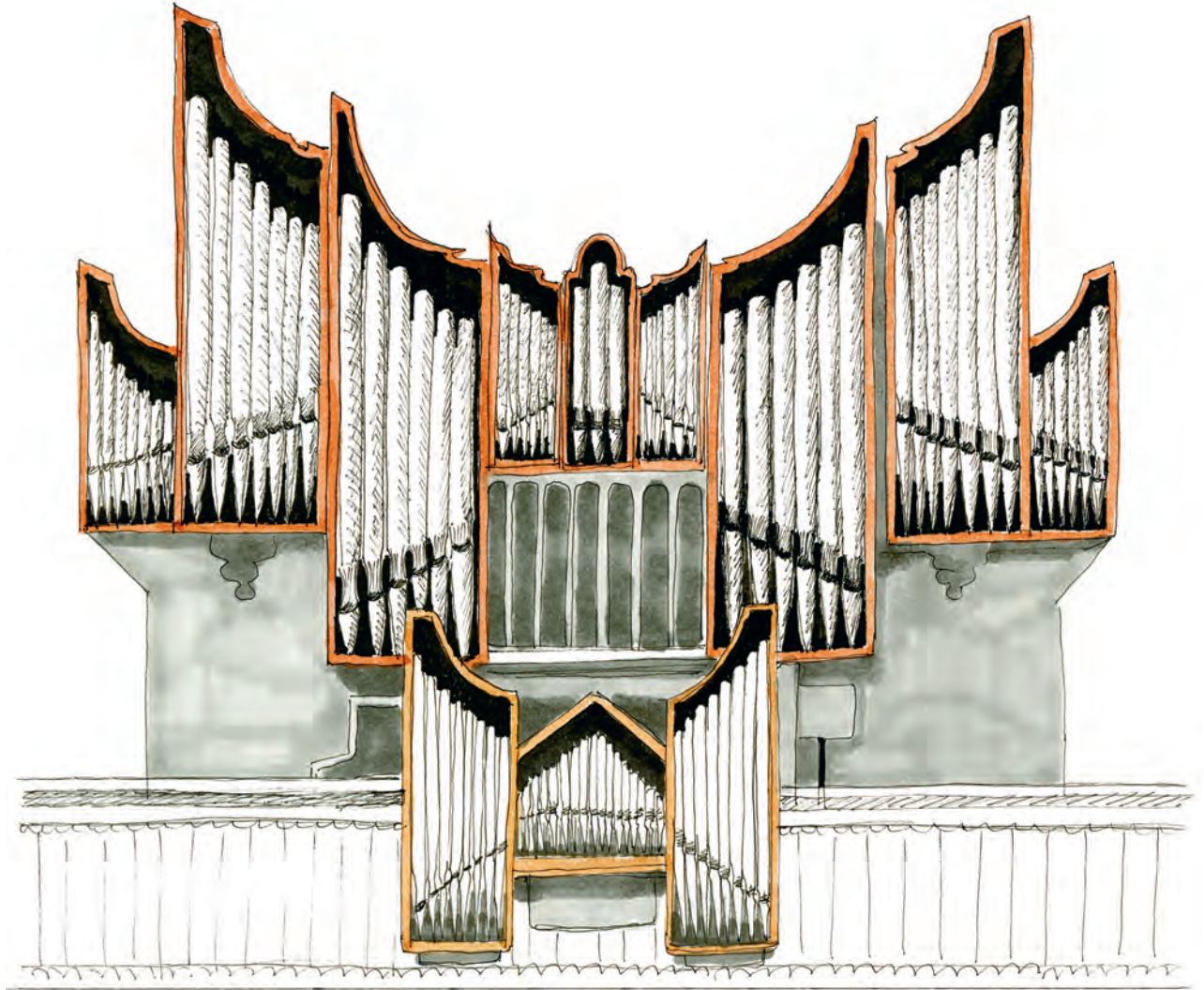
SPELMANSLÄKTARE se koraläktare

SÅNGHUS

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Under senmedeltiden och strax efter reformationen förekom läktare avsedda för sångare i gränsen mellan koret och långhuset. Dessa koraläktare (se d o) kallas för sånghus och har bevarats endast i enstaka fall. (JH)

ORGEL

OCH ANDRA

INSTRUMENT

Kororgel.....	80
Musikinstrument.....	80
Orgel.....	80
Orgel - fasad.....	82
Orgel - luftsystem.....	83
Orgel - pipa.....	83
Orgel - traktur och registratur.....	84
Orgel - verk.....	85
Orgel - väderlåda.....	85
Orgelharmonium.....	86
Portativ.....	86
Psalmodikon, -odikum, -onika.....	86

Kororgel,
1700-tal.

Kororgel,
1960-tal.

KORORGEL

Material: Trä, vanligen ek, blylegerat tenn.

Mått: Varierande.

Kororgeln är vanligen en mindre orgel (se d o) placerad i koret. (JH)

MUSIKINSTRUMENT

Material: Varierande. Trä, metall, plast, elfenben.

Mått: Varierande.

I nutida gudstjänstliv används förutom orgel (se d o) även lösa elpianon s.k. syntar, basgitarrer, elgitarrer, akustiska gitarrer, trumset och andra lösa slagverk med flera instrument. Synten är vanligtvis mer eller mindre fast placerad i koret, medan de andra mer portabla instrumenten kan förvaras i sakristian eller i någon typ av förråd. I många kyrkor finns också ofta en flygel eller ett piano.

Kyrkorummen har i allmänhet mycket god akustik och tillräckliga utrymmen för att hålla musikkonserter, en användning av kyrkorummen som ökar. För konserter men också för bruk under gudstjänst, högtider och mässa, finns i de flesta fall mikrofoner och högtalarutrustning att koppla till instrumenten. (CHN)

ORGEL

(*lat. organum*)

Material: Trä, vanligen ek och furu; metall, bly/tennlegering och mässing; skinn.

Mått: Varierande. Höjd från 1-2 m upp till över 10 m. Djup från 0.5 m upp till över 6 m.

Orgeln är ett blåsinstrument, eller mer exakt, en samling av blåsinstrument- orgelpiporna (se orgel- pipa). Piporna är grupperade i stämmor där en stämma består av en fullständig uppsättning av pipor från bas till diskant med en pipa för varje ton. Varje pipa i stämman motsvaras av en tangent på spelbordet. Varje stämma har sin speciella klangfärg och har sitt namn efter sin klangkaraktär t.ex. flöjt eller trumpet.

En stämma kan vara in- eller urkopplad när man spelar. Det gör att organisten kan välja att spela på endast en stämma eller valfri kombination av flera stämmor. Genom att spela på flera stämmor samtidigt blandas klang-

erna från varje stämma och skapar tillsammans en ny klangfärg. Kombinationen av olika stämmor som används kommer därför att i hög grad påverka hur man som lyssnare upplever ett musikstycke. Denna möjlighet att kunna skapa många olika klangfärger är en unik egenskap hos orgeln. Att välja kombinationer av stämmor (eller enstaka stämmor) är en viktig del av "konsten att spela orgel".

Större orglar (se d o) består av flera separata delar s.k. verk (se orgelverk), där varje verk innehåller ett antal stämmor. Storleken på en orgel kan variera, från ett verk- en manual (liten orgel), två verk- en manual och pedal, tre verk- två manualer och pedal (medelstor orgel) upp till sex verk- fem manualer och pedal och i enstaka fall ännu fler verk. Detta innebär att en orgel kan innehålla från en eller ett fåtal stämmor, upp till mer än hundra stämmor motsvarande allt från 50 till mer än 5000 pipor. En orgel beskrivs ofta genom sin disposition vilket är en förteckning över instrumentets verk och ingående stämmor.

Orgeln (se d o) är oftast innesluten i ett orgelhus, ibland bestående av flera fristående delar för de respektive verken.

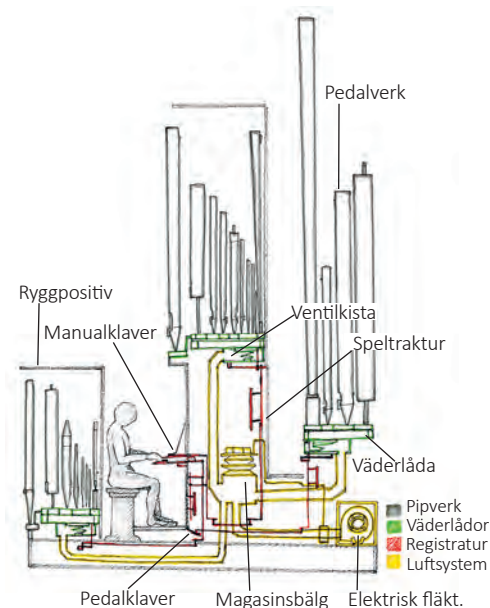
Ur funktionssynpunkt består en orgel av följande delar: Luftsyste- met (se orgel- luftsysteem) som förser piporna med luft, väderlådorna (se orgel- väderlåda) som innehåller mekanismen för att distribuera luften till varje enskild pipa, trakturen som överför tangentrörelserna till väderlådorna när organisten spelar, registraturen med vars hjälp organisten kopplar in och ur stämmor (se orgel- traktur och registratur) samt piporna (se orgel- pipa).

Både i nutid och i historisk tid har man ofta använt delar från en tidigare orgel vid ett orgelbygge. Att utöka en orgel eller att byta ut ett antal stämmor är exempel på sådana åtgärder. Det är heller inte ovanligt att delar av en orgel sålts eller flyttats från en kyrka till en annan för att ingå i en ny orgel. Även hela instrumentet har ibland flyttats. Det innebär att väldigt många orglar har ett komplext ursprung med ingående delar från flera olika tider. T.ex. är den klingande delen ofta s.k. heterogen dvs. hela stämmor eller enskilda pipor representerar flera olika historiska lager, och är tillverkade av olika orgelbyggare under olika stilistiska perioder. Även orgelfasaden (se d o) är ofta återanvänd från ett tidigare instrument.

Orgeln med sin fasadarkitektur och klang är ett multimedialt och multidisciplinärt objekt som har formats av europeisk tradition och historia. Den kombinerar färdigheter inom trä- och metallhantverk och kunskaper inom

Orgelfasad med dess huvudverk synligt ovan orgelläktaren.

Schematisk skiss av en orgels konstruktion, genomskärning.

mekanik och pneumatik för att ge förutsättningar för musikskapande.

Minst sedan 1600-talet förekommer orglar i svenska kyrkor. De placerades på orgelläktare, vanligtvis placerade i kyrkans västra del. Orgelmusiken är sedan sekler tillbaka en viktig del av kyrkans uttryck. Under många århundraden har orgeln representerat "high tech" och dess utveckling har speglat den tekniska, sociala och ekonomiska samhällsutvecklingen i olika regioner i Europa. Ett orgellandskap har växt fram som har många likheter men som också innehåller fascinerande skillnader i konstruktion, stil och klangkaraktär. (CJB) (LM)

ORGEL - FASAD

Material: Trä och metall.

Mått: Varierande.

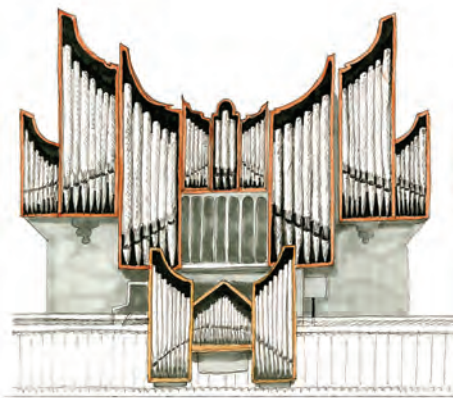
Orgeln (se d o) är oftast innesluten i ett orgelhus av väggar med eller utan tak. Orgelhuset kan ibland bestå av flera fristående delar innehållande de respektive verken (se orgel- verk). Framsidan av orgelhuset utgör orgelfasaden som kan vara rikt utsmyckad med sniderier och listverk i kombination med pipor (se orgel - pipor), s.k. fasadpipor. Fasadpiporna kan vara ljudande, dvs. vara en del av de klingande stämmorna, då oftast pipor ur orgelns s.k. principalstämmor, eller stumma dvs. enbart fungera som dekoration.

Orgelfasadernas utformning har nära följt de för tiden rådande stilarna. Arkitektoniska stilelement från renässansen, barocken, klassicismen, romantiken, nygotiken, nationalromantiken osv. återfinns således i fasader från dessa respektive tider.

Större orglar (se d o) består av flera separata delar, dessa kallas verk. Varje verk innehåller ett antal stämmor. Utformningen av ett verk med avseende på antal och typ av stämmor är sådan att verket utgör en självständig del av orgeln där varje verk spelas från en separat tangentrad, en s.k. manual. Finns det flera manualer är dessa placerade i terrassform ovanför varandra på spelbordet. Namnet på ett verk anger dess funktion och placering i orgeln. Till exempel spelas pedalverket med fötterna. Exempel på andra verknamn är huvudverk; ryggpositiv, placerat bakom organistens rygg; öververk, placerat högt i orgeln; bröstverk; svällverk, inbyggt i skåp med reglerbara luckor som kan öppnas och stängas av organisten vilket ger en crescendo/diminuendo-verkan på klangen. En orgel består vanligen av mellan ett till sex olika verk. (CJB) (LM)

Orgelfasad, barock stil med trumpetblåsande änglar, bladornamentik och förgyllning.

Orgelfasad, 1950-tal.

ORGEL - LUFTSYSTEM

Material: Vanligen trä och skinn.

Mått: Varierande. Längd från 2-3 m upp till 15-20 m.

Luftsystemet är en av orgelns (se d o) huvuddelar. Luftsystemet skapar övertrycket i spelluften och distribuerar denna luft till väderlådorna (se orgel- väderlåda).

En elektrisk fläkt fyller en eller flera bälgar med luft. Bälgen fungerar som en luftreservoar och håller lufttrycket på en konstant och bestämd nivå. Innan den elektriska fläkten var utvecklad så fylldes bälgarna med luft genom manuell pumpning utförd av en, eller flera, orgeltrampare. Under orgelns historia har man utvecklat och använt ett antal olika typer av bälgkonstruktioner såsom exempelvis kilbälgar, kubbälgar, magasinbälgar. Från bälgarna leds luften genom luftkanaler till väderlådorna. (CJB) (LM)

ORGEL - PIPA

Material: Vanligen bly/tennlegering och mässing, även trä förekommer.

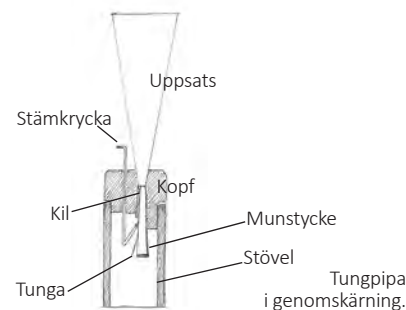
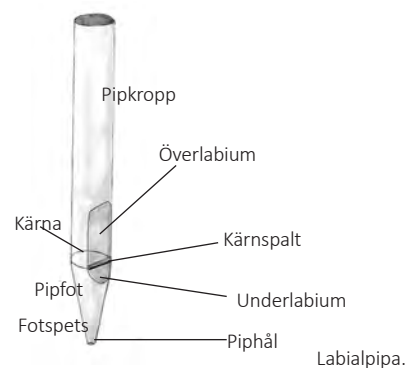
Mått: från höjd några cm till 10 m.

Det finns två olika typer av pipor: labialpipor och tungpipor (lingualpipor).

Labialpipor är till formen cylindriska eller prismatiska. Ljudet alstras i denna typ av pipa på samma sätt som i en blockflöjt. Pipan består av fot och kropp avgränsade genom en skiva som kallas kärna. Kärnan fungerar som en vägg mellan fot och kropp men har en långsmal öppning framtill som kallas kärnspalt.

Pipan har framtill en plan yta med en öppning. Ytan ovanför öppningen kallas överlabium och delen nedanför öppningen, underlabium. Spelluften kommer in genom ett hål i fotens nedre ände, fothålet, pressas genom kärnspalten och träffar överlabiets kant. Därvid börjar luften vibrera, oscil-lera, vilket skapar en oscillerande luftpelare i pipkroppen. Det är denna oscil-lerande luftpelare vi hör som ett ljud. Pipans tonhöjd bestäms av kroppens längd; längre kropp ger lägre tonhöjd.

Tungpipor kan ha varierande former. I dessa pipor skapas ljudet genom en vibrerande tunga av metall. Tungpipan består av stövel och uppsats. I stöveln finns munstycke, tunga och stämkycka. Stövel och uppsats hålls ihop via en mellandel som kallas kopf och tungan hålls på plats mot munstycket med en kil. Pipan stäms till önskad tonhöjd genom att stämkyckan flyttas

upp eller ner så att längden ändras på den fria vibrerande delen av tungan. Beroende på uppsatsens längd och form kommer vissa frekvenser att förstärkas mer än andra och därigenom påverka ljudets klangfärg.

Orgelpipor tillverkas framförallt av metall, men även träpipor förekommer. Den vanligaste metallen är bly/tennlegering. I ett historiskt perspektiv har man gått från blyrika legeringar till högre inblandning av tenn. Det har i historisk tid också funnits regionala skillnader där orglar i Nordeuropa under 1500- och 1600-talen generellt hade hög eller mycket hög blyhalt. I tungpipor är tunga, munstycke och stämkyrcka i de flesta fall gjorda av mässing. (CJB) (LM)

ORGEL - TRAKTUR OCH REGISTRATUR

Material: Trä och metall.

Mått: Varierande.

Trakturen och registraturen är en av orgelns (se d o) huvuddelar. Trakturen förbinder tangenterna på spelbordet med motsvarande spelventiler i väderlådan (se orgel- väderlåda). När en tangent trycks ner öppnas motsvarande spelventil så att spelluften blåser i den eller de anslutna orgelpiporna (se orgel- pipa).

Registraturen förbinder registerandragen, ofta placerade på ömse sidor om manualerna, med slejferna i väderlådan. Genom att dra ut eller skjuta in registerandraget så kommer slejfen att förflyttas i sidled så att det går att välja om en stämma skall vara med och ljuda eller inte.

Både traktur och registratur baserade sig fram till senare delen av 1800-talet på mekaniska lösningar. I slutet av 1800-talet började nya konstruktioner baserade på först pneumatik och senare också på elektriska lösningar, samt kombinationer av dessa, att användas. Ungefär från mitten av 1900-talet skedde också här, precis som med väderlådans teknik, en återgång till mekaniska system även om nutida orgelbyggeri ibland använder elektriska lösningar och då speciellt för registraturen. Elektriska system där orgeln kan "fjärrstyras" från spelbordet gjorde att spelbordet kunde placeras fritt i förhållande till själva orgeln, t.ex. i koret. Denna möjlighet används fortfarande ibland, speciellt för större instrument. (CJB) (LM)

ORGEL - VERK

Material: Samma som orgel dvs. trä, metall och skinn.

Mått: Varierande.

Större orglar (se d o) består av flera separata delar, dessa kallas verk. Varje verk innehåller ett antal stämmor. Utformningen av ett verk med avseende på antal och typ av stämmor är sådan att verket utgör en självständig del av orgeln där varje verk spelas från en separat tangentrad, en s.k. manual. Finns det flera manualer är dessa placerade i terrassform ovanför varandra på spelbordet. Namnet på ett verk anger dess funktion och placering i orgeln. Till exempel spelas pedalverket med fötterna. Exempel på andra verknamn är huvudverk; ryggpositiv, placerat bakom organistens rygg; öververk, placerat högt i orgeln; bröstverk; svällverk, inbyggt i skåp med reglerbara luckor som kan öppnas och stängas av organisten vilket ger en crescendo-/diminuendoverkan på klangen. En orgel består vanligen av mellan ett till sex olika verk. (CJB) (LM)

ORGEL - VÄDERLÅDA

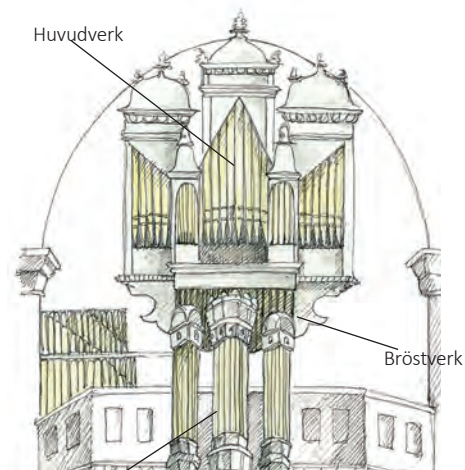
Material: Trä, skinn och metall.

Mått: Varierande.

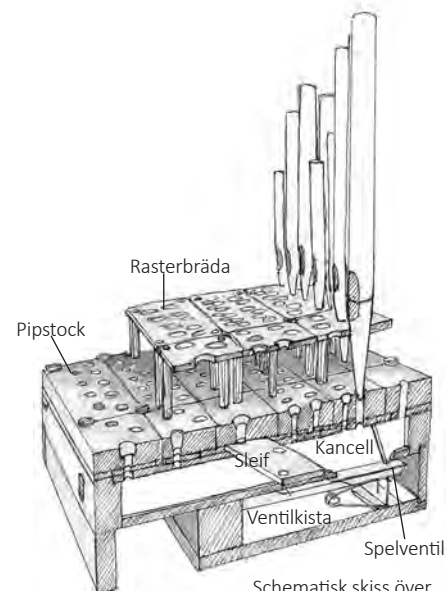
Väderlådan är en av orgelns (se d o) huvuddelar. Orgelns pipor (se orgelpipa) står i en ställning s.k. rasterbräda på den översta delen av väderlådan kallad pipstocken. Varje rad av pipor utgör en stämma.

Väderlådan innehåller de spelventiler och små kanaler som styr spelluften till den eller de pipor som skall ljuda när organisten trycker ner tangenterna. Luftkanalen är ansluten till ventilkistan i väderlådan. I ventilkistan är spelventilerna ordnade i en rad. Det finns en spelventil för varje ton och varje spelventil är förbunden med motsvarande tangent. Det finns en eller flera väderlådor för varje verk (se orgel - verk).

I ventilkistan finns den trycksatta spelluften och när organisten trycker ner en tangent öppnas motsvarande ventil och släpper fram spelluften in i en smal tonkanal s.k. kancell. Pipor med samma ton, notbeteckning, i alla stämmor är placerade över samma kancell. Små hål leder från kancellen via slejfen upp till var och en av dessa pipor. Slejfen ligger under pipstocken under varje stämma och är en lång, smal och tunn trälist med borrarade hål där hålens placering överensstämmer med hålen mellan kancellen och piporna.

Orgelfasad på läktare, byggd 1600, ombyggt 1836.

Schematisk skiss över väderlådans konstruktion, genomskärning.

Orgelharmonium. Svartmålat trä med förgyllningar, sent 1800-tal.

Portativ.
Rekonstruktion
av medeltida portativ.

Psalmodikon och stråke i olika modeller.

Slejfen kan förflyttas i sidled och därigenom öppna eller stänga förbindelsen mellan kancell och de pipor som tillhör stämman.

Ovanstående är en beskrivning av slejflådan. Det är en en helmekanisk lösning som var mycket använd i historisk tid och fram till tidigare delen av 1800-talet. Under senare delen av 1800-talet och första delen av 1900-talet utvecklades ett antal olika typer av väderlådor baserade på pneumatiska och elektriska lösningar. Kägellådan och Roosewettlådan är exempel på väderlådor som baseras på pneumatiska system. En bit in på 1900-talet skedde gradvis en återgång till slejflådan när orgelidealet kom att starkt fokusera på barockorgeln under den s.k. orgelrörelsen. Det traditionella materialet för tillverkning av väderlådor har varit ek. I Sverige har dock furu varit mycket vanligt sedan mitten av 1700-talet. (CJB) (LM)

ORGELHARMONIUM

Material: Trä, vanligen ek, tenn, bly, brons eller koppar.

Mått: Höjd ca 140 cm, bredd ca 140 cm, djup ca 60 cm.

Orgelharmonium är en liten tramporgel som användes framför allt i frikyrkliga kapell och skolor, men som även finns i en del kyrkor, oftast sekundärt ditförda. (JH)

PORTATIV

Material: Trä, vanligen ek, tenn, bly, brons eller koppar.

Mått: Höjd ca 100 cm, längd ca 100 cm, bredd ca 60 cm.

En mindre medeltida orgel (se d o) som var bärbar. Under första hälften av 1800-talet fanns och idag finns en viss nytillverkning av portativ. (JH)

PSALMODIKON, -ODIKUM, -ONIKA

Material: Trä, och ibland metall, sträng av organiskt material, nylon eller metall, stråke av trä och tagel.

Mått: längd ca 70-100 cm, bredd ca 15-40 cm.

Psalmodikonet utvecklades av den svenske prästen Johan Dillner år 1829. Instrumentet kom att användas användes vid, ackompanjemang av, psalmsång, speciellt i fattiga församlingar med kyrkor där orgel (se d o) saknades.

Instrumentet består av en avlång fyrkantig eller trapetsoid resonanslåda och en sträng, senare även med flera strängar. Tonerna frambringas med en stråke och tonstegen är, oftast, markerade med siffror.

Böcker med psalmodikonets siffror ovan sång- och psalmtextern är kända från 1800-talet. (CHN)

DOP- REDSKAP

Chrisma.....	90
Dopduva.....	90
Dopfat.....	90
Dopfunt.....	91
Dopfuntsbaldakin.....	92
Dopskrank.....	92
Dopfuntslock.....	92
Dopfuntsplint.....	93
Dopkanna.....	93
Dopkittel.....	93
Dopskrank.....	93
Dopskål, -bäcken.....	94
Dopställ, -skålsställ.....	94
Dopträd.....	94
Dopängel.....	95
Dopängel, svävande.....	95
Krismekar.....	se oljekar
Oljekar.....	96

CHRISMA, OLEUM SANCTUM

Material: Olja

Mått: -

Chrisma är balsamblandad olja och är en av de tre heliga oljor som används för smörjelse av personer och föremål. I äldre tiders dop, och vid liturgiskt rika gudstjänster, smorde prästen barnets huvud med chrisma i slutet av dopakten. Detta bruk är fortfarande tradition i vissa kyrkor. Chrisma förvaras i oljekar (se d o) även kallat olearium och krismekar. (CHN)

DOPDUVA

Material: Varierande. Vanligen bemålat trä.

Mått: Bredd ca 20-30 cm, längd ca 10 cm.

Dopduvan är placerad hängande ovanför dopfunten på samma sätt som dopängeln (se d o). Duvan är snidad i trä och bemålad. Ovan dopduvan förekommer ibland en snidad sol med strålar.

Dopduvan ser likadan ut som den i trä snidade duva som ofta förekommer nedhängande från predikstolstaket. Duvan symboliserar Den heliga ande och symboliken är tydlig både gällande dopduvan och gällande predikstolsduvan. Dopduvan och predikstolsduvan tillhör perioden efter reformationen.

Se även duva under kap. Konstverk och minnestavlor. (CHN)

Dopduva. T.v. detalj, t.h. hängande ovan dopfunt.

Dopfæt i driven koppar, 1500-1600-tal. T.v. detalj, t.h. på plats i dopfunt.

DOPFAT

Material: Mässing, koppar eller tenn samt sällsynt även silver.

Mått: Varierande. Höjd ca 10 cm, diameter ca 60-65 cm inkl. brätte.

Dopfæt används för att hålla det välsignade dopvattnet i under dopgudstjänsten. Fætet placeras i dopfunten eller på ett dopstall (se d o). Det är ofta rikt smyckat med driven, ciselerad och punsad dekor i form av bilder eller ornament. Gällande måtten är fætet avpassat efter dopfuntens cuppa eller dopställets mått. Dopfætet har i likhet med patenen (se d o under kap. Nattvardskärl) oftast nedsänkt fæt och förhöjt brätte.

Dopfæt är ofta placerade i medeltida dopfuntar men har ofta tillkommit först under 1600-talet. Fæten är ofta importarbeten. (CHN)

DOPFUNT

Material: Sten, trä eller brons.

Mått: Höjd ca 70-90 cm, diameter ca 60-80 cm, den senare kan variera.

De tidigaste kristna dopen utfördes på vuxna individer genom nedstigning och begjutning i vatten. I Medelhavsområdet med Mellanöstern och Nordafrika, finns bevarade rester av baptisterier med bevarad piscina (se d o under kap. Övrigt) härrörande från 300-talet e. Kr och framåt. Även i Sverige har sannolikt baptisterier förekommit.

Från och med den tidiga medeltiden har med säkerhet dopfuntar använts vid det kristna dopet i Sverige. En dopfunt består normalt av en fot och en skål, en s.k. cuppa. Foten är rund, tärningsformad eller firsidig. Ofta övergår foten upptill i ett smalare skaft och en vulst eller repstav skiljer ofta foten från cuppan. Cuppan är vanligen rundad, cylindrisk eller firsidig och ibland tärningsformad eller åttkantig.

Från medeltiden fram till reformationen var dopfuntar av sten vanliga i Sverige. Den tidigmedeltida dopfuntens cuppa är ofta mycket rymlig då dopbarnet sänktes ned i vattnet. Cuppan har ofta ett centralt placerat uttömningshål för dopvattnet i syfte att föra ned dopvattnet i kyrkans grund. Den senmedeltida dopfuntens cuppa saknar uttömningshål, istället finns en piscina för dopvattnet. När man vid dopet övergick till att endast begjuta barnets huvud med vatten införskaffades dopfat (se d o) att täcka cuppan med. Både funtens cuppa och fot kan vara rikt dekorerade med symboliska figurer och motiv. Onda symboler återfinns på foten medan evangeliska motiv eller stiliserad växtdekor förekommer på cuppan. Medeltida dopfuntar är vanligen av sandsten, kalksten, täljsten, granit eller amfibolit. Medeltida dopfuntar av trä och brons finns också bevarade men är sällsynta. Den medeltida dopfunten var bemålad och hade ett lock, ett s.k. dopfuntslock (se d o). Under medeltiden var dopfunten placerad i kyrkans västra del nära ingången, eftersom dopet i det välsignade vattnet, förutom att ge kristen tillhörighet, ansågs rena barnet från världens onda makter.

Efter reformationen kom dopet allt mera att ses som en församlingsangelägenhet och dopfuntarna kom i regel att placeras i koret, till skillnad mot under medeltiden då de var placerade nära kyrkans ingång.

Dopfuntar från 1600-, 1700- och 1800-talet kan vara snidade av trä och tillkom ofta samtidigt, och i samma stil, som en ny altaruppsats, predikstol eller bänkinredning (se d o). Från denna tid finns det också exem-

Medeltida dopfunt i sten med repstav som skiljer cuppan från skaftet.

Medeltida dopfunt i sten med stående rundstavar s.k. godroner kring cuppan.

Dopfunt i trä målad i marmoreringsteknik. Troligen 1700-tal.

Dopfont av kalksten med ben i mässing, 1960-tal.

pel på dopfuntar av röd ölandskalksten och av metall. Även flyttbara typer av dopfuntar förekom såsom dopänglar (se d o) och dopställ (se d o), inte minst i de norrländska kyrkorna. Tillhörande dopfuntslock förekom ända in på 1800-talet.

När de medeltida kyrkorna fick nya inredningar med början efter reformationen, flyttades ofta de stora stendopfuntarna ut ur kyrkorna och först vid 1900-talets början placerades de medeltida dopfuntarna åter i kyrkorummet.

Under 1900-talet blev dopfuntar av sten åter vanliga, både med inspiration av medeltida förebilder och i modernare varianter.

Dopfuntar är i allmänhet försedda med dopfat och/eller dopskål (se d o). (CHN)

Dopfuntsbaldakin i bemålat och förgyllt trä, medeltid. T.v. närbild, t.h. ovan dopfont.

DOPFUNTSBALDAKIN

Material: Bemålat trä.

Mått: Höjd ca 50-100 cm, diameter ca 80-110 cm.

En dopfuntsbaldakin placerades i vissa kyrkor under 1600- och 1700-talen ovan dopfunten (se d o). Dessa rikt dekorerade tak av snidat, bemålat trä hängdes ut från en krok i väggen eller takvalvet. Ett fåtal dopfuntsbaldakiner är bevarade på ursprunglig plats.

Dopfuntsbaldakinen liknar till utformningen predikstolsbaldakinen (se d o under kap. Predikstol) men dess diameter är mindre. (CHN)

DOPFUNTSLOCK

Material: Trä och/eller metall.

Mått: Varierande höjd, diameter ca 60-80 cm.

Dopfuntar (se d o) var under medeltiden och fram till 1800-talet i allmänhet försedda med lock för att skydda dopvattnet mot stöld, smuts och avdunstning.

Dopfuntlock kan vara skulpterade i form av kyrkor, det himmelska Jerusalem eller figurer och är försedda med upphängningskedjor. Dopfuntlock från 1600- och 1700-talen finns bevarade i kyrkor och i museer i Sverige. Lockens mått är till diametern avpassat efter dopfuntens cuppa. (CHN)

Dopfuntlock i trä krönt av skulpterat kors.

DOPFUNTSPLINT

Material: Sten.

Mått: Varierande. Måtten avpassade efter dopfuntsfoten.

Dopfuntsplint är en fyrkantig fotställning till en dopfunt (se d o). (CHN)

Dopfuntsplint i sten.

DOPKANNA

Material: Metall, oftast silver.

Mått: Höjd ca 20-35 cm, övre diameter ca 10-20 cm, nedre diameter ca 7-14 cm.

Dopkannen används till att hälla dopvattnet i dopskålen eller i dopfatet (se d o). Dopkannen ingår i kyrksilvret och liknar i storlek vinkannen (se d o under kap. Nattvardskärl) men saknar vanligen lock. (CHN)

Dopkanna i två modeller, t.v. i koppar, t.h. i mässing.

DOPKITTEL

Material: Metall, ofta malm eller koppar.

Mått: Övre diameter ca 60-80 cm.

Dopkittel är en insats i vilken dopvattnet hålls istället för direkt i dopfunten (se d o). Dopkittlar blev vanliga under senmedeltiden. Dopkitteln placeras i dopfundens cuppa och är till sin storlek anpassad till cuppens hålighet med en större övre diameter och en mindre diameter i botten. Den har höga kanter och är ofta försedd med handtag. Bevarade dopkittlar är idag mycket sällsynta. (CHN)

Dopkittel, t.v. på dopstall, t.h. medeltida kittel i malm.

DOPSKRANK

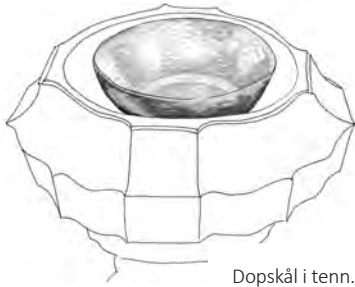
Material: Trä.

Mått: Höjd ca 110-140 cm.

Dopskrank är ett skulpterat räcke eller skrank med grindar, som omger en dopfunt (se d o). Dopskranken är i likhet med dopfuntsbaldakiner (se d o) rikt skulpterade, ofta med snidade balusterdockor och bladverk i grindar och stolpar och med profilerade lister. Dopskrank är idag sällsynta. (CHN)

Dopskrank med balusterdockor.

Dopskål i tenn.

DOPSKÅL, -BÄCKEN

Material: Silver, nysilver, mässing, tenn, glas eller keramik.

Mått: Höjd 4-25 cm, övre diameter 23-30 cm, nedre diameter 8-20 cm.

Dopskål är den skål där vattnet hålls under dopgudstjänsten. Den placeras i dopfunten (se d o), på dopfatet (se d o), på ett dopställ (se d o) eller på ett bord. Dopskålen är mindre till formatet än dopfatet men har i övrigt samma funktion. Dopskålen följer tidens stildräkt. Dopskålar har ofta använts vid dop i hemmiljö. (CHN)

Dopställ. T.v. i bemålat trä, 1800-tal, t.h. i smidesjärn med dopskål i glas, 1900-tal.

DOPSTÄLL, -SKÅLSSTÄLL

Material: Trä alternativt metall.

Mått: Höjd ca 100 cm.

Dopställ är en typ av dopfunt (se d o) som ofta är utförd av trä med snidad dekor i 1600-talets, 1700-talets-, 1800-talets eller 1900-talets karaktäristiska stilar. Dopstället skiljer sig från dopfunten genom att den tillhörande skålen, dopskålen (se d o), inte är fastmonterad såsom en cuppa, utan fristående. Dopställena är i regel inte så tunga som dopfuntar och är därmed lätt flyttbara. Dopställ började tillverkas efter reformationen. (CHN)

DOPTRÄD

Material: Trä, metalltråd, textil.

Mått: Varierande. Höjd ca 50-100 cm.

Dopträd är en sen företeelse i kyrkorumen, från 1990-talet och framåt. Trädet är i regel placerat i koret. Ibland är det gjort av en trädstam med grenar och i grenarna hängs en ängel, duva, fisk eller liknande med den nydöpte församlingsmedlemmens namn.

Dopträdets utformning varierar mycket. Även t ex ett stort hjärta format av dekorerad ståltråd eller ett fisknät med fiskar kan ha dopträdets funktion. (CHN)

Dopträd med änglar.

DOPÄNGEL

Material: Bemålat trä samt skål av tenn, mässing eller silver.

Mått: Höjd ca 100 cm.

I och med att seden att vid dopet doppa ned hela barnet i dopfuntens (se d o) cuppa upphörde, fanns inte längre behov av de stora medeltida dopfuntarna, och nya mindre former utvecklades. Dopängeln är en form av dopställ (se d o) i form av en skulpterad ängel. Ängeln håller framför sig en platta, bricka eller musselskalsform med plats för en dopskål (se d o). Den tillhörande dopskålen har ofta handtag i form av räfflade kulor.

I Sverige har dopänglar kvinnlig karaktär, vilket syns då deras veckrika dräkter är fotsida. De flesta är vitmålade men guldförgyllda vingar förekommer. En variant av dopängel är knubbiga putti-liknande änglar som bär en dopskål.

De äldsta bevarade dopänglarna i Sverige är troligen de som bevarats i Jämtland från 1710-talet. Dopänglar tillverkades fram till i början av 1800-talet. (CHN)

Vit dopängel från norra Sverige.

Dopängel i bemålat trä, 1600-tal

DOPÄNGEL, SVÄVANDE

Material: Bemålat, snidat trä.

Mått: Längd ca 160 cm, bredd ca 100-150 cm.

Änglaskulptur som hänger ner från taket med ena handen utsträckt för att hålla en dopskål (se d o). Denna hängande änglaskulptur är mer påklädd än den vanligare förekommande basunängeln (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor) men har ungefär samma storlek som denna.

Bruket att hänga en dopängel i en lina från kyrkans valv kom på 1730-talet från Tyskland till Sverige.

Dopängeln har varit vanligast i kyrkor runt Jönköping. (CHN)

KRISMEKAR se oljekar

OLEARIUM se oljekar

Svävande dopängel i bemålat trä med dopskål. 1700-tal.

Medeltida oljekar i
malm.

OLJEKAR, OLEARIUM, KRISMEKAR

Material: Metall, vanligen malm eller brons.

Mått: Höjd ca 7-8 cm, bredd ca 7-8 cm.

I ett oljekar förvarades chrisman (se d o) och de två andra heliga oljorna som i äldre tider användes vid dop och vigning. Karet är ofta klöverbladformat med tre cylindriska behållare för de tre respektive oljorna. Behållarna är gjutna i ett stycke och har ett lock fäst med gångjärn i oljehuset. Ett fåtal oljekar från medeltiden finns bevarade och förvaras i museum. (CHN)

NATT- VARDISKÄRL

Akvamanile.....	100
Begravningskalk.....	se resekalk
Bägare.....	se kalk
Ciborium.....	100
Fodral.....	101
Kalk.....	101
Kommunikonskalk.....	se kalk
Kommunikonssked.....	se vinskede
Lavabo.....	102
Oblatask.....	103
Oblatskede.....	103
Oblattång.....	103
Paten.....	103
Pyxis.....	104
Resekalk.....	104
Rörom.....	se vinskede
Sockentyg, -budstyg.....	105
Vinkanna, -karaff.....	105
Vinsil.....	106
Vinskede.....	106

Medeltida akvamanile i brons.

AKVAMANILE

(lat. *aquaemanalis*)

Material: Brons, mässing eller kopparlegering. Keramik förekommer.

Mått: Höjd ca 20-25 cm, längd 26-28 cm.

En akvamanile är en kanna, ofta i form av ett lejonliknande djur, för liturgisk handtvagning och utgör kannan i en lavabo (se d o under kap. Övrigt). De få kannor av denna form som finns bevarade i Sverige härrör från medeltiden. Djuret är ofta format stående på alla fyra benen men kan också stå endast på bakbenen. På överkroppen finns en urtagning med lucka där vattnet hölls i och i djurets gap en utloppspip. Djurets kropp är vanligtvis graverad med linjer och inpusade prickar och dess man är ofta driven till mjuka bucklor. Svansen är formad som handtag. (CHN)

BEGRAVNINGSKALK se resealk

BÄGARE se kalk

CIBORIUM

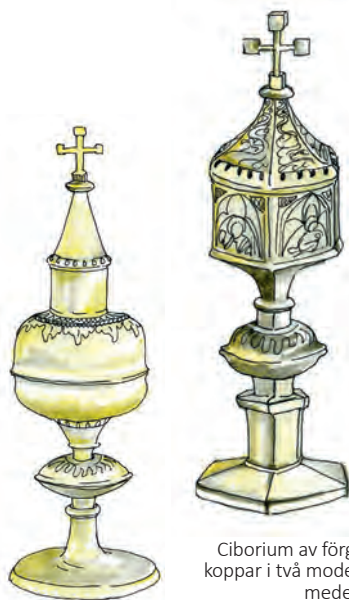
(lat. *ciborium* = bågare)

Material: Helt eller delvis förgylld eller försilvrad, silver eller koppar, mässing eller malm.

Mått: Höjd ca 25-40 cm, diameter ca 5 cm.

Ett ciborium är ett kärl vari det invigda brödet, hostian, förvaras.

De ciborier som återstår från medeltiden är ofta tornformade, med en fot och skaft med nod och därovan en rund eller sexkantig behållare med lock krönt av ett krucifix. Locket och behållaren är ofta graverade med text och/eller bild. Tekniken är driven, polerad, ciselerad, punsad, hamrad och stämpelonerad. De medeltida ciborier som återstår saknar ofta delar. De moderna ciborier som brukas i kyrkor idag är ofta enklare uppbyggda och kan jämföras med en oblatask (se d o) eller en pyxis (se d o).

Ciborium av förgylld koppar i två modeller, medeltid.

2. Ciborium kan också beteckna ett på pelare vilande tak över högaltaret i en katolsk kyrka (se baldakin, tabernakel under kap. Altare). Från ciboriets tak hängde under medeltiden ett kärl ned, i vilket nattvardsbrödet förvarades. Senare uppkom bruket att kalla kärlet där nattvardsbrödet förvarades för ciborium (se ovan).

3. Ett ciborium är även benämning på ett tornliknande, ofta fristående, skåp i vilket nattvardskärlen förvaras (jfr sakramentsskåp under Skåp, kap. Möbler). (CHN)

FODRAL

(*ty. futteral*)

Material: Stomme av trä klädd med läder och fodrad med mjukt tyg eller papper.

Mått: Varierande utifrån innehåll.

Ett fodral omsluter ett bestämt föremål avsett som skyddande omhölje på samma sätt som en etui eller ett schatull. Fodral finns ofta till kalk (se d o) och paten (se d o), till sockenbudstyg (se d o), brudkronor (se d o under kap. Brudkrona och andra brudsmücken) och andra dyrbarare föremål. Äldre sockenbudstyg kan ha ett fodral som är format efter kalkens form och i dessa fodral finns ofta speciella fack för patenen. Moderna sockenbudstyg ligger ofta i ett fodral liknande en attachéväska.

I kyrkorna kan finnas sekelgamla fodral bevarade som ibland saknar innehåll. Dessa äldre fodral är ofta svarvade och har hyskor och gångjärn av metall. Det förekommer även äldre fodral som varken har foder eller är klädda med skinn. (CHN)

Fodral i svarvat trä. Insidan klädd med rött ylletyg.

KALK, NATTVARDSKALK, KOMMUNIONSKALK, BÄGARE

(*lat. calix = låg skål, bägare*)

Material: Vanligast silver eller förgyllt silver. Även guld, tenn, mässing och nysilver förekommer liksom trä, keramik och glas.

Mått: Höjd medeltida kalk 15-20 cm. Höjd eftermedeltida kalk 15-35 cm. Cuppans diameter ca 15 cm.

Kalkens liturgiska funktion i den kristna kyrkan är det kärl varur vinet ges vid firandet av mässan. Firandet av mässan är ett centralt kristet sakrament och kalken motsvarar den bägare som Kristus använde vid nattvardens instiftande vid den sista gemensamma måltiden med lärjungarna.

En kalk består av en fot, en nod och en skål, en s.k. cuppa. De flesta kalkar har även ett skaft mellan fot och cuppa. Foten är oftast rund eller sexpassformad med en vertikal kant. Den kan vara smyckad med ädla stenar, en pålödd gjuten plastiskt utformad kalvariegrupp (se d o under kap. Konstverk

Kalk i förgyllt silver med sexpassformad fot och nod med rombiska utsprång. Medeltida, cuppan från 1600-1700-tal.

och minnestavlor) eller enbart ett krucifix (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor). Skaftet är oftast runt, sexkantigt eller rundat avsmalnande mot skålen. Noden är ofta kulformig eller skulpterad med utsprång och relief. Den medeltida kalkens cuppa är liten och ofta vidöppen till skillnad från den efter reformationen betydligt större och mer klockformade cuppan. Orsaken till cuppans ändrade storlek är bruket att ge vinet till hela församlingen, vilket infördes genom reformationen. Det finns medeltida kalkar i behåll, men som försetts med en större cuppa, men där fot, skaft och nod kan vara intakta från medeltiden.

Medeltida kalk med paten. Kalkens cuppa vid och noden rundad.

Kalken är ofta dekorerad med gravyr, driven, polerad, ciselerad och punsad ornamentik. Den kan vara hamrad, stämpelornerad och försedd med ädla stenar, emaljdekorer och symboliska figurer. Cuppans insida hos kalkar i silver är ofta förgylld för att skydda silvret mot det sura vinet. Skruv med mutter fäster ofta cuppan osynligt underifrån till skaftet. Kalken representerar i allmänhet en mycket högtstående hantverkstradition. (CHN)

KOMMUNIONSKALK se kalk

KOMMUNIONSSKED se vinsked

LAVABO

Material: Varierande men ofta metall.

Mått: Varierande.

En lavabo använder prästen för att tvätta händerna inför tillredandet av nattvarden. Lavabo betecknar både den kanna (se aquamanile), och den skål som används som en helhet. Skålen kan vara inmurad i väggen såsom ett handfat eller vara fristående.

Psaltarens ord i 26:6 "Jag tvår mina händer i oskuld, och kring ditt altare vill jag vandra" anses vara lavabons ursprung. Numera kan "spritning" av händerna ha samma funktion. (CHN)

Lavabo i gjutjärn, medeltida, skål saknas.

NATTVARDKALK se kalk

OBLATASK

Material: Silver, nysilver, mässing, trä eller keramik.

Mått: Diameter ca 6-10 cm, höjd ca 2-6 cm men om försedd med fötter, något högre.

En oblatask är ett skrin för förvaring av oblater. Oblataskens funktion är densamma som ciboriets (se d o).

Formen är rund eller oval och asken kan ibland vara stående på fötter liknande ett sockerskrin. Askens insida kan vara förgylld och locket är ofta dekorerat med ingraverade fiskar, kors eller en olivkvist, alternativt smyckad med ädla stenar. Oblatasken som tillhör sockenbudstyget (se d o) är mindre. (CHN)

Oblatask i svarvat trä.

OBLATSKED

Material: Silver.

Mått: Längd ca 10-15 cm.

En oblatsked skulle ligga på altaret under mässan för att användas till framtagandet av oblaterna. Oblatskedar är idag mycket sällsynta. (CHN)

OBLATTÅNG

Material: Silver.

Mått: Längd ca 10-15 cm.

Oblattången används till att föra över oblaterna från oblatasken till patenen (se d o). Oblattänger är idag mycket sällsynta. (CHN)

PATEN, PATÉN

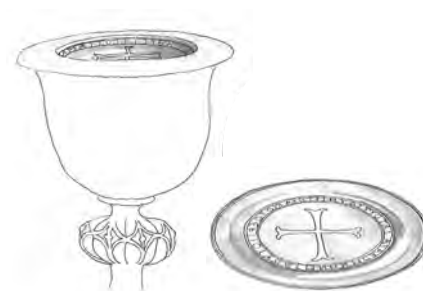
(*lat. patena, patina = panna, fat, skål*)

Material: Helt eller delvis förgyllt silver, guld, mässing, nysilver eller tenn. Trä, glas och keramik förekommer sällsynt.

Mått: Diameter ca 15 +/- 10 cm för äldre patener, nutida patener kan även vara större.

Patenens liturgiska funktion är som tallrik eller skål varpå brödet, den s.k. oblaten, bärs fram vid firandet av mässan, med andra ord som oblattallrik.

På 1100-talet började små oblater komma i bruk och patenens storlek kunde anpassas efter diametern på kalkens (se d o) cuppa så att patenen

Paten i silver med graverad dekor, t.v. placerad på nattvardskalkens cuppa.

Pyxis i silver
krönt med
kors, 1900-tal.

Begravningskalk
i tenn.

kunde användas som ett slags lock till kalken. Patenen i ett sockenbudstyg (se d o) är därför mindre än den paten som brukas vid mässfirandet.

Patenen är i regel av metall och dess form är rund, ofta med nedsänkt fat och högre brätte. I de fall patenen är delvis förgylld förekommer guldet på fatets ovansida. I det nedsänkta fatet finns ofta en inskription, ett ingraverat kors eller Kristusbild. (CHN)

PYXIS

Material: Silver, nysilver, mässing eller trä.

Mått: Höjd ca 20-25 cm.

Oblatasken (se d o) som kallas pyxis kan till formen jämföras med ett ciborium (se d o), men är mindre. (CHN)

RESEKALK, BEGRAVNINGSKALK

Material: Oädel metall, oftast tenn.

Mått: Höjd 15-35 cm, diameter ca 15 cm.

Högre präster såsom biskopar fick under tidig medeltid ofta med sig en kalk (se d o) i döden. Dessa enklare kalkar speciellt avsedda för begravningsändamål tillverkades av oädel metall, oftast av tenn. Även personliga kalkar som resekalkar användes som begravningskalkar. I övrigt liknar de övriga kalkar. (CHN)

RÖROM se vinsked

SAKRAMENTSÅP se skåp under kap. Möbler

SILSKED se vinsked

SOCKENTYG, -BUDSTYG

Material: Fodral i trä, skinn och/eller tyg. Kalk och paten samt eventuell oblatask i metall, oftast silver och vinflaska oftast i glas med silverknopp.

Mått: Kalken ca 10-14 cm hög.

Ordledet tyg i sockenbudstyg betyder en uppsättning av redskap eller verktyg som används vid uträttandet av ett göromål.

Sockenbudstyg är ett fodral (se d o) innehållande kalk, paten och eventuellt oblatask och/eller vinflaska i litet format, avsett för användning vid sjukbesök. Sockenbud innebär att tillkalla präst till en sjuk eller döende sockenbo, dvs. församlingsbo, för att trösta och/eller ge nattvarden. Därav namnet sockenbudstyg.

Den till sockenbudet tillhörande kalken är bägarformad som en mindre kalk (se d o). Den kan ha en vinflaska i foten och/eller oblatgömma i foten eller i noden. Till kalken finns tillhörande paten och i de fall oblatgömma saknas, även oblatask (se d o). Moderna sockenbudstyg utgörs ofta av en attachéväska innehållande nattvardskärlen för firande av mässan. (CHN)

Ovan sockenbudstyg i fodral klätt med röd sammet.
Nedan Uppdukat sockenbudstyg med kalk, paten och oblatask.

VINKANNA, -KARAFF

Material: Metall, vanligen silver, på insidan förgyllt silver, nysilver alternativt glas.

Mått: Höjd ca 35-55 cm, diameter ca 10-25 cm.

Från vinkannen hälls vinet i kalken (se d o) vid nattvardsfirandet. Vinkannen har lock och handtag samt snås, dvs. pip.

Den äldre vinkannen är till formen bukig med fot. Från slutet av 1800-talet och därefter är vinkannans form istället ofta rak. Vinkannor i metall är drivna och polerade eller hamrade. Foten har ofta punsad dekor med varierande stiluttryck beroende på det för tiden rådande konsthantverksmodet. Kannor blåsta i glas har istället ibland etsad dekor. (CHN)

Vinkanna i silver, sent 1600-tal.

Vinsil i tre delar, 1830-tal. Övan delarna ihopsatta, t.v. visas de två delarna separat, med den förgyllda insidan synlig.

VINSIL

Material: Silver, ibland delvis förgyllt.

Mått: Längd ca 20-30 cm, höjd ca 2-3 cm.

Vinsil är en sil att sila nattvardsvinet igenom, i samma syfte som användandet av vinsked (se d o). Vinsilen består av en sil som kan ha ett teskedskaft, ett handtag och/eller små fotben. Silen kan också ha formen av en tratt. I vissa kyrkor, t ex i Malungs kyrka, finns både en vinsked och en vinsil. (CHN)

VINSKED, KOMMUNIONSSKED, SILSKED, RÖROM

Material: Silver, förgyllt silver eller nysilver.

Mått: Längd ca 20-30 cm.

Vinsked, kommunionssked, silsked och rörom är synonymer. Dessa skedar användes till att avlägsna orenheter ur nattvardsvinet, vilket förr ofta förvarades i större kärl och inte i tillslutna vinflaskor. Funktionen är densamma som för vinsil (se d o). I Västerås domkyrkas arkiv finns nedtecknat att "Johan Ahlbom i Västerås tillverkade 1759 en helförgylld 'rörom' om 3 5/8 lod, eftersom det då var nödigt, med trasiga fönster i domkyrkan, att vid altaret använda en 'rörom' att upptaga myggor och annat, som om sommaren pläga lägga sig i vinkalken".

Vinskeden kan bestå av två, i skaftet omvänt hoplödda, skedar ofta av gammalsvensk modell med silhål i det ena skedbladet men inte i det andra. Den kan också ha teskedsform med små hål i skedbladet. Vinskeden kan ha ett tillhörande litet fat på vilket skedbladet lades. (CHN)

Vinskedar i två modeller. Överst dubbel sked med silhål i det ena skedbladet. Nederst enkel teskedsform.

BRUD- KRONOR

OCH ANDRA

BRUD- SMYCKEN

Brudkedja.....	se brudsilver
Brudkrans.....	110
Brudkrona.....	110
Brudsilver.....	111
Brudutstyrel.....	111

Brudkransar av torkade och konstgjorda växter, sent 1800-tal. T.v.med dubbel ring, t.h. format som diadem.

BRUDKEDJA se brudsilver

BRUDKRANS

Material: Växtmaterial, metall, förgylld metall, kristall, pärlor, ofta oäkta.

Mått: Höjd ca 2-5 cm, omkrets ca 55-65 cm.

Krans använd som huvudprydnad för brud såsom symbol för brudens okränkta oskuld. Brudkransar från 1600-talet omnämns i litteraturen. (CHN)

BRUDKRONA

Material: Guld, silver, förgyllt silver, koppar, eller mässingstråd.

Mått: Höjd 5-12 cm, övre diameter 8-15 cm, nedre diameter 5-10 cm.

Brudkronor är oftast utförda i ädel metall och försedda med glas, pärlor och stenar av bergskristall eller röda, blå och gröna stenar. Brudkronors utformning varierar och ansluter till tillverkningstidens rådande mode. Till brudkronan hör ofta långa hårnålar att fästa kronan med. Dessa är dock ofta förkomna.

Brudkronor från 1600-talet t.o.m. ca 1770 har ofta dubbla ringar. På den breda pannringen hos dessa kronor, den s.k. änneringen, är ofta gjutna, genombrutna ornament fästa med stenar i olika färger. Alternativt kan pannringen vara genombruten. Dessa kronor har genombrutna ståndare, minst fem till antalet, vilka ofta är försedda med hängande löv. Då löven ofta förkommit har de i många fall ersatts med löv av senare datum. På den övre ringen, som kan vara i form av ett metallband, kan ansikten eller änglahuvuden, keruber vara fästade. Många brudkronor från det sena 1700-talet är utförda i bukig rokokostil. Rokokokronorna kan sakna förgyllning och stenarna är ofta ofärgade. 1900-talets brudkronor är vanligen öppna, dvs. de har ingen övre ring. Många 1900-tals kronor är dock utförda i de äldre brudkronornas stil.

Brudkronor har kommit till kyrkorna som inköp eller som gåva. I litteraturen omnämns präster som under äldre tid hyrde ut brudkronor till andra församlingar, det menas dock att sockenmännen ofta ville att kyrkan skulle äga en egen krona. Brudparets lån av brudkrona och eventuell övrig brudutstyrsel (se d o) var förknippad med kostnader. (CHN)

Brudkrona med dubbla ringar, tidigt 1700-tal.

Brudkrona med enkel ring, 1950-tal.

BRUDSILVER, BRUDKEDJA

Material: Metall, vit metall.

Mått: Okänt.

Längre kedja med tillhörande kors och löv. Förr hörde dessa kedjor till brudklädseln och bars tillsammans med brudkrans (se d o). (CHN)

BRUDUTSTYRSEL

Material: Varierande. Textil, metall, växtmaterial.

Mått: Varierande.

Till bröllopsutstyrseln hörde under äldre tid både brudens och brudgummens klädsel. Ekström omnämner i Kyrksilvret i Västerås stift genom tiderna (1978) föremål som brudpäll (se d o under kap. Textil), brudstol (se d o under kap. Bänkinredning), brudgumskappa, s.k. chalong, guld- och silverspets, förgylld brudkrans (se d o), s.k. ströning, brudbälte, hängkedja och brudkrona (se d o) med nålar. (CHN)

JORD- FÄSTNINGSGS- REDSKAP

Jordfästningsskyffel.....	114
Katafalk.....	114
Likbår.....	114
Likvagn.....	115
Mullskyffel, -spade.....	se jordfästningsskyffel
Mullskål.....	115
Mullställ.....	115

ASKURNA se gravurna

Gravurnor, t.v. nutida urna i metall, t.h. urna i keramik från sekelskiftet 1800-1900.

GRAVURNA, ASKURNA

Material: Sten, metall, keramik, glas, trä, cellulosa material, bark.

Mått: Höjd mellan 10-40 cm.

Urna avsedd till förvaring av askan efter ett bränt lik. Gravurnor kan aningen vara avsedda att begravas samman med askan, alternativt som en tillfällig förvaring innan spridning av askan.

Urnorna finns i varierande utformning, såväl rikt formgivna och dekorerade som i form av enkla släta kärl. (CHN)

JORDFÄSTNINGSSKYFFEL, MULLSKYFFEL, -SPADE, SKOVEL

Material: Metall eller trä.

Mått: Längd ca 35-100 cm.

Med jordfästningsskyffeln öser prästen de tre skoporna mull, dvs. jord, på kistan under begravningsgudstjänsten. Samtidigt uttalar prästen orden i begravningsritualet: "Av jord har du kommit. Jord skall du åter bli". Skyffeln hör till mullskålen (se d o) och är ofta tillverkad samman med denna. (CHN)

Jordfästningsskyffel i järn, troligen sent 1800-tal.

KATAFALK

(it. *catafalco*, lat. *fala* = hög ställning)

Material: Trä, pigment, bindemedel, metall och textil.

Mått: Varierande beroende på likkistans mått, längd i allmänhet ca 200 cm.

Katafalk är en ställning varpå likkista (se d o) eller likbår (se d o) ställs vid begravningsgudstjänst. Den kan vara upphöjd och draperad med svart textil eller på annat sätt utsmyckad (CHN)

Katafalk i trä och textil, 1900-tal.

LIKBÅR

Material: Trä eller metall.

Mått: Varierande efter likkistans mått, vanlig längd ca 190 cm exkl. bärrarm.

På en likbår placeras likkistan (se d o) när den bärs in och ut ur kyrkorummet. Likbåren är försedd med bärramar, bårlinor (se d o under kap. Textil) eller stänger för att kunna bäras ut till gravplatsen. Likbårar har också använts som katafalk (se d o). (CHN)

Likbår i trä, 1600-1700-talen.

LIKVAGN

Material: Metall, gummi, trä, textil.

Mått: Höjd ca 150-200 cm, längd ca 240-280 cm.

En rymlig vagn dragen av hästar med tak och fyra hjul. Likvagnar användes förr vid begravningar som transportfordon för kistan. Från slutet av 1800-talet till och med 1930-talet var det bygdens folk som samlade ihop pengar till inköp av kyrkans likvagn och de var ofta påkostade i utförandet.

Idag kan likvagnar återfinnas i kyrkans stall eller i någon annan bod som tillhör församlingen. Foton av likvagnar i användning finns i många hembygds- och museiarkiv.

I nutiden används istället likbilar med förhöjt tak som transportfordon. (CHN)

Likvagn, troligen sekelskiftet 1800-1900.

MULLSKYFFEL, -SPADE se jordfästningsskyffel

MULLSKÅL

Material: Metall, trä.

Mått: Skålens diameter lagom att rymma mullskyffeln, ca 25 cm.

I mullskålen förvaras jorden, med ett annat ord mullen, som används under begravningsgudstjänsten. Den ofta utsirade eller textförsedda mullskålen är placerad på ett mullställ (se d o) och i skålen förvaras jordfästningsskyffeln (se d o). (CHN)

Mullskål i bemålat trä, 1900-tal.

Mullskål på mullställ, troligen tidigt 1900-tal.

MULLSTÄLL

Material: Metall, trä.

Mått: Varierande. Höjd ca 110-120 cm.

Jorden, med ett annat ord mullen, som används vid begravningsgudstjänsten förvaras i en speciell mullskål (se d o). Mullskålen är i sin tur placerad på ett mullställ. (CHN)

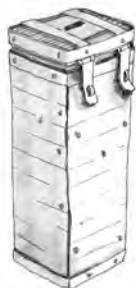

Mullställ, t.v. ställ på hjul med fast skål 1930-40-tal, t.h. mullställ utan skål, bemålat trä 1900-tal.

KOLLEKT- REDSKAP

Fattigbössa.....	118
Fattiggubbe.....	118
Fattigkista.....	118
Fattigstock.....	119
Fattigbäcken.....	119
Kollekthåv.....	se kap. Textil
Kollektkista.....	119
Kollekttavla, -skopa.....	120
Missionsbössa.....	120
Offerkista.....	se fattigkista
Offerskål.....	120
Offerstock.....	se fattigstock

Järnbeslagen fattigböss, 1700-tal

FATTIGBÖSSA

Material: Metall eller trä alternativt trä och järn.

Mått: Varierade.

Fattigbössan kan vara ett enkelt föremål i form av en bössa med handtag i plåt. Många gånger har fattigbössan formen av en fattigstock (se d o). (JH)

Fattiggubbe med träben, 1840-tal.

FATTIGGUBBE

Material: Trä.

Mått: Höjd ca 160 cm.

Fattiggubben är i allmänhet en staty i full skala av en man med ett lyte, t.ex. ett träben. Intill många kyrkor och klockstaplar finns och har funnits fattiggubbar med syfte att samla in pengar till de fattiga. De står ofta under ett dekorativt skyddstak och vid gubben kan finnas en uppmaning såsom t.ex. "Den som förbarmar sig över den arme, han lånar åt Herren." De har i allmänhet en utsträckt hand och ett myntinkast.

De äldsta fattiggubbarna är från det sena 1600-talet, men de flesta är från 1800-talet. Traditionen med fattiggubbar är koncentrerad till Österbotten i Finland, där det sporadiskt även tillverkas nya fattiggubbar. Fattiggubbar i svenska områden förekommer, ett välkänt exempel är fattiggubben i Rosenbom, Karlskrona. Man känner till ca 200 fattiggubbar i Finland varav 145 finns bevarade. Den äldsta anses vara fattiggubben i Hauho från sent 1600-tal föreställande S:t Bartolomeus. Gubben har skadats av en ryss genom ett yxhugg i huvudet under Stora ofreden.

Det finns endast en känd fattiggubbe i kvinnlig skepnad. (JH)

Fattigkista i järnbeslagen ek, troligen 1800-tal.

FATTIGKISTA, OFFERKISTA

Material: Trä, vanligen furu eller ek, och smidesjärn.

Mått: Höjd ca 50 cm, längd ca 60 cm, bredd ca 40 cm.

En kista placerad längs ned i kyrkan. Kistorna är i allmänhet gjorda i trä och ofta beslagna med järnband, ibland med dekorativt smide och/eller handtag i gavlarna. Många gånger är de försedda med dubbla eller tredubbla lås, i allmänhet hänglås men även andra varianter förekommer. Kistorna kan ha flera myntinkast, vissa med skydd för att man inte skall kunna peta ut mynt.

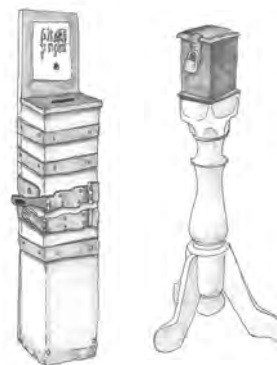
Fattigkista kan också benämnas offerkista. Ibland kallas kistan dock även för kollektkista (se d o). (JH)

FATTIGSTOCK, OFFERSTOCK

Material: Trä och järn.

Mått: Längd ca 120 cm, bredd ca 20 cm, djup ca 20 cm.

Fattigstocken har fått sitt namn av att den vanligtvis utgörs av ett grovt trästycke med en insamlingsbössa i övre ändan. Bössan har i allmänhet beslag av järn och ett eller flera lås. Ibland har triumfkrucifixens (se d o under kap. Krucifix och kors) fundament efter reformationen gjorts om till fattigstockar. Dessa kan vara rikt dekorerade som i Bunge och Vallstena kyrkor på Gotland, men i allmänhet är fattigstocken ett förhållandevis enkelt föremål som är placerat strax innanför kyrkans huvudingång/-utgång. (JH)

T.v. fattigstock i järnbeslagen bemålad furu, sent 1700-tal. T.h. insamlingsbössa i järn på ställ av svarvat trä.

KOLLEKTBÄCKEN

(lat. collect = samling)

Material: Mässing, koppar eller järn.

Mått: Diameter ca 30 cm.

Ett kärl med lock, som ibland är låsbart. I locket finns en springa för mynt. (JH)

KOLLEKTHÅV se under kap. Textil

KOLLEKTKISTA

(lat. collect = samling)

Material: Trä eller metallplåt. Ibland med järnbeslag.

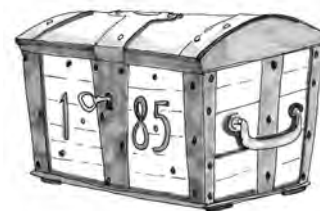
Mått: Varierande. Höjd ca 50 cm, längd ca 60 cm, bredd ca 40 cm.

Bärbar kista som användes för att samla in kollekt. Kollektkista fanns i många kyrkor redan tidigt och utformningen har varierat under olika tider. I vissa fall kan det röra sig om medeltida kistor som fått en ny funktion som kollektkista.

Betydelsen har ibland överförts på fattigkistor (se d o). (JH)

T.v. kollektbäcken i koppar på ställ av järn, 1730-tal. T.h. kollektbäcken i metall med stansad dekor.

Kollektkista i metallplåt med järnbeslag.

T.v. kollekttavla, 1600-tal. T.h. kollekttavla med skulpterad figur, 1300-tal.

KOLLEKTAVLA, -SKOPA

(lat. collect = samling)

Material: Bemålad ek.

Mått: Höjd ca 10 cm, längd ca 20 cm, bredd ca 10 cm.

Kollekttavla eller kollektskopa består av en grunt urgröpt, avlång träbricka i vars ena ända det finns ett handtag och mellan handtaget och skålen en tavla. Dessa började användas för att samla in kollekt under medeltiden men fanns fortfarande i användning långt in på 1700-talet då de ersattes med kollekhåvar (se d o under kap. Textil). (JH)

MISSIONSBÖSSA

Material: Metallplåt och gjutjärn, trä eller papier mâché.

Mått: Höjd ca 15 cm, längd ca 20 cm, bredd ca 10 cm.

Missionsbössor finns ibland bevarade i kyrkorna. De kan se ut som helt vanliga plåtbössor eller träbössor, men i slutet av 1800-talet och in på 1900-talet förekom även bössor föreställande färgade män sittande på kistor i form av nickedockor samt sparbössor skulpterade att likna en afrikan. I den senare lades slanten i skulpturens hand och genom att röra på en spak stoppade denna sedan slanten i munnen som utgjorde sparbössans mynning. (JH)

Missionsbössa i bemålad plåt, troligen 1800-tal.

OFFERKISTA se fattigkista

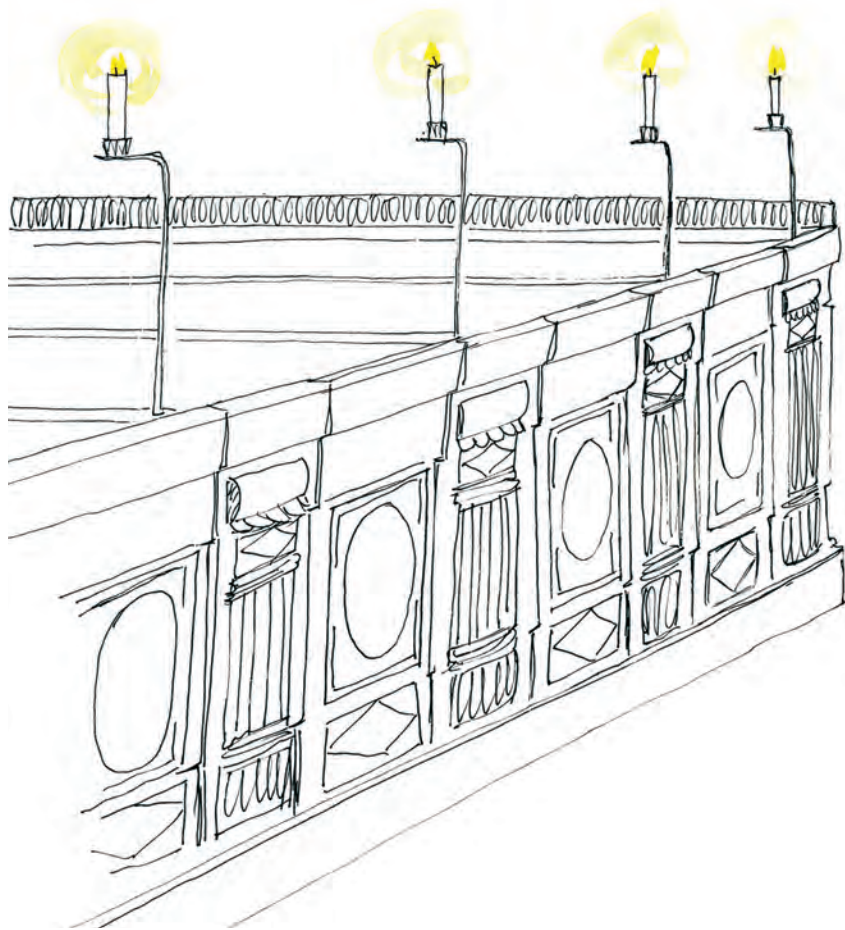
OFFERSKÅL

Material: Varierande.

Mått. Varierande. Exempelvis höjd 10 cm, diameter ca 60 cm.

I vissa fall används en skål eller ett fat istället för kollekhåv (se d o under kap. Textil). Det är inte ovanligt att ett äldre dopfat (se d o under kap. Dopredskap) används för detta ändamål. I övrigt kan utformningen hos dessa skålar variera. (LM)

OFFERSTOCK se fattigstock

LJUS- REDSKAP

Adventslysstake.....	124	Ljusbärare, -glob.....	126
Altarlysstake.....	124	Ljushållare.....	127
Applick.....	124	Ljuskrona.....	127
Bänkljusstake.....	125	Ljuskåda, -tråg.....	128
Dopljus, -ljusstake.....	125	Ljussax.....	130
Evighetslampa.....	se sanktuarieljus	Ljusstake.....	130
Kandelaber.....	125	Ljusstav.....	131
Kristusljus.....	se påskljus	Lykta.....	131
Lampett.....	126	Predikstolsljus, -ljusstake.....	131
Ljusarm.....	126	Processionsljus, -ljusstake.....	132
Ljusbärare, -glob.....	126	Påskljus, -ljusstake.....	132
Ljushållare.....	127	Sanktuarieljus.....	132
Ljuskrona.....	127	Spira.....	133
Ljuskåda, -tråg.....	128		

Adventsljusstake i form av golvlyusstake, 1900-tal.

ADVENTSLJUSSTAKE

Material: Metall, ofta mässing eller järnsmede. Trä och glas förekommer.

Mått: Varierande. Höjd ofta upp till 150 cm.

En adventsljusstake är en ljusstake (se d o) för fyra ljus, som placeras på lämplig plats i kyrkans kor under adventstiden. Ljusen, levande eller elektrifierade, tänds i tur och ordning: först ett, sedan två, tre och på den fjärde söndagen i adventstiden alla fyra ljusen. (CHN)

ALTARLJUSSTAKE

Material: Metall, silver, mässing eller brons alternativt trä eller glas.

Mått: Varierande. Höjd ca 20-50 cm.

Altarljusstake är en ljusstake (se d o) placerad på altaret.

Altarljusstakarna ska traditionellt vara ganska låga och inte konkurrera i höjd med altarkrucifixet, som är placerat mittemellan ljusstakarna. Tidigare har grundregeln varit två altarljus. Fyra ljus tändes däremot exempelvis första söndagen i advent och annandag jul medan sex ljus tillhörde de allra största dagarna under kyrkoåret. Under långfredagen var det vanligt att inte tända altarljusen alls. Numera har regeln med två symmetriskt placerade altarljus luckrats upp och det finns en stor variation i antalet ljus i förhållande till kyrkoårets växlingar.

Det finns exempel på elektrifierade altarljusstakar från sekelskiftet 1800-1900. Idag förekommer även värmeljus på altare. (CHN)

Altarljusstakar flankerande krucifix.

Applique med tre ljusarmar och elektriska ljus.

APPLICK

Material: Förgylld brons, mässing, trä eller keramik.

Mått: Varierande. Höjd ca 15-40 cm.

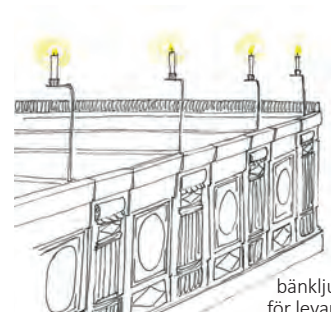
Applique är en lampett (se d o) försedd med en eller flera armar. Benämningen används ofta för att beskriva ljushållare i högre ståndsinredning under 1700-talet och empiren. (CHN)

BÄNKLJUSSTAKE

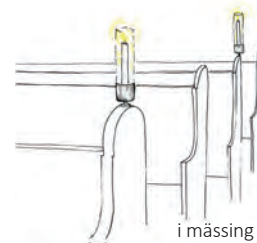
Material: Äldre stakar främst trä men även metall. Modernare stakar i mässing, glas.

Mått: Varierande. Äldre stakar höjd ca 15-50 cm. Modernare stakar höjd ca 10-20 cm.

Bänkljusstakar förekommer från 1700-talet och framåt. Ljusstakarna är placerade i kyrkbänkarnas ytterkant flankerande mittgången. Äldre bänkljusstakar är svarvade av trä, eller av gjut- eller smidesjärn. De sticks ned i bänkkvarterets (se d o under kap. Bänkinredning) överliggare eller i fall med öppen bänkinredning, i bänkarnas gavelkrön. Även flerarmade bänkljusstakar förekommer. Både serie- och egentillverkade stakar förekommer. Idag är bänkstakarna föresedda med en skyddande glascylinder eller kupa och ofta kombinerade med vaser för att pryda kyrkan vid bröllop. (JH) (CHN)

Smidda bänkljusstakar för levande ljus.

Bänkljusstakar i mässing med skyddande glas för ljuslågan, 1900-tal.

Dopljus, påskljus, framför bord och dopljus, gåva, på bord..

DOPLJUS, -LJUSSTAKE

Material: Stearin. Trä och/eller metall.

Mått: Höjd ca 100 cm och diameter ca 70 cm alternativt höjd ca 25 cm och diameter ca 2 cm.

I litteraturen menas att ett dopljus kan syfta på två olika ljus. Dels det ljus som ofta är placerat i en golvljusstake invid dopakten och dels det ljus som lämnas som församlingens gåva till den som döps under dopet. I det första fallet är det ofta påskljuset (se d o) som har denna funktion. Det dopljus som lämnas som gåva är istället ett mindre ljus som vanligtvis placeras i en enkel ljusstake (se d o) i trä. (CHN)

EVIGHETSLAMPA se sanktuarieljus

KANDELABER

Material: Ädel metall, vanligen silver, mässing eller malm.

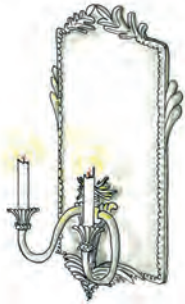
Mått: Varierande. Höjd ca 15-30 cm.

Kandelaber är en flerarmad ljusstake (se d o) på fot. Antalet armar är vanligen udda, såsom tre eller fem. (CHN)

Kandelaber i silver med tre ljusarmar, troligen 1600-tal.

KRISTUSLJUS se påskljus

Lampett i silver med två ljusarmar och spegelglas.

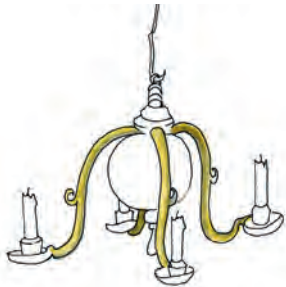
LAMPETT

Material: Vanligen metall. Eventuellt även spegelglas.

Mått: Varierande. Höjd ca 10-35 cm.

En lampett är en mindre lampa eller ljushållare att fästa på vägg, försedd med en eller flera ljusarmar. Lampetten har ofta en reflekterande plåt bakom ljuskällan. En lampett med en ljusplåt (se d o) av spegelglas bakom ljuskällan benämns spegellampett.

En lampett kan även benämnas applic (se d o). (CHN)

Ljuskrona i trä med fyra ljusarmar.

LJUSARM

Material: Smidesjärn, mässing, förgylld metall, trä eller annat.

Mått: Varierande.

En ljusarm är den horisontella arm som bär ljuskällan hos ljushållare (se d o). Överst på ljusarmen sitter ljuspipan (se d o), eventuellt samman med en ljusmanschett (se d o). Ljuskällan som bärs upp av ljusarmen kan vara antingen ett levande ljus eller ett elektrifierat ljus. Lösa ljusarmar kan återfinnas på kyrkvindar och utgöra delar till äldre ljuskronor (se d o). (CHN)

Ljusbärare i smidesjärn till formen en glob krönt av ett kors.

LJUSBÄRARE, -GLOB

Material: Vanligen smidesjärn, glas kan ingå.

Mått: Varierande. Höjd ca 100-160 cm.

En ljusbärare är en ljushållare i brösthöjd med plats för ett större antal ljus. Ljusen kan tändas av kyrkbesökare både i anslutning till gudstjänster och i enskildhet.

Seden att tända ljus på detta sätt är relativt ny och tillkom efter Martin Luther Kings död i april 1968. King skulle ha predikat i Uppsala domkyrka i juni samma år och till minne av honom beställdes ljusbäraren "Folkförsoningens träd" som placerades nära ingången till kyrkan. Denna ljusbärare är till formen en kombination av en jordglob och ett träd och skapade en trend i de svenska kyrkorumen.

Idag finns en ljusbärare i de flesta svenska kyrkorum. (CHN)

LJUSHÅLLARE

Material: Varierande. Vanligen metall men även trä, keramik och glas förekommer.

Mått: Varierande.

Ljushållare är ett samlingsbegrepp och kan således ha många olika utformningar och funktioner. Vanligen består ljushållare av en mittstång och en eller fler ljusarmar (se d o) på viken/vilka ljuspipor (se d o) är fästade. I ljuspiporna placeras den levande eller elektrifierade ljuskällan och under ljuspiporna kan det finnas en krage för att fånga upp droppande vax, talg eller stearin, en s.k. ljusmanschett (se d o). (CHN)

LJUSKRONA

Material: Smidesjärn, mässing, malm, silver, förgylld metall, trä eller sällsynt glas. Då hängen förekommer är dessa vanligen av kristall eller glas.

Mått: Varierande.

Ljuskrona är en ljushållare (se d o) att hänga från taket med vanligen mer än en ljuskälla. Ljuskällan kan vara vax-, talg- eller stearinljus alternativt elektrifierade ljus.

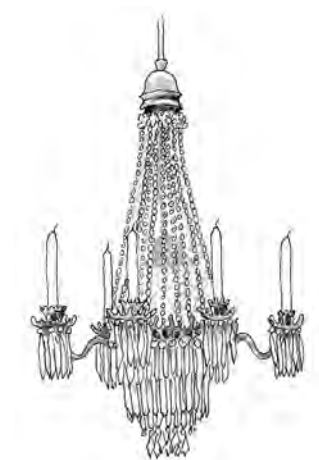
Enstaka medeltida ljuskronor, s.k. romanska hjulkronor finns bevarade i svenska kyrkor. De består av en mittstång vilken avslutas nedåt med ett hjul, en ring eller ett metallband av järn. På ringen är ljuspiggar fästa som håller talg- eller vaxljus på plats.

Ur hjulkronan utvecklades armkronan där ljusarmar som utgår från mittstammen ersätter hjulet. Materialet i dessa är oftast mässing eller olika legeringar av koppar och tenn, s.k. malm. Mässings- och malmkronor, ofta kallade kyrkkronor, har funnits i likartade former och behållit sin popularitet genom åren. Under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början nyttjades mässingskronor i äldre stil i stora mängder, då ofta elektrifierade.

Från 1600-talets slut kom till Sverige en ny typ av ljuskrona där stammen smyckas av nedhängande s.k. pärlor och hängen av bergkristall, s.k. kristallkronor. Pärlorna kan vara fasettslipade eller polerade och hängena gjutna, slipade och polerade eller pressade. Med tiden byttes bergskristallen ut mot hängen av slipat glas vilka på ett effektivt sätt bryter ljuset i fasetter. Ljuskronor med kristall- eller glasprismor var förbehållna de allra förmögaste skikten i samhället och de som finns i kyrkor är ofta gåvor för kyrkans prydande.

Romansk hjulkrona för fyra ljus, utan mittstång, dekorerad med blommor av plåt.

Kristallkrona, ljuskrona med hängen av glas, troligen 1850-tal.

Modern belysningsarmatur i kyrkor är ofta mindre och i stället fler till antalet, såsom mindre ljuskronor och spotlights. Armaturen är ofta tillverkad av trä, mässing eller av förgylld metall. Ofta är ljuskällan dold och reflekteras därigenom i blanka ytor. (CHN)

Rund ljuslåda med levande ljus.

LJUSLÅDA, -TRÅG

Material: Trä eller metall samt sand.

Mått: Längd och bredd mellan 15-100 cm. Höjd ca 7-20 cm, om placerad på ställning ca 100 cm.

Ljuslåda är en låda fylld med sand. I sanden placeras vaxljus eller värmeljus. Lådan fungerar som ett komplement till ljusbäraren (se d o). Ljusen kan, precis som i fallet med ljusbärarens ljus, tändas av kyrkobesökare både i anslutning till gudstjänsten och i enskildhet. (CHN)

Ljuskrona i mässing med sex ljusarmar och fasta ljusmanschetter, tidigt 1500-tal.

LJUSMANSCHETT

Material: Metall eller glas.

Mått: Diameter från ca 1.5 cm upp till tiotals centimeter.

Ljusmanschett är en krage som placeras under eller på ljuspipan (se d o) för att samla upp smält eller brinnande vax/talg/stearin. Ljusmanschetter kan vara antingen fasta eller löstagbara. Ljusmanschetter förekommer från 1700-talets slut och ljusmanschetter av glas började användas vid 1800-talets mitt. (CHN)

Ljuskrona i järn med fyra ljusarmar och ljuspipor för levande ljus, 1600-1700-tal.

LJUSPIPA

Material: Smidesjärn, mässing, förgylld metall eller annat oorganiskt material.

Mått: Höjd vanligen 0.5-3 cm. Diameter varierande, vanligast mellan 0.5-3 cm

Ljuspipan är den hållare i vilken ljuskällan placeras. Ljuspipan är vanligen fästad i ljusarmen (se d o). Under eller på ljuspipan kan finnas en lös eller fast ljusmanschett (se d o). (CHN)

LJUSPLÅT

Material: Metall eller spegelglas.

Mått: Höjd ca 30-40 cm, bredd ca 20-25 cm.

Ljusplåt är en väggplåt till en ljuslampett (se d o). Ljusplåten är vanligen utförd i blänkande material som reflekterar ljusets låga. Ljusplåtar av spegelglas förekommer.

En äldre typ av rund ljusstake (se d o), vanligen av mässing, med upphöjd kant och i mitten fastnitad ljuspipa (se d o) kan också benämnas ljusplåt. (CHN)

Lampett med profilerad ljusplåt i mässing

LJUSREDSKAP

Material: Varierande. Framförallt metall, glas och keramik. Trä förekommer dock.

Mått: Varierande.

Ljus och ljusredskap nämns på flera ställen i Bibeln. Ljuset kan tolkas som gudsnärvarons symbol och ljuset omnämns som en viktig Messias- och Kristussymbol. Kristus var Guds ljus och säger själv i Joh. 8:12 "Jag är världens ljus. Den som följer mig skall [...] ha livets ljus".

Under medeltiden lades stora summor på inköp av vaxljus till kyrkorummet. I Smålandslagens medeltida kyrkoförordning står att kyrkan skall ha tre ljus, två altarljus och ett dopljus. Arkivkällor visar också att ljuskronor förekom under medeltiden, till exempel inköptes år 1486 till Hjulsta kyrka i Uppland en ljuskrona av järn för 1 mark.

I 1571 års kyrkoordning föreskrevs att ljusanordningarna skulle förbli vid det gamla, dvs. inte ändras från det katolska bruket, förutom att ljus inte fick tändas vid helgonbilder. Efter reformationens genomförande försämrades kyrkans ekonomi vilket medförde att mindre kostsamma ljus av talg började användas istället för de dyrbara vaxljusen. Under slutet av 1600-talet och under 1700-talet ändrades också synen på bruket av ljus. Altarljus kom att anses som en katolsk sedvänja som inte hörde till den reformerade kyrkan. 1681 förbjöds att tända vaxljus på altaret och vid kistan under begravningsgudstjänst. Ända fram på 1900-talet rådde denna avhållsamhet från användandet av altarljus. I början av 1900-talet spreds dock åter traditionen att tända ljus på kyrkans altare. I 2000-talets kyrkorum är seden att tända ljus på altare, vid dop, vid minneshögtider och kyrkliga högtider mycket levande.

Träskulptur av kvinna med ljusstav. Tidigt 1500-tal.

I kyrkorummet förekommer en stor mängd olika typer av ljus och ljushållare (se d o) med olika symboliska funktioner. (CHN)

LJUSSAX

Material: Metall, ibland silver.

Mått: Längd 10-15 cm.

En ljussax användes till att putsa eller klippa av den brinnande vecken i talg- och vaxljus. De kom ur bruk när stearinljusen började användas på 1830-40-talet och när ljusen därtill försågs med flätad veke av bomull som förbrann sig själv. En ljussax liknar en vanlig sax med två skänklar men har på skänkeln/skänklarna en behållare som samlar upp den avklippta vecken. (CHN)

Ljussax i järn.

LJUSSTAKE

Material: Silver, mässing, brons eller annan metall alternativt trä eller glas.

Mått: Varierande. Höjd från ca 5-10 cm upp till 150-200 cm.

Ljusstake är en ljushållare (se d o), för en eller flera ljuskällor, att ställa på bord eller golv, bords- respektive golvljusstakar. Höga ljusstakar benämns spiror (se d o). I kyrkan finns ett antal ljusstakar med specifika funktioner och benämningar såsom adventsljusstake, altarljusstake, dopljusstake, påskljusstake och processionsljusstake (se d o). Ljusstakar som används vid begravningsgudstjänst utgörs i allmänhet av höga golvljusstakar för fyra, två eller sex ljus. De placeras runt kistan vid begravning. Ibland förekommer också påskljuset (se d o) i samband med begravningsgudstjänsten.

Ljus och ljusstakar nämns på flera ställen i Bibeln, i Nya Testamentet i Matt. 5: 15 ges uppmaningen att sätta ljuset i ljusstaken så att det lyser för alla som är i huset och ljuset omnämns som en viktig Messias- och Kristussymbol. Förekomsten av ljusstakar i kyrkan är belagt från och med 300-talet. Från 1100-talet tillverkades ljusstakar av metall, främst brons, och under medeltiden importerades bronsljusstakar från bl. a Westfalen till Skandinavien. (CHN)

Ljusstake i mässing med två ljusarmar,

Ljusstake i silver, 1900-talets senare del.

LJUSSTAV

Material: Trä och metall.

Mått: Längd ca 150 cm.

En ljusstav är en lång stång som användes förr vid kyrkliga ceremonier. Staven var upptill försedd med ljus, fackla eller bloss. Se även processionsljusstake (se d o). (CHN)

LYKTA

Material: Metall, keramik eller trä, ibland i kombination med glas.

Mått: Höjd 20-50 cm, bredd ca 8-20 cm.

En lykta är ett fast eller flyttbart belysningsredskap vars ljuskälla, som är ett ljus eller en liten lampa, är placerad i en sluten eller öppen, fyrkantig behållare. Behållaren består av en stomme av metall, keramik eller trä med genombrutna väggar. Om lyktan är för utomhusbruk är väggarna försedda med glas.

Gravlykta är en vanligen svart lykta med glas fästad på en pinne. Ett enkelt kors smyckar ofta lyktans tak. Pinnen kan stickas ner i jorden och lyktan användas som gravljus. (CHN)

PREDIKSTOLSLJUS, -LJUSSTAKE

Material: Trä, glas, silver, nysilver, mässing, brons, eller annan metall.

Mått: Höjd ca 15-30 cm.

1571 års Kyrkoordning påbjöd att varje kyrka skulle förse med predikstol. Vid den tiden var levande ljus placerade på vardera sidan om den lutande tavlan för predikomanuskriptet nödvändiga för att prästen skulle kunna läsa predikan.

På 1900-talet kom elektriska läslampor, men de levande ljusen fick i många fall vara kvar som traditionella symboler.(CHN)

Medeltida ljusstav i trä med vriden stång och arkitektoniskt krön med genombruten sarg.

T.v. gravlykta i metall och glas, 2000-tal. T.h. hängande lykta i smidesjärn och glas.

Predikstolsljusstakar i mässing, 1800-tal.

Processionsljusstake, t.v. detalj, t.h. buren i procession.

PROCESSIONSLJUS, -LJUSSTAKE

Material: Metall, silver, tenn, keramik.

Mått: Varierande.

Under slutet av 1900-talet har den äldre traditionen med evangelieprocession med levande ljus och kors blivit vanlig. I de fallen bärs ljus, processionskrucifix (se d o) och kommunionsskålen in i kyrkan i en procession. Det förekommer också att evangelieläsningen omges av processionsljus.

Processionsljusens ljushållare (se d o) kan vara korta för att passa att bära i handen. Processionsljuset kan ofta vara lite kraftigare än ljuset på altaret. (CHN)

Påskljus i ljusstake av smidesjärn..

PÅSKLJUS, -LJUSSTAKE, KRISTUSLJUS

Material: Stearin. Smidesjärn eller annan metall.

Mått: Höjd ca 100 cm, diameter ca 7-10 cm.

Påskljuset är ett stearinljus, tidigare vax- eller talgljus som oftast är försett med röd dekor och de grekiska bokstäverna alpha, α , och omega, Ω , samt årtal omgivande ett kors och/eller Kristusmonogrammet. Påskljuset placeras i en separat ljusstake (se d o), som ofta är av smidesjärn, ett stycke framför altaret i koret. Ljuset är kraftigt med lång bränntid. Påskljuset tänds under påskens gudstjänst, det symboliserar den uppståndne Kristus och det är tänt under gudstjänst. På påskljuset tänds dopljuset.

Påskljuset har en mycket gammal kristen tradition och finns belagt redan från 300-talet. (CHN)

Sanktuarieljus i röd ljuskopp hängande i metallkedja, 1900-tal.

SANKTUARIELJUS, EVIGHETSLAMPA

Material: Metall, glas.

Mått: Längd med kedja ca 20-50 cm.

Kristna kyrkor i världen har ofta en liten lampa i form av en låga brinnande utan avbrott, en evighetslampa. Även i Sverige förekommer detta sanktuarieljus. Ljuset brukar då hänga i en metallkedja i koret och ha en röd, vit eller genomskinlig glaskupa. Den lysande lampan symboliserar Guds närvaro. (CHN)

SPIRA

Material: Metall, keramik eller trä.

Mått: Höjd från ca 30 cm.

Spira är benämningen på en hög ljusstake (se d o). (CHN)

TEXTIL

Alba.....	136	Matta.....	se kormatta
Altarbrun.....	136	Manipel.....	handlin
Altarduk.....	136	Mitra.....	148
Altardyna, -kudde.....	137	Mullduk.....	148
Altarringskläde.....	137	Mässhake.....	148
Altartäcke.....	se vesperduk	Mässkjorta.....	se alba
Ambokläde	se predikstolskläde	Mässkärp.....	se cingulum
Antependium.....	138	Nattvardsservett.....	se torkduk
Besättning.....	se parura	Palla.....	150
Bibelband.....	se bokband	Parura.....	150
Biskopskåpa.....	138	Predikstolskläde.....	150
Biskopsmössa.....	se mitra	Prästkappa.....	150
Bokmärke, -band.....	139	Röcklin.....	151
Brudpäll.....	139	Servett.....	se torkduk
Bursa.....	139	Skyddstäcke.....	se vesperduk
Bårlina, -list.....	140	Stola.....	151
Bårtäcke.....	140	Stuka, stukor.....	152
Casula.....	se mässhake	Sudarium.....	152
Cingulum.....	141	Sänkband, -list.....	se bårlina
Corporale.....	141	Torkduk.....	153
Dalmatika.....	141	Vesperduk.....	153
Dopfuntsduk, -kläde, -täcke..	142	Väggtextil.....	153
Dophandduk.....	142		
Dopkläddning, -klädnad....	142		
Dopmössa.....	143		
Doppåse.....	143		
Dopservett.....	se torkduk		
Frontale.....	se antependium		
Gördel.....	se cingulum		
Halslin.....	144		
Handlin, -stola.....	144		
Hyende.....	se bokdyna		
Kalkkläde, -duk.....	145		
Kappa.....	se prästkappa		
Kollekthåv.....	145		
Konfirmanddräkt, -kåpa...	146		
Korkåpa.....	146		
Kormatta.....	147		
Korporalduk.....	se corporale		
Korporale.....	se corporale		
Kyrkvaktarroock.....	147		
Kördräkt, kåpa.....	147		

Albor i olika modeller.

ALBA, MÄSSKJORTA

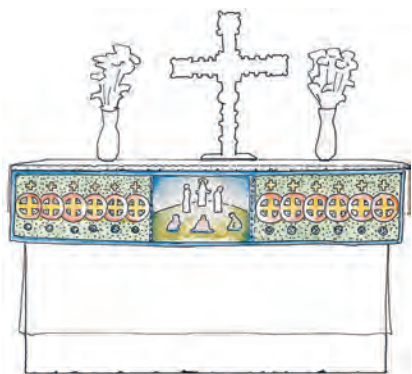
(lat. *albus* = vit)

Material: Linne, bomull eller konstfiber.

Mått: Fotsida plagg. Måtten varierar efter bäraren.

Alba kommer från det latinska ordet för vit, den färg som inom kristendomen symboliserar renhet och oskuld. Alban är en vit fotsid skjorta som bärs under mässshaken eller korkåpan. Den var ursprungligen av linne, men finns idag även i bomull eller konstfiber. Skjortan är sydd med veck för att ge vidd. Alban används med ett löst halslin (se d o), eller har en fastsydd krage. Halslinet och kragen liksom ärmuppslagen har ofta broderade kors i färg eller i vitt. På kragen och på ärmarna kan det också förekomma spetsar på äldre plagg. Alban kan vara helt öppen fram eller knäppt halvvägs. Ett mässkärp, cingulum (se d o) hör till.

Albor som är i bruk kan betraktas som förbrukningsplagg och är sällan inventarieförda. Dock kan äldre exemplar med fina spetsar finnas kvar, och dessa bör tas med i inventarieförteckningen. (GB)

Altarbrun 1940-tal.

ALTARBRUN

(fsv. *bryn* = kant)

Material: Siden, sammet, linne, ylle. Broderier och/eller applikationer.

Mått: Höjd 20-30 cm, längd efter respektive altare eller kortare.

En smal textil bård som hängs från altarets överkant. Används enbart eller tillsammans med ett antependium (se d o). Antependiet är då av enklare slag. Altarbrunet kan vara fäst vid en altarduk (se d o), eller direkt i altaret med ringar eller tygkanal.

Altarbrunen följer det liturgiska färgschemat, men kan också ha neutrala eller flera färger för att hänga uppe längre perioder. Under medeltiden var det vanligt med altarbrun som var praktfullt broderade med figurmotiv och med frans i nederkanten. (GB)

ALTARDUK

Material: Linne, halvlinne eller bomull.

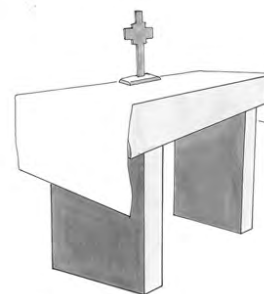
Mått: Enligt respektive altare.

Duk att lägga på altaret. Altaret symboliserar Jesus kropp, och dukarna hans svepning.

Ursprungligen och oftast av linne. Sedan medeltiden har det på altaret

använts tre dukar lagda på varandra. Den undre av grövre linne, för att möta fukten från altarets stenskiva. Över den en duk som hänger ner vid sidorna och/eller framsidan, ibland dekorerad med broderier eller spets. Överst en lättskött duk av fint linne.

Fram till slutet av 1800-talet dukades altaret av efter mässan och även altardukarna togs av. Ett skyddstäck, en s.k. vesperduk (se d o), lades istället på den nakna altarskivan (se d o under kap. Altare). Idag används ofta bara en enda, enkel duk. Denna duk lämnas på altaret även efter mässans slut. (GB)

Altarduk.

ALTARDYNA, -KUDDE, BOKDYNA, HYENDE *(lat. pulvinar)*

Material: Sammet, siden, ylle (vadmal, kläde), även linne, med broderier och ibland metallband och spetsar. Stopningen kan utgöras av linblånor, vadd, tagel eller annat.

Mått: Höjd ca 30 cm, bredd ca 40 cm.

Altardyna är en kudde att lägga mässboken på. Altardynan är vanligen svart eller röd, men alla färger förekommer. Endast ovasidan brukar vara dekorerad medan undersidan kan vara av enklare tyg. Idag finns ett fåtal altardynor i bruk. (GB)

Altardynor i tre modeller.

ALTARRINGSKLÄDE

Material: Oftast linne, även ylle förekommer.

Mått: Höjd ca 50 cm, längd ibland flera meter, beroende på altarringens längd.

En långsmal duk av vitt linne, ibland med spets eller volang, att lägga på altarringen (se d o under kap. Altare) vid nattvard.

Duken kan vara i flera delar eller formsydd efter altarringen. Det kan finnas band eller knapphål på insidan för att fästa klädet mot altarringen.

Altarringsklädet används som dekoration samt skydd för altarringens stoppning som ofta är klädd med fint tyg eller skinn. Även svarta kläden, ofta av ylle, kan finnas i kyrkan att användas vid begravning eller på långfredagen. (GB)

Altarringkläde i vitt linne.

ALTARTÄCKE se vesperduk

AMBOKLÄDE se predikstolskläde

ANTEPENDIUM, FRONTALE (lat. *frontale* = det framförhängande)

Material: Ylle, siden, sammet, linne, konstsidan. Foder vanligen av linne.

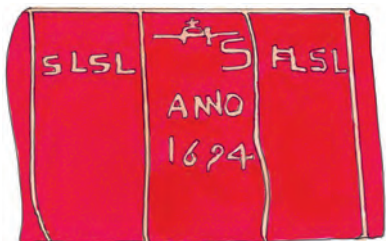
Mått: Höjd som altaret, ca 90 cm, bredd efter altaret.

Antependium är den textil som täcker altarets framsida, ibland även kortsidorna. Antependiets färg varierar enligt kyrkoårets schema.

Seden att täcka altarets sidor med vävnader är gammal. De äldsta bevarade antependierna är från 1300- och 1400-talen. Under 1600-talets stormaktstid, och in på 1700- och 1800-talen, var det vanligt att traktens framträdande släkter skänkte antependier till kyrkan, prydda med vapensköldar, givarnas initialer och årtal. Tyger och dekor har följt modets växlingar, dock dominerade sidendamast eller sammet med broderier långt in på 1900-talet. Från ca 1960 vävdes många antependier av ull, med inslag av guld- och silvertråd. Även linne förekommer, liksom andra material. Dekoren varierar, med broderier, applikationer eller invävt mönster. Vanliga motiv är varierande symboliska motiv t.ex Livsträdet och kors i olika former.

Ett antependium kan kombineras med ett altarbrun (se d o), och är då av enklare slag med neutralt eller inget mönster.

Antependiet kan vara fäst vid altarets överkant med ringar eller en skena i en tygkanal. (GB)

Antependium i röd sammet, 1694.

Antependium, Märta Gahn, Libraria 1948.

BESÄTTNING se parura

BIBELBAND se bokmärke

BISKOPSKÅPA

Material: Siden, brokad, ylle.

Mått: Fotsida plagg. Måtten varierar efter bäraren.

En biskopskåpa är egentligen en korkåpa (se d o), men mer påkostad och utsmyckad. Till biskopskåpan hör en mitra och en stola, samt en biskopsstav, kräkla (se d o under kap. Övrigt). Biskopens kåpa tillhör stiftet och brukar förvaras i domkyrkan. Den ärvs från biskop till biskop.

De flesta biskopar har även en något enklare kåpa, en s.k. resekåpa, som används vid visitationer i stiftet eller övriga resor i landet. Resekåpan är ofta tillverkad av ylle, som är lätt att packa och inte skrynklar. (GB)

Biskopskåpa
buren med biskops-
stav, mitra och stola.

BISKOPSMÖSSA se mitra

BOKMÄRKE, -BAND, BIBELBAND

Material: Oftast siden.

Mått: Bredd ca 6 cm, längd ca 50 cm.

Ett kyrkligt bokmärke är ett band att använda i Bibeln som bokmärke. Bokmärken som tillhör kyrkornas biblar är i de flesta fall tillverkade av siden med broderade kors och fransar av guld eller silvertråd nedtill. När bokmärket används hänger den nedre delen ned synligt utanför boken, och är därför mest dekorerat. (GB) (FS)

Bokmärke.

BOKSTÖD se under kap. Altare

BRUDPÄLL

(lat. *pallium* = mantel, täcke)

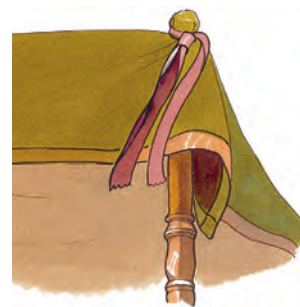
Material: Siden, spets eller annat tunt tyg.

Mått: Varierande. Bredd ca 110-130 cm, längd ca 170-190 cm.

Brudpällen är en fyrkantig duk av tyg, att hålla som tak eller himmel över brudparet.

Den kan vara sydd av spets eller siden och vara rikt broderad och dekorerad med fransar och tofsar. Den har nedhängande våder runt om, 20-30 cm höga. I hörnen finns öglor där käppar, s.k. lansar, fästs för att hålla uppe pällen. Pällen hölls över brudparet vid vigselakten och ibland även under bröllopsmåltiden.

Brudpällen kom ur bruk under 1800-talet. (GB)

Brudpäll, upphängning.

BURSA

(jmf. börs)

Material: Yttertyg av siden, ylle, linne eller annat material. Foder samma som yttertyget eller tunnare. Pärmarnas stomme vanligen kartong eller plast.

Mått: ca 18 x 18 cm.

Ett pärmliknande kvadratisk fodral för förvaring av corporalet (se d o). Bursan består av två hårda skivor, sammanfogade i ena kanten så att de kan slås upp likt bokpärmarna. Pärmarna är klädda med ett yttertyg och insidan fodrat med samma eller ett något tunnare tyg. Yttertyget är ofta dekorerat med broderi och kan vara av samma tyg som kalkklädet (se d o). Ibland är

Bursa. Anna-Lisa Odelqvist, Libraria 1959.

bursan försedd med en knapp och tillhörande ögla för stängning.

Bursan med corporalet i ligger ovanpå kalken med klädet, tas ner och öppnas vid dukningen av nattvarden. Corporalet tas fram och bredds ut på altaret och bursan ställs åt sidan. (GB)

BÅRLINA, -LIST, SÄNKBAND, -LIST

Material: Linne, jute, hampa. Idag även syntet.

Mått: Bredd hos äldre linor ca 10 cm, idag ca 6-7 cm. Längd ca 600-700 cm.

Bårlinor är band att använda vid nedsänkning av kistan i jordgraven. Bårrarlaget som nedsänker kistan kan bestå av familj, vänner, inhyrda bärare eller kyrkogårdsförvaltningens personal.

Bårlinor är vävda band av ett starkt material, s.k. sadelgjord. De är förbrukningsföremål och sällan inskrivna i inventarieförteckningen. (GB)

BÅRTÄCKE

Material: Ylle, linne, blandade material. Äldre vanligen svart ylle.

Mått: Varierande. Bredd ca 250 cm, längd ca 400 cm.

Bårtäcket är ett täcke att lägga över kistan vid begravning i kyrkan.

Seden att täcka kistan fanns redan under äldre tid och större släkter kunde ha sitt eget bårtäcke med initialer och namn. De låg över kistan på färden till begravningsplatsen. Det finns bevarade täcken från 1700- och 1800-talen. Dessa äldre täcken var av svart ylle, kläde eller vadmal, med broderade kristna symboler och ibland bibelcitater.

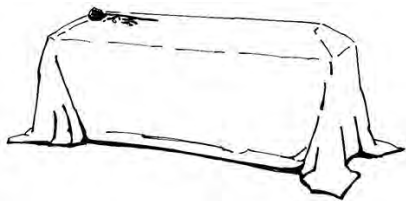
Inom Svenska kyrkan fick bårtäcket en renässans under 1970-talet och användningen av bårtäcken är vanlig idag. Idag tillverkas bårtäcken av textilkonstnärer/hantverkare över hela landet. Några är av färdigt tyg och några handvävda, med broderier eller invävt mönster. Ofta tillverkas de specifikt till en kyrka för att finnas där att erbjudas vid begravning.

Som skydd för täcket används en lös s.k. mullduk (se d o) i samma utförande som bårtäcket, som placeras ovanpå täcket där den symboliska mulden, dvs. jorden, hålls.

Innan kistan förs bort från kyrkan eller kapellet lyfts bårtäcket av och viks ihop. (GB)

Bårtäcke 1795.

Bårtäcke.

CASULA se mässhake

CINGULUM, MÄSSKÄRP, GÖRDEL

(*lat. cingulum = bälte*)

Material: Bomull eller lin, eller samma tyg som alban.

Mått: Ett gammalt mått på skärpets längd var 3.6 alnar, dvs. ca 246 cm, vilket gäller än idag.

Cingulum är den vita snodd eller band som håller samman alban och fäster stolan (se d o). Är det en snodd är den gjord av hoptvinnat vitt bomullsgarn. Är det ett band kan det vara ett enkelt vitt mönstervävt band eller ett band sytt av samma tyg som alban.

Det vita bandet är en symbol för sanningens och kyskhetens bälte och är ett tecken på beredvillighet till tjänst. (GB)

Cingulum, fr. v. vävt band, sytt band, snodd.

CORPORALE, KORPORALE, KORPORALDUK

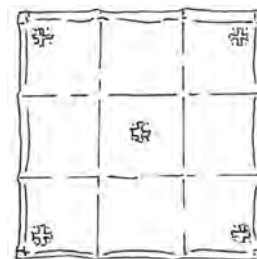
(*lat. corpus = kropp*)

Material: Linne.

Mått: ca 50-60 x 50-60 cm.

En kvadratisk duk av vitt linne, ofta broderad med fem kors eller med ett invävt mönster mitt på.

Corporalet symboliserar Jesus svepning, och ses som den första altarduken (se d o). Det förvaras hopviktt i bursan (se d o) och bredds ut på altaret som duk till kalken och paténe (se d o under kap. Nattvardskärl). (GB)

Corporale.

DALMATIKA

(*lat. dalmatica vestis = dalmatisk dräkt*)

Material: Siden, ylle.

Mått: Hel bredd ca 120 cm, längd ca 140 cm.

Dalmatikan är ett plagg för en diakon eller den assisterande prästen vid mässan. Ursprungligen tillverkades de av ylle från Dalmatien, ett landskap i nuvarande Kroatien, därav namnet, och bars av antikens romare som ett profant plagg. Dalmatikan bärs över alban (se d o). Den är vadlång och sydd av raka eller lätt utställda stycken siden eller något annat dyrbart tyg, med slitsar i sidorna och raka vida ärmar. På fram- och bakstycket sitter två vertikala band s.k. clavi. Dalmatikan är ibland vit, men finns också i de liturgiska färgerna. Tyget och färgen väljs för att matcha mässhaken (se d o).

Under medeltiden var dalmatikan ett plagg även för biskopen, och bars

Medeltida dalmatika från Köln.

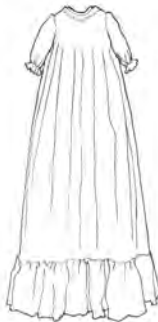
Engelsk dalmatika,
2000-tal.

Dopfuntsduk.

Dophandduk
med broderat
bibelcitat, tidigt 1900-tal.

Dopklänning.

över alban men under mässshaken, för att visa att biskopen innehade kyrkans alla ämbeten.

Idag är bruket av dalmatika ovanligt inom Svenska kyrkan förutom i vissa kyrkliga kretsar, men den används inom de ortodoxa, katolska och anglikanska kyrkorna. (GB)

DOPFUNTSDUK, -KLÄDE, -TÄCKE

Material: Sammet, siden, ylle, linne.

Mått: Enligt storlek på respektive dopfunnt.

Dopfuntsklädet är ett täcke att lägga som skydd över dopfunten när den inte används. (GB)

DOPHANDDUK

Material: Linne eller bomull.

Mått: Varierande. Som ett mindre badlakan.

Dophandduken är en handduk att torka barnet med vid dopet. Det är en extra fin handduk, ofta med broderade namn, bibelord eller någon annan typ av dekor. Den kan antingen vara av slätt linne eller i bomullsfrotté.

Dophandduken är normalt inte kyrkans egendom, utan något som dopfamiljerna själva tillhandahåller. (GB)

DOPKLÄNNING, -KLÄDNAD

Material: Linne, bomull eller konstmaterial.

Mått: Barnstorlekar. Längden varierar men omkring 100 cm är vanligt.

En dopklänning är en vit lång klädnad för barn som används under dopceremonin i kyrkan. Plagget har ett barns storlek i ärmar och liv, men har en kjol längre än barnets kropp. Att klänningen är så lång, minner om att barnet ska växa i tron och den vita färgen symboliserar renhet, oskuld och rättfärdighet.

En del släkter äger sin egen dopklänning, som då kan vara vackert prydd med spetsar, band och broderier. I dessa fall är det vanligt att varje barn som döps i dräkten får sitt namn broderat på kjolen. Många församlingar har en eller flera dopklänningar att låna ut. I kyrkorna finns ofta såväl äldre som

yngre, enklare som mer dekorerade klänningar.

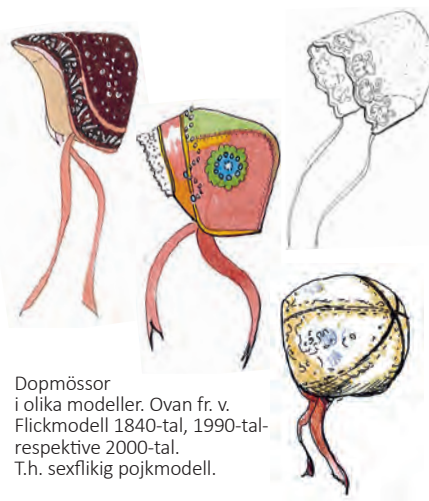
Vid vuxendop kan användas enkla vita konfirmanddräkter (se d o), alba (se d o) eller motsvarande. (GB)

DOPMÖSSA

Material: Linne, bomull eller konstmaterial.

Mått: För ett barnhuvud.

Dopmössan är en mössa att klä på barnet vid dopet. Mössan hör till dopklänningen (se d o), är vanligen av samma vita tyg som denna och pyntad med band och spetsar. Tidigare när doppåse (se d o) användes hörde mössan till denna och var av samma tyg som påsen eller färgad i samma kulör som denna. Pojkarnas mössa var då sydd av sex kilar medan flickornas var sydda av ett mittstycke och två sidstycken. (GB)

Dopmössor i olika modeller. Ovan fr. v. Flickmodell 1840-tal, 1990-tal- respektive 2000-tal. T.h. sexflikig pojkmmodell.

DOPPÅSE

Material: Linne i kombination med yttertrog av varierande sort.

Mått: Bredd ca 25 cm, längd ca 50-60 cm.

Doppåse är en påse sydd av vackra tyger, pyntad med allehanda band, rosetter och broderier i olika färger att kläda ett lindat barn i under dopet. Påsen är hopsydd i fotänden och öppen upptill, med ett band som knyts under barnets haka, eller knäpps med en vacker knapp. Till doppåsen hör vanligen en dopmossa (se d o) i samma material.

Inom allmogen användes doppåsar från ca 1700 till sent 1800-tal. Av tradition skulle alltid något blankt finnas i dekoren, såsom siden eller pärlor, för att skydda barnet mot onda andar eller från att bli bortbytt. Doppåsen är ur bruk idag, men några finns bevarade i kyrkor och på museer. (GB)

Doppåse.

DOPSERVETT se torkduk

FRONTALE se antependium

GÖRDEL se cingulum

HALSLIN, HUVUDLIN *(lat. amictus = omsvepning, humerale = skuldertyg)*

Material: Linne, bomull eller konstfiber.

Mått: Kragen ca 6 x 35 cm. Axeltyget ca 70 x 45 cm. Banden ca 120 cm.

Halslinet består av en rak krage, en s.k. besättning eller parura (se d o), som är sydd mot ett större stycke tyg, axeltyget, med långa band i hörnen. Kragen kan vara av linne och broderad med kors, medan axelstycket är av enklare material. Halslinet hör till alban (se d o).

Halslinet har haft samma form sedan medeltiden och har sitt egentliga ursprung i en kapuschong. Halslinet fungerar så att prästen lägger det över huvudet och axlarna vid påklädningen och fäster banden runt kroppen. Detta för att skydda mässshaken (se d o) mot ansiktet och håret. Alban, stolan och mässshaken tas på, och halslinets krage viks därefter ner. Idag används även albor med fast påsydd krage istället för det lösa halslinet. De fasta kragarna innehar inte den skyddande funktionen vid påklädningen som det lösa halslinet.

Halslinen brukar betraktas som förbrukningsvara och är inte alltid med i inventarieförteckningen. (GB)

HANDLIN, -STOLA, MANIPEL *(lat. manus = hand)*

Material: Vanligen siden.

Mått: ca 10-15 x 60-70 cm.

Handlin är ett tygstycke, ursprungligen en torkduk, som präst och diakon före reformationen bar om vänster handled vid mässan. Handlinet var oftast av samma material som mässshaken eller dalmatikan, och har en långsmal rektangulär form, ibland med bredare avslut. Det kan vara broderat med kors och likna en kort stola (se d o). Enstaka handlin från 1800- och 1900-talet återfinns idag.

Handlin används i regel inte längre inom Svenska kyrkan. (GB)

HUVUDLIN se halslin

HYENDE se altardyna

KALKKLÄDE, -DUK

(*lat. velum*)

Material: Siden, sammet, ylle eller linne.

Mått: ca 60 x 60 cm, eller beroende på kalkens storlek.

En kvadratisk duk att lägga över kalken (se d o under kap. Nattvardskärl) inför nattvarden

Kalkklädet kan vara antingen fodrat eller ofodrat. Det är ofta vackert broderat eller med invävd dekor. Färgerna följer kyrkoårets kanon, och tygerna är ofta samma som mässhakens. De äldre, till och med 1800-talet, har ibland en spets eller frans runt om. Dekorens motiv varierar mycket. Dock är ett kors ofta framträdande när klädet ligger på kalken.

Då man förbereder nattvarden lägger man en torkduk över den tomma kalken. Över den paténa (se d o under kap. Nattvardskärl) med eventuellt en stor oblat på. Sedan pallan (se d o) som lock. Kalkklädet läggs över pallan och bursan (se d o) med det hopvikta corporalet i (se d o), läggs allra överst. När nattvarden dukas upp på altaret, tar man corporalet ur bursan, viker ut det som en duk att ställa kalk och patén på. Kalkklädet och pallan läggs undan och bursan ställs eller läggs vid sidan om. (GB)

KAPPA se prästkappa

KOLLEKTHÅV

(*lat. collecta = insamling*)

Material: Sammansatt av läder, skinn, metall, trä, siden, sammet, ylle, linne.

Mått: Påsens höjd ca 18 cm, diameter ca 12 cm, skaftet ca 120-180 cm.

En tygklädd skinnpåse fästad på ett långt skaft eller två korta skaft, att samla in kollekten med.

Under 1600-talet kom kollekthåvar i bruk och rikt dekorerade håvar tillverkades, ofta av sammet eller sidenbrokad med broderier, band, tofsar och fransar. Ibland var en liten klocka fäst under håven, så man skulle kunna väcka kyrkobesökarnas uppmärksamhet. Kollektthåvar avskaffades av prästeståndet vid 1815 års riksdag, men kom snart åter i bruk.

Håvarnas stomme kan vara av hårt läder, sydd mot en ring av järn. Utsidan är av vackert tyg av skiftande slag. En krage av skinn förhindrar att de ilagda pengarna syns. En s.k. holk av metall fäster ringen mot skaftet. Skaftet är av slätt eller svarvat trä.

Moderna kollekthåvar är av enklare slag, av ylle eller linne och med dekor av band. Dock är grundkonstruktionen densamma.

Kalkkläden. Rött från sent 1700-tal; vitt broderat; 1700-tal; vitt ylle 1980-tal, lagt över kalk med bursa och corporale ovanpå.

Kollektthåvar i rött sammet med silverbroderi, 1783.

Kollektthåv med pingla, 1717.

Vandringshåv 1900-tal.

En variant av kollektlåven är den s.k. vandringslåven, med två korta skaft. Den skickas runt av besökarna mellan sig i kyrkbänkarna. (GB)

Konfirmanddräkter i två modeller.

KONFIRMANDDRÄKT, -KÅPA

Material: Polyester, blandning polyester/bomull eller bomull.

Mått: Varierande. Fotsida plagg, för ungdomar i olika längder.

Konfirmanddräkter kan finnas i ett större antal för att lånas ut vid konfirmation. De är vita, fotsida, konfektionstillverkade plagg av enkelt snitt. Ibland med en lös krage och skärp av tyg.

Konfirmanddräkter för utlån infördes på 1960-talet, och är numera allmänt förekommande. Innan dess klädde sig konfirmanderna i egna finkläder: pojkarna fick sin första kostym och flickorna hade vit klänning. Lokala variationer finns där bygdens folkdräkter används.

Konfirmanddräkter är sällan inskrivna i inventariet. (GB)

KORKÅPA

(lat. cappa pluvialis = regnkappa)

Material: Siden eller ylle. Även konstsidan förekommer.

Mått: Omkrets ca 300 cm, längd ca 160 cm.

Korkåpan är en fotsid cape, ett halvcirkelformat tygstycke som fästs fram med slejf och spänne eller hakar. På kåpans rygg finns en dekorerad sköld, en s.k. clipeus. Skölden var ursprungligen en kapuschong och har formen av en nedvikt huva. Denna är inte sällan av ett avvikande tyg och längs med kåpans framkant kan det löpa en bred markerad bård av samma tyg.

Korkåpan är vanligen sydd i siden eller ylle, ibland med rik dekor, och kan vara fodrad eller ofodrad.

Korkåpan har samma ursprung som mässhaken (se d o) och användes förr enbart av biskopar, men sedan 1950-talet av alla präster vid gudstjänst utan mässa och vid högtidliga tillfällen som dop, vigsel etc. Korkåpans färg behöver inte följa kyrkoårets.

Se även biskopskåpa. (GB)

Korkåpa, Silja Karlsson, 2000-tal

KORMATTA, MATTA

Material: Varierande, dock ofta ull.

Mått: Varierande.

Kormattan är en matta som ligger i koret, utanför eller innanför altarringen alternativt i sakristian Kormattor är vanligen vävda i rya- eller i rölakansteknik, men även andra tekniker förekommer. Materialet är vanligen linvarp med ullinslag. Fransar är således av lin. En del mattor är signerade i något av hörnen. (GB)

KORPORALDUK se corporale

KORPORALE se corporale

KYRKVAKTARROCK

Material: Ylle. Foder av linne.

Mått: Varierande. För en vuxen man.

En vadlång eller fotsid kraftig rock att bäras av kyrkvaktaren.

Kyrkvaktarrocken förekom på senare 1700-talet fram till tidiga 1900-talet. Den var av svart, grå, blå eller brun vadmal. Kragen, ärmuppslagen och ficklocken kunde vara i röd eller annan avvikande färg. En del rockar hade pellerin, en extra lös krage som täcker axlarna, också i avvikande färg.

Kyrkvaktarrocken är nu ur bruk, och de få exemplar som finns kvar är undanlagda, eller kan finnas på museer. (GB)

Kyrkvaktarrockar i två modeller.

KÖRDRÄKT, -KÅPA

Material: Bomull, ylle, polyester, blandmaterial.

Mått: Varierande. För att passa koristerna. Oftast fotsida.

Kördräkter kan finnas i ett stort antal. De är konfektionstillverkade och av enkelt snitt. Färgerna varierar. En krage i avvikande färg kan finnas.

Kördräkter är sällan eller aldrig inskrivna i inventarieförteckningen. (GB)

MATTA se kormatta

MANIPEL se handlin

Kördräkter i två modeller.

MITRA, BISKOPSMÖSSA

(gr. mitra = huvudbindel)

Material: Siden, ylle, linne.

Mått: Omkrets efter huvudmått. Spetsarna uppåt ca 20 cm och banden bak från ca 20-30 upp till 40 cm.

Mitran är biskopens huvudbonad och bärs tillsammans med biskopskåpan (se d o).

Mitran är sydd med två spetsar uppåt och två nedhängande band i nederkanten mitt bak. Den är ofta vackert broderad och fodrad. Banden kallas infulae som är det latinska ordet för band. Mitran fick sin nuvarande form under 1100-talet. I 1811 årskyrko-handbok föreskrevs att mitran skulle vara biskopens huvudbonad och att han skulle iklädas mitra vid vigningen. Så än idag. (GB)

MULLDUK

Material: Varierande. Samma som bårtäcket.

Mått: ca 40 x 40 cm.

Mullduk är en enkel duk vilken placeras ovanpå bårtäcket (se d o) under det att den symboliska mullen hålls på kistan. Mullduken är till för att skydda det ofta dyrbara och svårtvättade bårtäcket från att smutsas av jorden, och är ofta tillverkad samman med täcket. (GB)

MÄSSHAKE, CASULA

(lat. casula = litet hus, fsv. messuhakul = mässkappa/skjorta)

Material: Siden, sammet, ylle, linne, bomull eller konstmaterial.

Mått: Längd ca 120 cm. Största bredd ca 90-140 cm.

Mässhaken är det plagg som bärs av prästen vid gudstjänst med mässa. Under mässhaken används alba, cingulum och stola (se d o). Mässhaken är sydd av två tygstycken, utsmyckade och av fint material. Den är öppen i sidorna och framstycket är något kortare än bakstycket, ryggstycket. Den mesta dekoren finns av tradition på ryggstycket, eftersom prästen i äldre tider var vänd från församlingen under mässan då altaret var placerat invid korets östra vägg. Mässhaken har sitt ursprung i antikens mantel som hörde till den romerska dräkten. Den kom i bruk som liturgiskt plagg under 400- och 500-talen, eller tidigare.

Mässhakar, framstycken. T.v. från 1525, t.h. medeltida.

Under medeltiden fick mässhaken sin nuvarande form, som dock varierat något genom åren. De medeltida mässhakarna kunde vara av siden eller sammet, men även ylle förekom. De var påkostade, färgrika och utsökt broderade med bilder ur Bibeln. Det vanligaste motivet på ryggstycket var från och med denna tid ett krucifix, något som vid 1700-talet förändrades och ett tomt kors, *crux nuda* (se d o under kap. Krucifix och kors), blev vanligt. Det nakna korset symboliserade uppståndelsen, och under korset kunde Golgatakullen med Adams skalle och de tre spikar som naglade Jesus vid korset, vara avbildade. Ofta pryddes dessa mässhakars ryggstycke även med givarens initialer och årtal. Under 1700- och 1800-talen användes i stort sett bara svarta eller röda sammetsmässhakar med vävda silver- eller gulmetallband, s.k. galoner, sydda runt kanterna och som kors. Dessa mässhakar kallas ibland "psalmbokspärmar" p.g.a. sitt stela mellanfoder av linne som gjorde mässhaken styv.

Vid sekelskiftet 1800-1900 vaknade ett intresse för förnyelse av kyrkoskruden och mer utsmyckade textilier kom till. En stor variation hos mässhakarnas form, tyg, broderier och mönster skapades. Under den första delen av 1900-talet användes mycket sidentyger med broderier av silke, guld och silver. Efter 1960-talet dominerar handvävt ylle med enkel dekor. Idag är symbolspråket fritt. Korset eller annan dekor på ryggsidan är dock vanligt.

Är mässhakarna försedda med fodertyg, består det i huvudsak av linne eller siden. Numera även bomull eller syntetmaterial.

Mässhakens färger följer kyrkoårets. De allra flesta kyrkor har minst en mässhake i varje liturgisk färg, dvs. vitt, grönt, violett eller blå, rött och mer sällan även svart. (GB)

MÄSSKJORTA se alba

MÄSSKÄRP se cingulum

NATTVARDSSERVETT se torkduk

Mässhake
1627, ryggstycke

Mässhakar ryggstycken. T.v. med *crux nuda*, 1790-tal.
T.h. i svart sammet med silverbroderi, 1906

Mässhakar ryggstycken. T.v. 1940-tal. T.h. 2010-tal.

Palla.

PALLA

(lat. *palla calcis* = lilla kalkduken)

Material: Papp- eller plastskiva klädd med vitt linne.

Mått: ca 16 x 16 cm.

En kvadratisk tygklädd skiva som läggs över kalken (se d o under kap. Nattvardskärl).

Pallor är sällan inventarieförda. (GB)

Parura markerad med röd kant.

PARURA, BESÄTTNING

Material: Linne och bomull eller konstfiber.

Mått: Längd ca 35 cm, bredd ca 6 cm.

Paruran är den raka, vita krage som återfinns som en del av halslinet (se d o). Paruran viks ner över alban, stolan och mässhaken (se d o) när dessa tagits på. Krage är således den synliga delen av halslinet och är därför av finare material än halslinets övriga delar. Den är ofta dekorerad med broderade kors. (GB)

PREDIKSTOLSKLÄDE, AMBOKLÄDE

Material: Siden, sammet, linne, ylle.

Mått: Varierande. Höjd ca 50-80 cm, bredd ca 35-50 cm.

Textil som hänger framför predikstolens bokstöd eller ambons pulpet (se d o under kap. Predikstol). Predikstolsklädet är utsmyckat med broderier, applikationer eller invävt mönster. Det är ofta av samma tyg och utförande som antependiet och/eller mässhaken (se d o), och färgen följer således kyrkoårets schema. Klädet hängs på predikstolen eller pulpeten med hjälp av ringar eller en tygkanal i överkanten.

Predikstolskläden kom i bruk vid 1920-talet. (GB)

Predikstolskläden i två modeller, 1940-tal.

PRÄSTKAPPA, KAPPA

(lat. *cappa clausa*)

Material: Tunt ylle eller siden. Konstmaterial såsom rayon förekommer.

Mått: Längd ca 170-190 cm.

Prästkappan är en svart fotsid kappa utan ärmor som fästs ihop framtill i brösthöjd. Prästkappan kom i bruk efter reformationen. Den syddes in på 1950-talet i tre modeller: Söderblomskappan, som knäpps med en slej, och

Evertsbergskappan som knyts ihop med ett band. Den tredje modellen är av plisserat siden/halvsiden, också med knytband. Kappa av helsiden är förbehållna hovpredikanter och teologie doktorer.

Prästskappan var ursprungligen ett ytterplagg och en del av den lutheriska prästens ämbetsdräkt. Under 1800-talet blev prästskappan ett liturgiskt plagg och användes i gudstjänsten. Numera är prästskappan i stort sett ur bruk, men de finns bevarade i många kyrkor. (GB)

Prästskappor i två modeller.

RÖCKLIN, RÖKLIN (ty. *röcklein* = liten rock, lat. *superpellicium* = över pälsen)

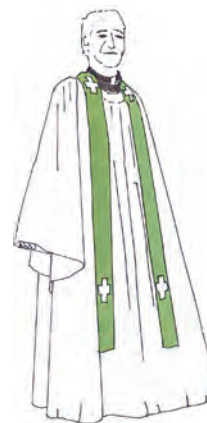
Material: Linne, bomull, polyester eller blandade material.

Mått: Fotsida plagg. Måtten varierar efter bäraren.

En vit lång klädnad med vida ärmar, som används av prästen vid gudstjänst utan mässa, eller av assisterande präster och diakoner vid övriga gudstjänster. Röcklin används tillsammans med stola vid begravning, vigsel, dop etc. Röcklinet har mycket vidd i både liv och ärmar. För att skapa vidd kan det vara rynkat eller veckat mot ett ok. Förr var klädnaden av linne, men idag av bomull eller blandmaterial.

Röcklinet är ett liturgiskt plagg sedan 1000-talet. Det bars förr över pälsen i de kalla kyrkorna, därav det latinska namnet *superpellicium*, över pälsen. Röcklinet avskaffades formellt vid Uppsala möte 1593, men användes trots det ända in på 1600-talet. Det har under 1900-talet kommit i allmänt bruk som korplagg utanför mässan, eller för assistenten i mässan.

De röcklin som används idag brukar betecknas som förbrukningsvara, och är sällan inventarieförda. (GB)

Röcklin buret med stola.

SERVETT se torkduk

SKYDDSTÄCKE se vesperduk

STOLA

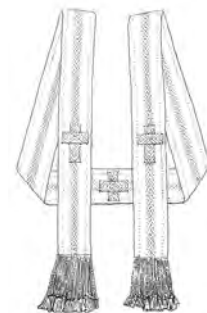
(gr. = praktklädnad)

Material: Siden, linne, ylle, bomull.

Mått: Bredd ca 8-10 cm, längd ca 250 cm.

Stolan är ett band som läggs runt nacken över alban eller röcklinet (se d o).

Stolan kan vara ett vävt ofodrat band eller sytt av tyg, med foder. Ofta är den dekorerad med tre eller fem kors, varav ett mitt bak i nacken, men va-

Stola.

Stola buren till alba, fäst med cingulum.

Stukor.

rierande dekor förekommer. Stolor finns i de liturgiska färgerna, och en del är sydda av samma tyg som någon av mässhakarna för att bilda en enhet.

Stolan symboliserar Kristi ok och är ett ämbetsstecken för präster och diakoner. Den överlämnas av biskopen vid vigningen. Stola bärs av präster, diakoner och biskopar i gudstjänsten. Till alba har prästen stola i kors över bröstet och fäst i mässkärpets (se cingulum). Biskopens stola är också fäst i mässkärpets, men hängande rakt ner. Till rocklin hänger stola rakt ner. Diakonens stola bärs över vänster axel och är fäst vid höger höft.

Några få stolor från medeltiden finns bevarade i Sverige. Efter 1600-talet avtog bruket av stola och var nästan helt borta under 1700-talet. Vid 1900-talets början återkom bruket av stola för att idag vara allmän.

Enklare stolor är inte alltid inventarieförda, utan betraktas som förbrukningsvaror.

Stola, stolor uttalas ståla, stålor. (GB)

STUKA, STUKOR

(*lat. fasciae = bindel, band*)

Material: Siden eller ylle.

Mått: Varierande. Längd ca 60 cm, bredd ca 15 cm.

Stukor är två band vilka hängs på altarets framsida. Banden är sydda och broderade och anses beteckna epistel- och evangeliesida.

Stukor är ovanliga i Sverige. (GB)

SUDARIUM

(*lat. = svetteduk*)

Material: Linne.

Mått: Längd ca 50 cm.

Sudarium är en liturgisk duk, eller handduk, för biskopens kräkla (se d o under kap. Övrigt).

Sudariet består av ett stycke linne med ett broderat överstycke, som är fäst vid kräklan. Linnedelen hänger ner längs staven, och används som skydd mot handens direkta beröring.

Sudarium används inte idag. Endast två sudarier finns bevarade i Sverige, bägge tillverkade i Vadstena kloster under 1400-talet. Det ena förvaras i Uppsala domkyrka, det andra i Historiska museet i Stockholm. (GB)

Sudarium.

SÄNKBAND, -LIST se bårlina

TORKDUK, SERVETT, NATTVARDESERVETT, DOPSERVETT (*lat. purificatorium*)

Material: Tunt linne.

Mått: ca 30 x 40 cm.

Torkduken är en fyrkantig vit lanneservett att använda vid mässan eller dopet. Beroende på dess användning kallas duken för nattvardsservett respektive dopservett. Dekoren varierar också beroende på användningsområde. Ofta är ett kors broderat i mitten på nattvardsservetten medan det istället är en stiliserad duva på dopservetten.

Torkdukar förvaras hopvikta med den broderade symbolen uppåt.

Torkdukar betraktas som förbrukningsvara och är sällan inskrivna i inventarieförteckningen. (GB)

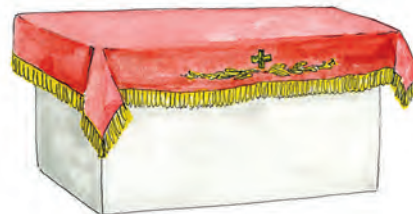
Hopvikta torkdukar.

VESPERDUK, SKYDDSTÄCKE, ALTARTÄCKE (*lat. vesperale, vesper = afton*)

Material: Sammet, siden, ylle.

Mått: Enligt respektive altare.

Vesperduk är ett skyddstäckel eller skyddsduk att lägga över altaret när mässa inte firas och altaret står tomt. De kan vara utförda i sammet eller siden med ett enklare foder, eller helt i yllekläde. Täckena kan vara olika mycket dekorerade. Det finns exempel på rikt broderade ylletäcknen likväl som sammetstäcknen utan dekor. Vesperduken är ofta i samma färg som antependiet (se d o). Vesperdukar är numera sällsynta i kyrkorna och altarduken lämnas kvar på altaret även efter mässans avslutande. (GB)

Vesperduk.

VÄGGTEXTIL

Material: Varierande, alla textila material förekommer.

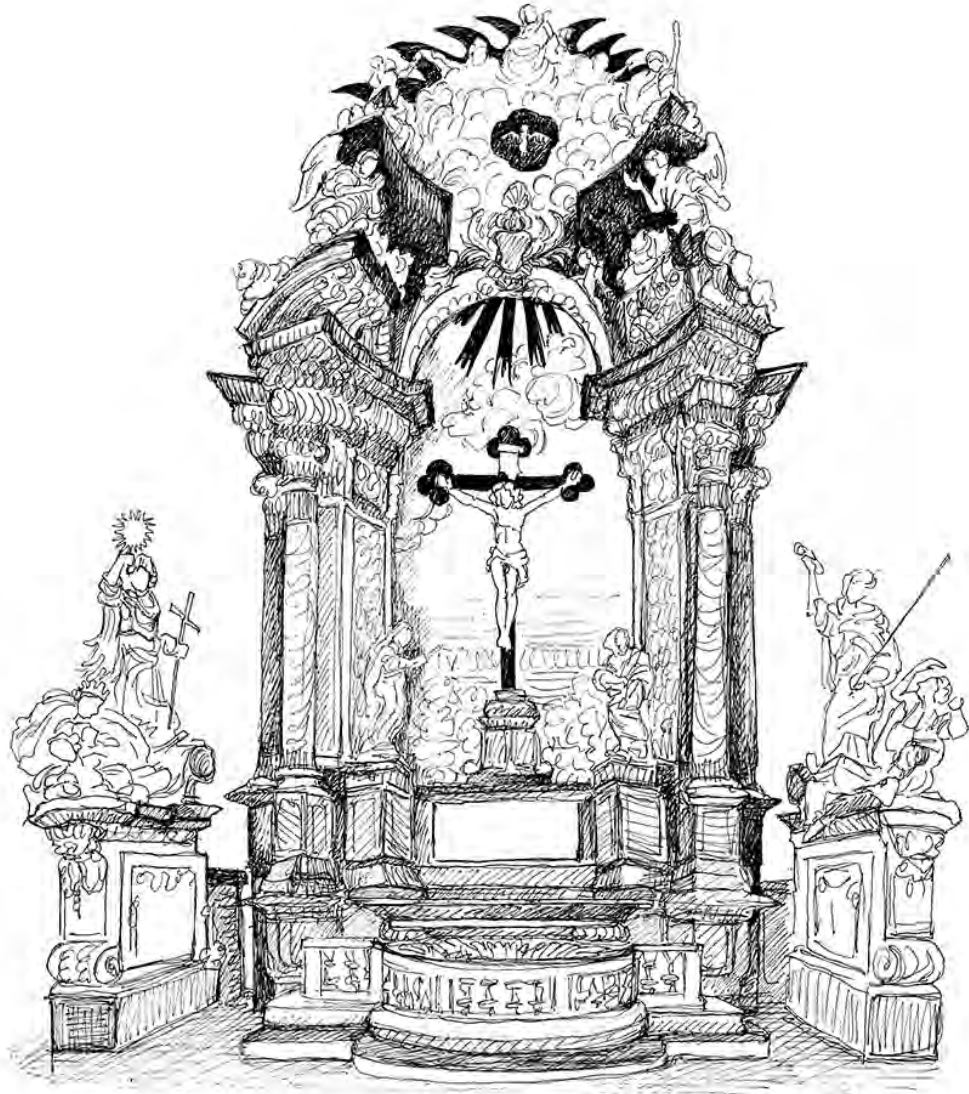
Mått: Varierande.

En kyrklig väggtextil är en dekorativ textil bild att placera på någon vägg i kyrkan, ute i kyrkorummet, i sakristian eller i vapenhuset. Motiven är varierande men ofta med någon religiös anknytning. De kan vara tillverkade i alla olika textila tekniker. Vanligast är dock vävda motiv, i gobeläng eller annan bildvävsteknik, broderier, applikationer eller batikfärgade motiv.

Storleken varierar från små textila bilder till verk som upptar en hel vägg. (GB)

Väggtextil 1960-tal.

KONSTVERK OCH MINNES TAVLOR

Anna själv tredje.....	156	Målningar.....	162
Arkitekturbundet måleri.....		Nådastol.....	163
.....se muralmåleri		Pietà.....	163
Basunängel.....	156	Porträtt.....	163
Begravningsplåt.....	se kistplåt	Påskkista.....	se Kristi grav
Duva.....	156	Relief.....	164
Epitafium.....	se kap. Gravminnen	SeriesPastorum.....	164
Glasmålning.....	157	Skulptur.....	165
Himlakonung.....	157	Skyddsmantelmadonna..	164
Ikon.....	158	Smärtoman.....	166
Jungfru Maria.....	se Maria	Uppståndne Kristus.....	167
Kalvariegrupp.....	158	Ängel.....	167
Kistplåt.....	158		
Kristi grav.....	159		
Kristus, -skulptur.....	159		
Kungligt tal.....	160		
Madonna.....	se Maria		
Maria.....	160		
Maria med Jesusbarnet....	161		
Maria som Himladrottning..	161		
MaterDolorosa.....	161		
Muralmåleri.....	161		
Måleri.....	162		

Anna själv tredje. Bemålade träskulpturer från tidigt respektive sent 1400-tal.

ANNA SJÄLV TREDJE

Material: Om skulptur vanligen bemålat trä, metall, ben eller elfenben.

Mått: Varierande.

Benämningen på ett kristet ikonografiskt motiv framställt inom måleri eller som skulptur (se d o). Anna själv tredje-skulpturgruppen blev vanlig under senmedeltiden. I gruppen framställs Anna, Marias moder, sittande i en stol, med Maria och Jesusbarnet i sin famn. (CHN)

ARKITEKTURBUNDET MÅLERI se muralmåleri

BASUNÄNGEL

Material: Bemålat, snidat trä.

Mått: Längd ca 160 cm, bredd ca 100-150 cm.

Änglaskulptur som hänger ner från taket med utbredda vingar och ledig klädsel. Ängeln visar mycket av benen och bålen och armarna är ofta nakna. Basunängeln håller i sin ena hand en basun som han blåser i. I den andra handen håller ängeln ett språkband.

Basunängeln kom in i kyrkorummen under 1600- och 1700-talen. Basunänglar är vanligt förekommande i kyrkorummen, medan dopänglar (se d o) är mera sällsynta. (CHN)

Basunängel i bemålat trä. 1700-tal.

BEGRAVNINGSPLÅT se kistplåt

DUVA

Material. Varierande. Vanligen bemålat, snidat trä.

Mått: Varierande. Vanligen kring 20-30 x 10 cm.

Duvan är i kristen ikonografi en symbol för den heliga Ande och förekommer i avbildningar från fornkristen tid till nutid. Duvan finns med i den senmedeltida skulpturgruppen Nådstolen (se d o), den finns i altarskåp (se d o under kap. Altarprydnad) och i takmåleri. Skulpterade duvor av trä förekommer hängande från predikstolsbaldakiner (se d o) och ovanför dopfuntar (se d o under kap. Dopredskap), i det senare fallet kallas duvan dopduva (se d o under kap. Dopredskap). (CHN)

Skulpterad duva i trä från predikstol, 1600-1700-tal

EPITAFIUM se under kap. Gravminnen

GLASMÅLNING

Material: Glas och bly och/eller olje-/akrylfärg.

Mått: Varierande. Från små bilder till meterhöga fönster.

En kyrklig glasmålning utgörs traditionellt av olikfärgade glasbitar vilka hålls samman av blyspröjsar för att bilda ett motiv. Glaset kan antingen vara genomfärgat med metalloxider eller framställt i överfångsteknik, dvs. enbart färgat på ytan. Glasbitarna har ofta starkt kontrasterande färgtoner för att uppnå tydlighet i bildens motiv.

Glasmåleriet tillhör gotiken och spreds inom Europa allteftersom influenserna från den franska gotiken fick fäste. I Sverige skedde det vid 1200-talets mitt. Tekniken användes under denna tid framförallt för att tillverka dekorativa fönster i kyrkor och katedraler. De färgade glasfönstren blev åter på modet under 1800-talets senare del i och med nygotiken och har fortsatt att tillverkas sedan dess.

Glasmålning används även för lösa tavlor och i glasväggar hos lyktor (se d o under kap. Ljusredskap).

En alternativ teknik för att framställa motiv på glas är att använda glas som underlag för måleri. Bilden målas då direkt på glasytan med exempelvis olje- eller akrylfärg. (CHN)

Medeltida glasmålningar, kyrkfönster.

HIMLAKONUNG

Material: Om skulptur vanligen bemålat trä, metall, ben eller elfenben.

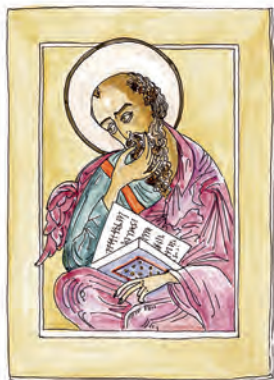
Mått: Varierande.

Motiv för skulptur (se d o) och målningar (se d o) samt motiv inom andra konstarter. Himlakonung benämns de romanska crucifix som avbildar den korsfäste Kristus (se d o) som en konung, krönt med krona. Kristus är hos dessa crucifix iförd långt ländkläde eller heltäckande klädnad och hans ben och fötter är parallellt fästa vid korset alternativt vilande på en avsats. I vissa fall avbildas himlakonungen med skor på fötterna. Denna romanska skulpturtyp har åter börjat tillverkas under 1900-talets andra hälft.

Kristus som himlakonung är ofta samtidigt ett triumfkrucifix (se d o under kap. Krucifix och kors), det är således triumfkrucifixet som har den romanska formen med den krönte Kristus. Det gotiska triumfkrucifixet visar en törnekrönt Kristus med korsade fötter och litet ländkläde samt plågat ansikte och blodfläckad kropp. (CHN)

Himlakonung i bemålat trä, 1980-tal.

Ikon.

IKON

(lat. icon = bild)

Material: Trä, pigment i varierande medium, bladmetall.

Mått: Varierande.

Ikoner är vanligtvis målade på trä med klara färger och med inslag av gulfärg eller bladmetall. Vanliga motiv är Kristus, Jungfru Maria eller olika helgon och bilden följer ett givet formspråk. I ortodoxa kyrkor kan ikoner vara placerade på en speciellt avsedd skärmvägg, s.k. ikonostas (se d o under kap. Altare).

Ikoner är sedan 1900-talets senare del även vanliga i Svenska kyrkans kyrkorum. Bildformen härrör från den ortodoxa kyrkotraditionen där ikoner har starkt symboliskt innehåll. (CHN)

JUNGFURU MARIA se Maria

Kalvariegrupp, 1600-tal

KALVARIEGRUPP

(lat. calvaria = huvudskål, skalle)

Material: Varierande. Om skulptur vanligen bemålat trä, metall, ben eller elfenben.

Mått: Varierande.

Benämningen på ett kristet ikonografiskt motiv framställt inom måleri eller som skulptur (se d o) bestående av den korsfäste Kristus, ibland på Golgatakullen, flankerad av de sörjande, modern Maria och aposteln Johannes. Maria på Kristus högra sida och Johannes på hans vänstra. Gruppen förekommer ofta som skulptur i ringkors (se d o under kap. Krucifix och kors) eller i altarskåp (se d o under kap. Altarprydnad) och är även ett vanligt motiv inom måleriet. Kalvariegruppen placeras ofta på en trabes (se d o under kap. Krucifix och kors), en horisontell balk som bildar underlag för skulptur placerad i kyrkans triumfbåge i övergången mellan långhus och kor. (CHN)

Kistplåt i klippt metallplåt med punsad dekor och etsad skrift, 1830-tal.

KISTPLÅT, BEGRAVNINGSPLÅT

Material: Bleckplåt.

Mått: Höjd ca 35-60 cm, bredd ca 20-40 cm.

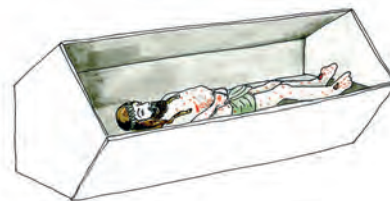
I kyrkorummet, i vapenhuset eller ofta i kyrkans torn, förekommer kistplåtar uppsatta på väggen, i många fall inramade. Se vidare under kistplåt kap. Gravminnen. (CHN)

KRISTI GRAV, PÅSKKISTA

Material: Bemålat trä.

Mått: Varierande.

Kristi grav är ett kristet ikonografiskt motiv framställt inom måleri eller som skulptur (se d o). Skulpturen är numera en mycket ovanlig typ av medeltida skulptur (se d o). Motivet är den döde, pinade Kristus liggande i en kista. Skulpturen användes under påskhögtiden. (CHN)

Kisti grav som medeltida bemålad träskulptur.

KRISTUS, -SKULPTUR

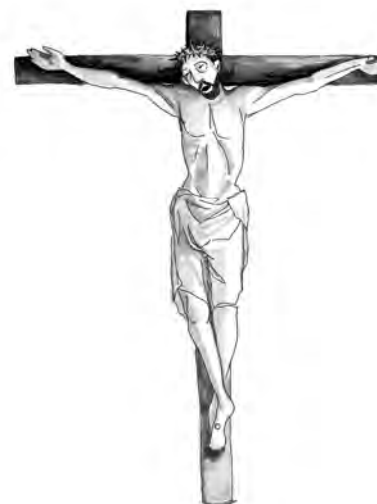
Material: Varierande. Vanligen bemålat trä. Metall, sten, gips, elfenben, ben, plast, textil mm förekommer.

Mått: Varierande.

Kristus avbildas både med och utan kors. Den korsfäste kristusskulpturen kallas krucifix och förekommer i flera olika former. Mest vanlig i svenska kyrkor är altarkrucifix (se d o under kap. Altarprydnad), triumfkrucifix (se d o under kap. Krucifix och kors), processionskrucifix (se d o kap. Krucifix och kors) och triumfkrucifix av ringkorstyp (se d o under kap. Krucifix och kors). Krucifixet ingår också som en del i motivet Kalvariegrupp (se d o). Ibland har korset som Kristus är fäst vid formen av ett träd, men vanligast är ett enkelt latinskt kors (se d o). Både mindre processionskrucifix och ett manshögt triumfkrucifix fanns i den medeltida kyrkan. Triumfkrucifix och processionskrucifix började åter tillverkas på 1900-talet och nytillverkade sådana återfinns i många kyrkorum.

De romanska krucifixen har stela, bundna former och kan beskrivas som blocklika. Denna typ av Kristusavbildning kallas Himlakonung (se d o). Under den gotiska stilperioden visar skulpturerna känslouttryck och intar rörliga positioner som t ex S-kurvatur. Kristusgestalten blir alltmer plågad och blod är synligt, ben och fötter är korsade, kronan är av törne och ländklädet är litet. Det är den s.k. lidande Kristus.

Kristusskulpturer utan kors finns också av olika typ. Kristi grav (se d o), den uppståndne Kristus (se d o) och Kristus som smärtoman (se d o) är vanligt förekommande exempel. Kristusgestalten förekommer även i skulpturgrupper så som nådastolen (se d o) och pietà (se d o). (CHN)

Den lidande Kristus, medeltida krucifix i gotisk stil.

Inramad kungörelse, 1700-tal.

KUNGLIGT TAL, KUNGÖRELSE

Material: Papper, ofta inramat med ibland bemålat eller förgyllt trä.

Mått: Varierande, ca 45 x 30 cm.

Kungliga tal och kungörelser lästes från reformationen fram till 1800-talen från predikstolen i samband med söndagens högmässa. Gudstjänstbesök var obligatoriska för svenska medborgare och kyrkan var en viktig plattform för de styrande att förmedla information till befolkningen.

Dessa typer av meddelanden återfinns relativt sällan i kyrkorumen eftersom de inte hör till de liturgiska föremålen. Vissa kungörelser ramades in och sattes upp på kyrkväggen. Det förekommer i norra Sverige att ramar målats i snirkliga former direkt på väggen omramande en kungörelse.

Se vidare kungörelse under kap. Böcker och dokument. (CHN)

KUNGÖRELSE se kungligt tal

MADONNAN se Maria

MARIA, MADONNAN, JUNGFRU MARIA

Material: Om skulptur vanligen bemålat trä. Metall, sten, gips, elfenben, ben, plast, textil mm förekommer.

Mått: Varierande.

Motiv för skulptur (se d o) och målningar (se d o) samt motiv inom andra konstarter. Inom den kristna konsten finns dussintals olika typer av Mari-aframställningar. Några av de mest förekommande i svenska kyrkorum är Jungfru Maria med barnet, den sörjande Madonnan kallad Mater Dolorosa (se d o) och med den döde Kristus i famnen benämnd Pietà (se d o). Under den senare medeltiden förekom även Madonnan stående med Jesusbarnet samt Maria som Himladrottning (se d o) och Anna själv tredje (se d o). Även i nutid tillverkas Mariaskulptur, som t.ex. Mariaskulpturen från 2005 i Uppsala domkyrka. (CHN)

Maria med Jesusbarnet.
Senmedeltida träskulptur.

MARIA MED JESUSBARNET

Material: Om skulptur vanligen bemålat trä, metall, ben eller elfenben.

Mått: Varierande.

Motiv för skulptur (se d o) och målningar (se d o) samt motiv inom andra konstarter. Under den romanska stilperioden framställdes Maria (se d o) sittande i en stolpstol med Jesusbarnet i famnen. Maria är krönt och hennes hår utsläppt som ett tecken på hennes oskuld. Det förekommer dock att håret under kronan är täckt av ett dok. Senare under den gotiska stilperioden löstes den blocklika formen upp och kontakt skapades mellan Madonnan och barnet. (CHN)

Romansk
Mariaskulptur, sittande
med Jesus i famnen.

MARIA SOM HIMLADROTTNING

Material: Om skulptur vanligen bemålat trä, metall, ben eller elfenben.

Mått: Varierande.

Motiv för skulptur (se d o) och målningar (se d o) samt motiv inom andra konstarter. I denna form avbildas den krönta Maria med barnet stående eller sittande på en tron. (CHN)

Maria som
himladrottning.
Tronande Maria
skulpterad i trä,
medeltid.

MATER DOLOROSA

Material: Om skulptur vanligen bemålat trä, metall, ben eller elfenben.

Mått: Varierande.

Motiv för skulptur (se d o) och målningar (se d o) samt motiv inom andra konstarter. Mater Dolorosa kallas den sörjande Maria. I de fall Jungfru Maria avbildas sittande med den döde Kristus i famnen kallas gruppen för Pietà (se d o). (CHN)

MURALMÅLERI, ARKITEKTURBUNDET MÅLERI

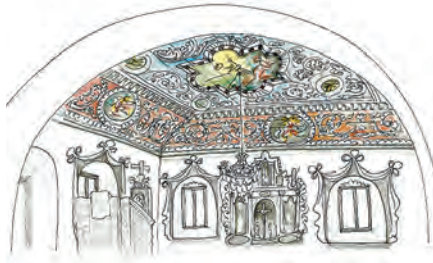
Material: Pigment och kalk alternativt pigment i olja eller lim på trä.

Mått: Varierande.

I stenkyrkor förekommer muralmålari målat i al secco och al fresco på kalkputs. Al secco-måleriet är kalkmåleri målat på torr grund och är vanligt förekommande i Sverige. Exempel på al secco-måleri är Albertus Pictors muralmålningar i Mälardalens kyrkor från 1400-talets andra hälft. Även

Kalkmåleri
Albertus Pictor, Yttersta domen, sent 1400-tal.

Takmåleri i linoljefärgsteknik på trä, sk himling. 1700-tal

al fresco-måleri, kalkmåleri på våt puts, förekommer i södra Sverige men är vanligare i södra Europa.

Måleri på innertak, väggar och altarbröst är i Sverige oftast målade på trä i linoljefärgsteknik, framförallt i kyrkor med interiörmåleri från 1700-talet. Medeltida takmåleri på innertak av trä kan vara utfört i limfärgsteknik, ett exempel är takmålningarna i Dädesjö kyrka.

Motiven i det medeltida kyrkomåleriet hämtades från Bibeln och helgonlegender. Under 1600-talet och 1700-talet tillkom dekorativt akantusmåleri som komplement till de bibliska motiven. 1800- och 1900-talens kyrkomåleri följer huvudsakligen tidens stildräkt. (CHN)

MÅLERI

Material: Pigment i medium på underlag av varierande material.

Mått: Varierande.

I kyrkorummet förekommer både lösa målningar (se d o) och arkitekturbundet måleri, muralmåleri (se d o). (CHN)

MÅLNINGAR

Material: Pigment i olja eller tempera. Textil duk eller träpannå. Trä och förgyllning.

Mått: Varierande.

I kyrkorummet förekommer lösa, oftast inramade målningar. Dessa är framställda genom målning med pigment och olja, ofta linolja, på textil duk, eller i temperateknik på pannå av trä alternativt på annat underlag såsom t.ex. koppar. Motiven är i regel hämtade ur gamla eller nya testamentet. Lösa målningar omges i allmänhet av en prydnadsram.

De inramade konstverken har ofta kommit till kyrkan som gåva av privatpersoner och tidsmässigt kan målningarna oftast hänföras till perioden 1600- till och med 1900-talet. Kyrkor som varit patronat har ofta många lösa målningar.

Altartavlan (se d o under kap. Altarprydnad) är en lös målning uppsatt ovanför altaret och har en särskild funktion. En före detta altartavla kan återfinnas som löst konstverk på långhusväggen eller på västväggen i kyrkorummet. (CHN)

Målning avbildande Maria med Jesusbarnet. Troligen 1800-tal.

NÅDASTOL

Material: Gällande skulptur vanligen bemålat trä, gällande måleri oftast måleri på duk, trä eller mur.

Mått: Varierande.

Benämningen på ett kristet ikonografiskt motiv framställt inom måleri eller som skulptur (se d o) samt motiv inom andra konstarter. Nådstol benämns framställningen av den tronande Gud Fader som håller den korsfäste Kristus framför sig och med den heliga Ande i en duvas skepnad svävande därovan eller sittande på korset. Gruppen utgör en treenighetsgrupp. I sen-medeltida altarskåp är skulpturgruppen vanligt förekommande.

Skulpturens lösa delar, duvan (se d o) och Kristus på korset, har ofta gått förlorade vilket gör att den kvarvarande Gudsgestalten kan misstolkas. Exempel finns där skulpturgruppen vid restaurering försetts med felaktiga attribut och fått en ny innebörd som helgonskulptur. (CHN)

Nådstol framställd i högre relief, medeltid.

PIETÀ

(*lat. pietas = from, rättsinnig, kärleksfull, vörnadsfull*)

Material: Om skulptur vanligen bemålat trä, metall, ben eller elfenben.

Mått: Varierande.

Benämningen på ett kristet ikonografiskt motiv framställt inom måleri eller som skulptur (se d o). I Pietàskulpturen framställs den sörjande Jungfru Maria (se d o) hållande Kristus döda kropp i sina armar. Motivet blev populärt under 1300-talet och 1498-99 skulpterade G. Michelangelo en av de mest kända pietàskulpturerna. Skulpturen är huggen i carraramarmor och framställer Maria som håller den döde Kristus i sin famn. Stilen är harmonisk renessansstil. Skulpturgruppen finns bevarad i Peterskyrkan i Rom. (CHN)

Pietà i bemålat trä, italiensk, 1500-tal.

PORTRÄTT

(*lat. protrahere = draga, släpa fram*)

Material: Varierande.

Mått: Varierande.

Ett porträtt avbildar en eller flera personer. Porträtttyperna kan indelas i helfigursporträtt, bröstbilder, ansiktsbilder en face, dvs. rakt framifrån, eller i profil från sidan. Porträtt kan utföras som måleri på duk, måleri på trä eller annat underlag, skulptur (se d o), miniatyrmåleri, teckning med eller utan bemålning samt som fotografi och grafik (se d o under kap. Böcker och do-

Porträtt av M. Luthers maka, troligen 1700-tal.

kument). Många kyrkor har prästporträtt vilka samtidigt ibland kan betecknas som epitafier (se d o under kap. Gravminnen). (CHN)

PÅSKKISTA se Kristi grav

RELIEF

(fr. *relief motsv. it. rilievo*)

Material: Varierande. Vanligen sten, marmor, gips, trä eller metall.

Mått: Varierande.

Upphöjd, plastisk bild som framträder ur eller mot en fast, mer eller mindre slät bakgrund. Högre relief har starkt framträdande, nära nog fria figurer i motsats till lågre relief, basrelief, som har mindre än halvrunda eller nästan flata figurer. Halvrelief är en mellanform mellan hög- och lågre relief. Fördjupad relief åstadkoms genom ristning i hårt eller hårdnande material.

Relief förekommer ofta på dopfuntar (se d o under kap. Dopredskap). På dessa återfinns såväl hög-, låg- och halvrelief samt i många fall en kombination av dessa. Runstenar (se d o) vilka förekommer vid många kyrkplatser har bilder och runor ristade i fördjupad relief. Liljestenar (se d o under kap. Gravminnen) har växtornamentik i låg- eller halvrelief och gravstenar (se d o under kap. Gravminnen) kan både ha bilder och text i fördjupad och i lågre relief.

Under senare delen av medeltiden och renässansen utvecklades reliefen alltmer, den blev mera plastisk och mera uttrycksfull. Polykromt bemålad och förgylld högre relief återfinns bl.a. i altarskåp (se d o under kap. Altarprydnad) från denna tid.

Gravskulptur i form av reliefskulpterade gravhällar fanns redan under medeltiden. Typen ökade i antal under 1600-talet och förekom mest som reliefskulptur på gravhällar (se d o under kap. Gravminnen och Runstenar, bildstenar) lagda i kyrkornas golv eller i gravkapell. Även gravskulptur i form av fri skulptur förekommer, framförallt tillkommet under 1600-talets svenska stormaktstid. (CHN)

Medeltida dopfunt med relief. Cuppan smyckad av låg relief och dopfuntens fot av högre relief.

SERIES PASTORUM

(sv. Kyrkoherdetavla)

Material: Bemålad pannå eller papper.

Mått: Varierande

Series pastorum är en förteckning över prästers, vanligtvis kyrkoherdars, tjänstgöring i en församling. De är oftast skrivna på pannå med en ram eller list och utan glas. Mer sällan är de skrivna på papper och inramade som konstverk. De återfinns upphängda i kyrkans västra del. Även series comministorum och series cantorum (komminister- respektive kantorstavla) förekommer, men mera sällan. (CHN)

Series pastorum på pannå med målad ram.

SKULPTUR

Material: Varierande. Medeltida skulptur vanligen trä, metall, elfenben, lera, gipsmassa, sten eller benmaterial.

Mått: Varierande.

Skulptur är en tredimensionell konstnärlig framställning i fast eller hårdnande material. Skulptur i den medeltida katolska kyrkan, före reformationen, hade bestämda syften.

Den mest förekommande typen är Kristusskulpturer i form av krucifix där näst kommer skulpturer föreställande Jesu moder Maria (se d o). I ikonografiska lexika beskrivs dussintals olika framställningar av Maria, t ex som Madonnan med Jesusbarnet (se d o), Himladrottningen (se d o) eller som den sörjande modern, Mater Dolorosa (se d o) eller Pietà (se d o). Maria förekommer också i grupp med barnet på sitt knä sittande i sin moder Annas famn. Denna skulpturtyp tillhör senmedeltiden och benämns Anna själv tredje (se d o).

Vanliga helgonskulpturer är de tre nordiska helgonkungarna S:t Olof, S:t Erik och S:t Knut, principalhelgonen t.ex. S:ta Katarina och S:ta Barbara samt S:t Mikael, S:t Martin, S:t Göran, Heliga Birgitta och lokala helgon. Helgonskulpturer var placerade i helgonskåp (se d o under kap. Altarprydnad) med två öppningsbara dörrar och bildade till formen en triptyk (se d o under kap. Altarprydnad). Skulpturer förekommer också i litet format som delar i medeltida altarskåp (se d o under kap. Altarprydnad).

De större medeltida skulpturerna är snidade i trä. Skulpturernas figurala delar är mestadels av lövträ, tyska skulpturer i ek, medan skulpturernas bak- och sidostycken, kors, sittmöbler och skåp ofta är utförda i barrträ. De

Olofskåp. Medeltida helgonskåp med bemålade stängbara dörrar trä, helgonkungen St Olof avbildad stående.

Medeltida skyddsmantelsmadonna som skulptur.

Smärtoman.
Två senmedeltida versioner av motivet.

medeltida skulpturerna var polykromt bemålade på ett underliggande krederingsskikt. Under krederingsskiktet kan textilt material förekomma, med syfte att utjämna håligheter. Krederingen är vanligen bestående av krita och lim, men även linolja och blyvitt förekommer i ett antal fall. Idag återfinns skulpturer vilka har sin originalbemålning kvar, men senare påmålad målerriskikt, alternativt helt eller delvis förlorad bemålning, är vanligare.

De medeltida skulpturerna beskrivs i stiltermer som romanska och gotiska. Detta tydliggörs särskilt i fallen Kristus- och Mariaskulpturer (se d o).

Under reformationen förbjöds helgonkulten och de medeltida skulpturerna utsattes för omild behandling. Skulpturer som skapats efter reformationen framställer således inte helgon. Istället tillkommer bilder av änglar (se d o) och reformatorer, samt gravskulptur. Med början på 1700-talet revs många medeltida kyrkor och ersattes med rymligare kyrkobyggnader för en växande församling, men ofta togs skulpturerna tillvara. Under 18- och 1900-talet placerades många medeltidsskulpturer på museum. Från och med 1900-talets kyrkorestaureringar har helgonskulpturer och medeltida kristusskulpturer i stort antal åter placerats i kyrkan. Det finns många berättelser om hur medeltida kyrkokonst bevarats av församlingsmedlemmar i deras egna gårdar för att med tiden åter få komma in i kyrkorummen. Under 1800- och 1900-talen har fortsättningsvis skulptur tillverkats och samtida måleri (se d o), glasmåleri (se d o) och skulptur har idag sin givna plats i kyrkorummen. (CHN)

SKYDDSMANTELSMADONNA

Material: Om skulptur vanligen bemålat trä, metall, ben eller elfenben.

Mått: Varierande.

Motiv för skulptur (se d o) och målningar (se d o) samt motiv inom andra konstarter. I detta motiv framställs Maria (se d o) stående med sina armar skyddande en mängd människor under sin utsträckt mantel. (CHN)

SMÄRTOMAN

(jfr t. *Schmerzensmann*)

Material: Om skulptur vanligen bemålat trä, metall, ben eller elfenben.

Mått: Varierande.

Motiv för skulptur (se d o) och målningar (se d o) samt motiv inom andra

konstarter. Smärtomannen är en konstnärlig framställning där Kristus (se d o) avbildas törnekrönt, sargad och med spikhål på händerna utan kors. Ena handen pekar ofta mot såret efter lansens. Smärtomannen är en senmedeltida framställning av den stående Kristus. Ett fåtal finns bevarade i svenska kyrkorum. (CHN)

UPPSTÅNDNE KRISTUS

Material: Varierande. Om skulptur vanligen marmor, gips eller parian.

Mått: Varierande.

Motiv för skulptur (se d o) och målningar (se d o) samt motiv inom andra konstarter. 1838 skulpterades den uppståndne Kristus av den danske skulptören Berthel Thorvaldsen i vit Carrara-marmor som korutsmyckning för Vor Frue Kirke i Köpenhamn. Den 320 cm höga skulpturen fick repliker och kopior i olika storlekar i tusentals exemplar runtom i kyrkor, kapell, missionshus och församlingshem i Norden, USA och på andra håll. Materialet i 1800- och 1900-talets Kristusskulpturer är sten, gips eller det keramikliknande materialet parian.

Den uppståndne Kristus återfinns ofta som altarprydnad. (CHN)

Den uppståndne Kristus. Kopia av Thorvaldsens skulptur.

ÄNGEL

Material: Varierande. Vanligen bemålat och/eller förgyllt trä. Metall, sten, gips, elfenben, ben, plast, textil mm förekommer.

Mått: Varierande.

Under 1600-talets andra hälft och 1700-talet samt i delar av Sverige även under 1800-talets början tillkom änglar efter kontinental förebild i de svenska kyrkorna.

Änglar kan avbildas på olika sätt. Det finns både kvinnliga och manliga änglar samt barnänglar s.k. putti. Änglarna i kyrkorummet kan ha olika funktion och placering såsom gravänglar och som änglar flankerande altaret. Änglar med funktion som dopställ kallas dopängel (se d o under kap. Dopredskap) och änglar vilka blåser i en basun för basunängel (se d o). (CHN)

Förgylld ängla-skulptur, 1700-tal.

MÖBLER

Bord.....	170
Brudstol, -bänk.....	se kap. Bänkinredning
Bänk.....	170
Credensbord.....	170
Kista.....	170
Kyrkkista.....	se kista
Kyrktagningspall.....	171
Plikpall.....	se skampall
Sakraments-skåp.....	se skåp
Sedilia.....	se kap. Bänkinredning
Skampall, -bänk.....	171
Skåp.....	172
Sockenkista.....	se kista
Spegel.....	172
Stol.....	173

BORD

Material: Bemålat trä, eller obehandlat trä. Även andra material förekommer.

Mått: Varierande.

Bord anskaffades främst till sakristian, som arbetsbord för prästen. I de fall då sakristian använts som skolsal kan det finnas fler bord. Borden är ofta av lokal tillverkning och bemålade. I enstaka fall kan det förekomma bord som härstammar från någon herrgård. Borden följer den lokala eller allmänna stilutvecklingen.

Bord kan även återfinnas ute i kyrkorummet, då handlar det främst om bord för vykortsförsäljning och gästböcker. Dessa är i de flesta fall moderna konstruktioner, men i enstaka fall kan äldre bord av kulturhistoriskt intresse ha kommit till kyrkan. (JH)

BRUDSTOL, -BÄNK se kap. Bänkinredning

BÄNK

Material: Bemålat trä. Även obehandlat trä förekommer.

Mått: Varierande.

Bänkar, likt bord (se d o), förekommer främst i sakristiorna. I de fall sakristian använts som skolsal kan de vara flera till antalet. Bänkarna är i allmänhet enkla och bemålade, mestadels från 1800-talet.

Kyrkbänkar, bänkinredning och bänkkvarter se kap. Bänkinredning. (JH)

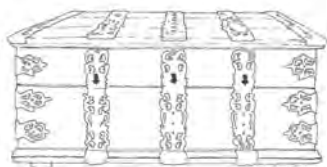
Credensbord
med nattvardskärl.

CREDENSBORD

Material: Trä, skiva av sten.

Mått: Höjd ca 100 cm, längd ca 80 cm, bredd ca 80 cm.

Credensbord är ett mindre bord som återfinns i närheten av altaret. På detta förvaras nattvardskärl och dylikt inför nattvardsfirandet. (JH)

Kista i järnbeslaget trä med tre lås.

KISTA, KYRKKISTA, SOCKENKISTA

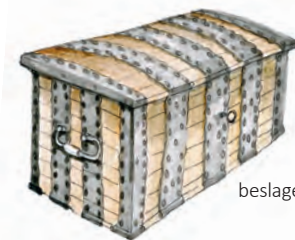
Material: Bemålat trä, främst furu och ek, och detaljer i järn. Ibland överdraget med skinn.

Mått: Varierande. Från små skrin till stora monumentala kistor.

Kistor, utöver offer- kollekt- och fattigkistor (se d o) anskaffades också för

att förvara kyrkans inventarier, främst kyrksilver, textilier, arkivalier och andra värdefulla, mindre föremål. Dessa kistor fanns i allmänhet i sakristierna.

Kistorna var vanligen i trä, men även andra material förekommer. De kunde ha hörnskoningar, beslag, handtag och kunde även vara klädda med läder eller skinn. Det förekommer kistor med såväl ett som två och tre lås. (JH)

Kista i järnbeslagen ek, tidigt 1700-tal.

KYRKKISTA se kista

KYRKTAGNINGSPALL

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Kyrktagningspallen är en liten pall som användes efter att kvinnor nedkommit med barn och skulle kyrktagas. (JH)

Kyrktagningspallar, t.v. ihopfällbar, t.h. enkel trebent pall.

PLIKTPALL se skampall

SAKRAMENTSSKÅP se under skåp

SEDILIA se under kap. Bänkinredning

SKAMPALL, -BÄNK, PLIKTPALL

Material: Trä.

Mått: Höjd 45-75 cm, bredd ca 45-65 cm.

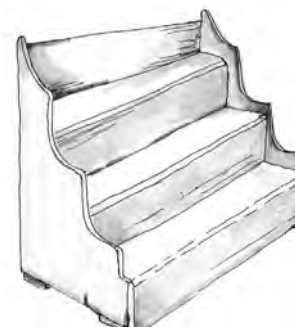
I kyrkorna och på kyrkogårdarna fanns plats även för dem som gjort sig skyldiga till olika sorts förseelser där kyrkan var dömande instans. Skampall är ett straffredskap (se d o under kap. Övrigt) av trä, bräder, som vanligen har form av en trappa med två eller tre trappsteg. På trappan fick den person som skulle undergå kyrkoplikt ta plats, vanligen stående eller knäböjande, under gudstjänsten. Att sitta på skampallen var avsett som ett straff för den dömda, men även som botgöring.

Genom Kyrkoförordningen den 18 november 1741 ersattes straffet att beträda skampallen för dem som begått äktenskapsbrott, med enskild bikt, s.k. skriftermål.

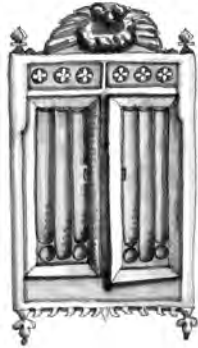
På liknande sätt som skampallar har också straffstockar (se d o under kap. Övrigt) använts. (CHN) (JH)

Kyrktagningspall, bänk i bemålad furu.

Pliktpall i form av trappa med tre trappsteg.

Skåp i ek, bemålat.

Sakramentskåp i bemålat trä.

SKÅP

Material: Bemålat trä eller faner. Modernare skåp även spånskiva. Kassaskåp i järn eller stålplåt.

Mått: Varierande.

Skåp av olika slag återfinns vanligen längst bak i kyrkan eller i sakristian. Dessa skåp anskaffades till kyrkorna för att förvara inventarier, såsom nattvardssilvret, ljusstakar, textilier och inte minst kyrkböckerna. I många kyrkor förekommer anslagsskåp för förvaring av författningar och kungörelser (se d o under kap. Böcker och dokument samt kap. Konstverk och minnestavlor). Under 1800-talet anskaffas också de första kassaskåpen till kyrkorna för att säkra kyrksilvret. Dessa var i allmänhet tillverkade i Tyskland. I dagens läge har nästan varje kyrka kassaskåp eller värdehandlingsskåp.

Skåpen kan vara av mycket olika ålder och utseende och följer i regel den lokala eller allmänna stilutvecklingen. Vissa av skåpen såsom sakramentskåpen var under medeltiden exempelvis väggfasta dvs. nischer med en skåppanel, vanligen försedda med ett galler så man kunde se nattvardskärlen och det välsignade brödet. I vissa trakter där det fanns stora lantegendomar kan kyrkans skåp härstamma från någon av socknens herrgårdar.

Under de senaste årtiondena har textilförvaringarna i de svenska kyrkorna uppmärksamrats och många har byggts om. Textilförvaringen är i de flesta fall placerade i sakristian, men kan även återfinnas på andra platser i kyrkan på grund av de ofta skrymmande dimensionerna. (JH)

SOCKENKISTA se kista

SPEGEL

Material: Bemålat, förgyllt eller obehandlat trä. Spegelglas.

Mått: Varierande.

Speglarna gjorde sitt inträde i kyrkorna framförallt under 1800-talet. Idag finns det i nästan varje sakristia en spegel. De flesta kulturhistoriskt värdefulla speglarna härstammar från hemmamiljöer och har donerats till kyrkan. Spegel följer den allmänna stilutvecklingen och finns således av varierande typer.

Eftersom spegelmakare inte fanns att finna i alla svenska städer är speglar från 1700-talet och 1800-talet första hälften i allmänhet tillverkade av spegelmakare i Stockholm och Göteborg. Yngre speglar finns från hela landet. (JH)

STOL

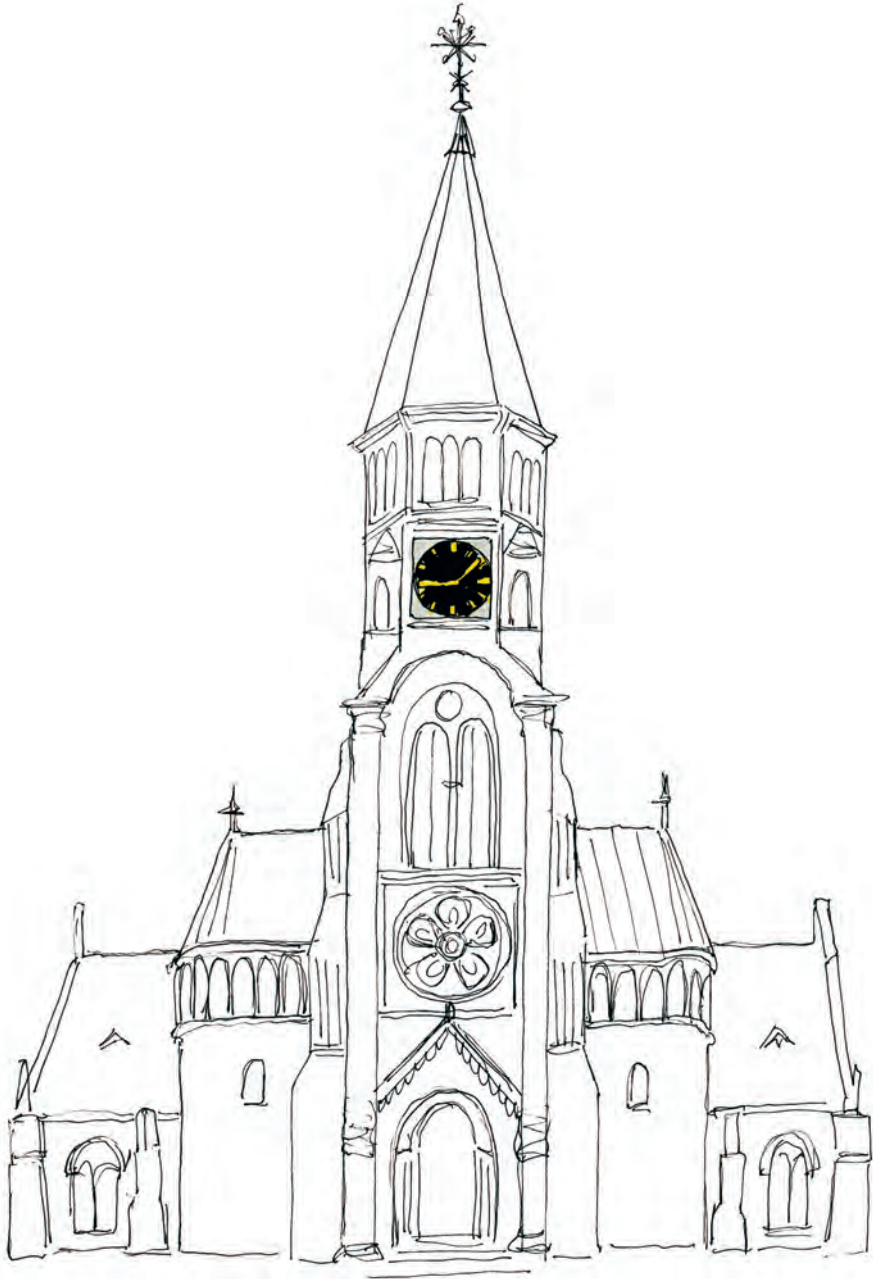
Material: Varierande. Trä, metall, textil stoppning, textil, skinn etc.

Mått: Varierande.

Förutom brudstolar (se d o) förekom tidigare stolar framförallt i sakristian. Påkostade stolar kan också förekomma i koret som sittplats för prästen. Vanligtvis hade prästen en ganska påkostad stol som arbetsstol och i domkyrkorna kan det förekomma större serier av kulturhistoriskt värdefulla stolar.

Stolarna är i de flesta fall av lokal tillverkning, men det förekommer också i många fall att stolar donerats av lokala jordägare till församlingen. Dessa donerade stolar kan vara av mycket hög klass. I allmänhet följer dock stolarna den allmänna stilutvecklingen.

Under 1900-talet köptes i många kyrkor ett antal stolar att bruka i kyrkorummet. Dessa stolar är i allmänhet av ringa kulturhistoriskt värde, men det förekommer även dyrbarare stolar av t.ex. Sven Markelius, Carl Malmsten m.fl. (JH)

UR

Astronomiskt ur.....	176
Golvur.....	176
Pendelur.....	se vaggur
Pendyl.....	se vaggur
Predikstolsur.....	se golvur
Solur.....	177
Standur.....	se golvur
Tidtavla.....	177
Tornur.....	178
Vaggur.....	178

Astronomiskt ur,
Lunds domkyrka,
rekonstruktion från
1300-talet

ASTRONOMISKT UR

Material: Sammansatt.

Mått: Varierande.

Ett astronomiskt ur är ett praktur som inte bara visar tidens, men också solens, månens och planeternas gång.

Från och med mitten av 1300-talet placerades i katedralerna stora urverk inomhus. De flesta av dessa var astronomiska ur. I Lunds domkyrka finns Sveriges enda astronomiska ur. Detta konstruerades under 1420-talet. Uret revs dock 1837 och det astronomiska ur som återfinns i Lunds domkyrka idag är en rekonstruktion från tidigt 1900-tal av det ursprungliga uret. (JH)

GOLVUR, STÅNDUR, PREDIKSTOLSUR

Material: Bemålat trä, metall, glas.

Mått: Höjd ca 200 cm, bredd ca 60 cm, djup ca 10 cm.

Golvur står som namnet antyder på golvet och består av ett skåp i vars övre del urverket återfinns. Skåpet kallas fodral och dess höga tomma s.k. mage, ger plats för pendeln och långa lodlinor. De långa linorna får till följd att man inte behöver dra upp klockan så ofta.

Den engelska urmakaren William Clement utvecklade golvuret ca 1670. Det som möjliggjorde denna utformning var urverk som inte krävde lika breda pendelutslag som i tidigare ur, både pendel och lod rymdes därför i ett högt och smalt skåp. De engelska golvuren fick likartade efterföljare i flera andra länder under 1600- och 1700-talet, ofta under egna nationella beteckningar efter den del av landet de tillverkades i. Ett exempel är Mora-klockor som började tillverkas i Mora kring 1750.

I kyrkorna kom uren att införas under 1700-talet som ersättning för timglasen (se d o under kap. Predikstol) på predikstolen. Dessa ur benämns ibland predikstolsur. I det stora antal klassicistiska kyrkor som byggdes från slutet av 1700-talet fram till mitten av 1800-talet, finns många golvur, speciellt i vissa regioner såsom Småland, Västsverige och Dalarna är det vanligt med dessa ur. Urfodralen följer den lokala eller allmänna stilutvecklingen. (JH)

Golvur. T.v. predikstolsur i bemålat trä krönt av döds-kalle i mussla, 1750-tal. T.h. golvur i bemålat trä krönt av kors, 1860-tal

PENDELUR se väggur

PENDYL se väggur

PREDIKSTOLSUR se golvur

SOLUR

Material: Polsolur sten, ekvatorialur metall.

Mått: Varierande.

1400-talets nya världsbild med solen i stället för jorden som centrum medförde en viktig förändring av soluret. Den mot tavlan vinkelräta skuggkastaren, som fanns i de antika soluren, byttes ut mot en med jordaxeln parallell visare, en polos. En skuggstrimma, inte en punkt, visade därmed tiden. Horisontalur placeras horisontellt med tolvstrecket rakt i norr medan vertikalur är avsedda att sitta vertikalt på en fasad. Då båda dessa typer har en polos kallas dessa ur för polsolur. Ekvatorialur har istället för en urtavla i form av ett plan, en ring lutad som jordens ekvatorplan på vilket tiden avläses.

Ekvatorialur är framförallt vanligt förekommande på kyrkogårdar, men samtliga typer av solur återfinns utanför och på kyrkobyggnader. Solur är också vanligt förekommande på herrgårdar, rådhus och i historiska parkanläggningar. Principen för solur är praktisk och relativt exakt, svagheten är dock nödvändigheten av att solen skiner. (JH)

Solur, horisontalur i sten med triangelformig polos.

Solur, t.v. vertikalur i sten, t.h. ekvatorialur i metall krönt av kyrktupp.

STÅNDUR se golvur

TIDTAVLA

Material: Trä, papper, metall, eventuellt glas.

Mått: Längd ca 100 cm, bredd ca 30 cm, djup ca 3-4 cm.

Tidtavlor är i huvudsak tillverkade av ett långt stycke snidat trä. På träet är ett kopparstick med motivet av en urtavla klistrat. Kopparsticket är tillskuret i formen för att följa underlagets form och på pappret är rörliga visare i trä eller metall fästade.

Tidstavlor användes i kombination med timglas (se d o) och är mekaniskt sammanbundna med dessa. När timglasen efter en timma vändes ett halvt varv flyttades tidstavlans visare en timma.

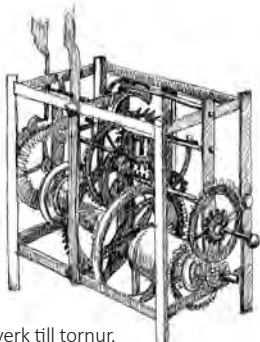
De tidtavlor som finns bevarade idag dateras till 1500- och 1600-talen. (JH)

Tidtavla med dubbla urtavlor och timglasställ för fyra glas, 1600-tal.

Tornur.

Urverk till tornur.

TORNUR

Material: Metall, främst järn.

Mått: Varierande.

På 1300-talet började man att sätta upp tornur i bl.a. kyrkor och offentliga byggnader såsom rådhus. Det första tornuret lär ha satts upp i Dijon 1332, och sedan följde Padua 1344, Bologna 1356, Augsburg 1364, Breslau, Strassburg och Paris 1368.

De äldsta tornurverken drevs med lod vars kraft via ett tandhjul överfördes till ett s.k. steghjul eller gånghjul, som tillsammans med en vertikal axel eller lappspindel bildade spindelgång. Det väsentliga i urets mekanism och den del där förändringar och nyuppfinningar efterhand skedde var drivmedlet, gången och balansen. Stångbalansen med justerbara vikter förbättrades exempelvis genom att en fjäder fästades vid axeln. En sådan fjäder spändes då axeln vreds åt ena eller andra hållet och hjälpte därigenom till att återföra balansen i mittläge, vilket gav uret jämnare gång.

De äldre uren hade genomgående slagverk, en anordning som uppfanns redan på 1100-talet. Slagverket drevs av ett eget lod. Det fungerade på så sätt att timhjulet försågs med 12 stift och varje timme påverkades detta genom att hävstången lyftes och slagverket trädde i funktion. Uret slog så många slag det hann innan plattan flyttade sig. Stiften var placerade på ett sådant sätt att de motsvarade slag från ett till tolv. Ur med slag för halvtimme och kvart hade även plattor för dessa och fanns liksom klockspel (se d o under kap. Klockor) redan under medeltiden.

Tornuren har under 1900-talet på många håll automatiserats och elektrifierats.

En del tornur är försedda med klockspel.(JH)

VÄGGUR, PENDELUR, PENDYL

Material: Trä, metall, glas.

Mått: Varierande. Vanligen höjd ca 80 cm, bredd ca 40-50 cm, djup ca 15 cm.

Väggur, pendelur och pendylar är ur vilkas gång regleras av en pendel. Det första användbara pendeluret konstruerades 1656 av Christian Huygens, men pendelns användbarhet för tidmätning hade då varit känd redan sedan tidigare.

Pendelurens drivkraft är antingen en spänd fjäder eller en fallande vikt,

ett lod, som sätter valsen och därigenom hela urverket i rörelse. Eftersom lodet verkar oavbrutet och således förorsakar en i hastighet tilltagande rörelse, måste man använda en hämmande kraft, en regulator, och det är till detta som pendeln tjänar. Pendeln är förenad med ett ankare, alternativt en gånghake eller en lappspindel. Ankaret ingriper växelvis än på den ena, än på den andra sidan i det vid valsen fästa steghjulets tänder, så att detta steghjul under en dubbel pendelsvängning inte kan vridas mera än en tand. Om pendeln på en sekund gör en svängning fram och en tillbaka samt hjulet har 60 tänder, så går hjulet runt ett varv på en minut. En sekundvisare kan således kopplas till stånghjulet och ett annat hjul länkas på så sätt att det vrider sig ett varv emedan steghjulet går 60 varv. Till detta andra hjul fästs minutvisaren. Vikten eller fjädern återger åt pendeln den förlust i rörelseenergi, som friktionens och luftens motstånd förorsakar. Hastigheten i pendelurets gång beror endast på pendels längd, vilken kan förändras genom att förflytta pendelskivan.

Fjäderuren hade före pendels genomslag varit mycket otillförlitliga, då deras kraft även med urverksnäcka blev ojämn och hastigheten därför ofta varierade. De loddrivna klockorna fick dock en jämnare gång med pendels introduktion. Ganska snart visade sig dock spindelgången vara mindre lämplig för loddrivna pendelur och omkring 1675 konstruerade engelsmannen William Clement släphaksgången, där lappspindeln ersattes av en gånghake. George Graham skapade omkring 1710 en förbättrad hakgång, den vilande hakgången där steghjulet endast rör sig i impulsögonblicket, och i övrigt befinner sig i vila.

Urfodralen följer den lokala eller allmänna stilutvecklingen.

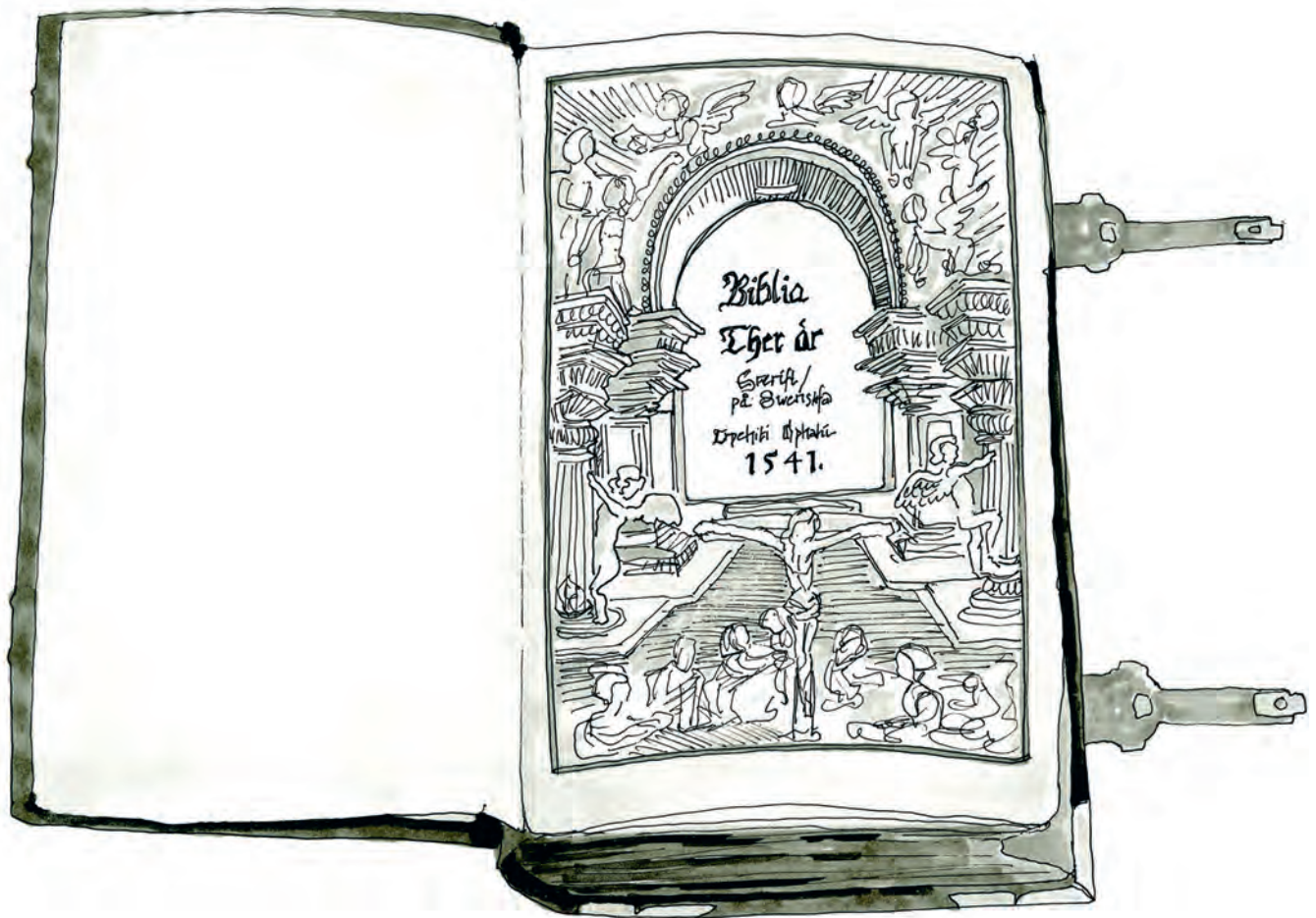
Vägguren introducerades i kyrkorummen av samma orsak som golvuren (se d o). De väggur som återfinns i kyrkorna idag saknar oftast sekundvisare. (JH)

Pendelur i trä med pendel och lod i mässing, tidigt 1900-tal.

Pendyl i förgyllt trä.

BÖCKER OCH DOKUMENT

Amerikabibel.....	182	Missale.....	195
Bibel.....	182	Musikbok.....	se koralbok
Bibel 2000.....	183	Mässbok.....	se kyrkohandbok
Bok.....	183	Notskrift.....	se noter
Cirkulärbrev.....	se kungörelse	Notation.....	se noter
Dorés bibel.....	se familjebibel	Noter.....	195
Familjebibel.....	186	Ordinarium.....	se kyrkohandbok
Författningssamling.....		Pergamentbrev....	se manuskript
.....	se kungörelse	Plakat.....	se kungörelse
Förordning.....	se kungörelse	Psalmbok.....	196
Församlingsbok.....	186	Ritning.....	197
Grafik.....	186	Rituale.....	se kyrkohandbok
Griftetal.....	se likpredikning	Sammandrag.....	se kungörelse
Gustav II Adolfs bibel.....	187	Sockenapotek.....	
Gustaf V:s bibel.....	188	se medecinhandbok
Gustav Vasas bibel.....	188	Sångbok.....	se psalmbok
Hustavla.....	se katekes	Teckning.....	se ritning
Illumination.....	189		
Inkunabel.....	189		
Karl XII:s bibel.....	189		
Katekes.....	190		
Kodex.....	190		
Koralbok.....	191		
Kungligt tal.....	se kap. Konstverk		
Kungörelse.....	191		
Kyrkobok.....	se församlingsbok		
Kyrkohandbok, -ordning..	192		
Kyrkolagbok.....	193		
Kyrkoordning.....	se kyrkolagbok		
Likpredikning.....	193		
Manuale.....	se kyrkohandbok		
Manuskript.....	194		
Medicinhandbok.....	194		

Amerikabibel, pärmarna med reliefdekor, förgyllningar och spännen.

AMERIKABIBEL

Material: Skinn, guldfolie, papp, papper, nysilver.

Mått: Folio, sidhöjd ca 26-40 cm.

Amerikabibel är en stor bibel (se d o) en s.k. familjebibel (se d o) på svenska daterad till omkring 1860-1890. Den är vanligen tryckt och utgiven i Chicago. Gällande bokhantverket har amerikabibeln en för Skandinavien något otypisk stil, med pressförgyllda, svulstiga pärmarna och stora spännen i nysilver. Dessa biblar har troligtvis i de flesta fall utgjort gåva från emigrerade svenskar till deras hemförsamlingar. (FS)

BIBEL

Material: Varierande. Skinn, trä, papp, papper, pergament, metall.

Mått: Varierande. Sidhöjd från ca 5 cm till ca 26-40 cm.

Bibel är benämningen på kristendomens heliga skrift. Bibeln innehåller gamla och nya testamentet. De över två tusen år gamla dödhavsrollarna från Kumran, öster om Jerusalem, innehåller de äldsta bevarade textfragment som finns av den hebreiska Bibeln. Två av de äldsta och mest betydelsefulla biblar i kodexform (se d o) som finns bevarade är Kodex Sinaiticus och Kodex Vaticanus, daterade till omkring 325-360 e.Kr. Texterna härstammar från den grekiska Bibeln och innehåller gamla och nya testamentet.

Biblar finns i mycket varierande storlek och utformning. Från små miniatyrer, till fickbiblar, till stora praktbiblar i folioformat. De äldre praktbiblarna som tillverkades fram till mitten på 1800-talet har kraftiga läderbeklädda pärmarna av trä, vilket var tidstypiskt då pärmpappen ännu inte helt slagit igenom som pärmmaterial. Spännen av metallegeringar, oftast mässing, håller ihop pärmmarna så de inte blir skeva. Lädret på de äldre biblarna är vegetabiliskt garvat skinn, oftast användes getskinn. Samtliga äldre svenska biblar är bundna på äkta upphöjda bind med lintråd. De äldre biblarna är oftast sparsamt dekorerade, men blindtryck i renässansstil kan förekomma. De senare biblarna, som tillverkats efter 1800-talets början, har pärmarna av pärmpapp klädda med skinn. Skinnen på de sentida biblarna kan vara antingen vegetabiliskt garvade eller kromgarvade. Dekoren är oftast pressförgylld med guldfolie. Inlagans papper är i de äldre biblarna handgjort och kan bestå av antingen linnelump, blandad lump,

Gustaf V:s bibel med guldekor, och märkband avslutat med metallkors.

eller ren bomull. I biblar tillverkade efter år 1850 är papper av träfiberråvara med eller utan inslag av bomull och/eller lin vanligast.

Det finns tre större svenska bibelöversättningar och två uppdaterade bibelutgåvor av tidigare översättningar: Gustav Vasas bibel, Gustaf V:s bibel och Bibel 2000 (se d o) samt Gustav II Adolfs bibel och Karl XII:s bibel (se d o). (FS)

BIBEL 2000

Material: Varierande. Pärmar av papp med skinn, konstskinn, klot eller papper. Pressförgylld. Inlagans papper av bomullsfiber och/eller träfiber.

Mått: Varierande. I kyrkorna återfinns den i folio, sidhöjd 26-40 cm, i andra sammanhang i kvarto, sidhöjd ca 19 cm.

I och med den snabba utvecklingen av svenska språket under efterkrigstiden, uppstod snart efter utgivningen av Gustav V:s bibel, behov av en ny version Detta resulterade i vår tredje genomarbetade svenska bibelöversättning, Bibel 2000.

Bibel 2000 finns i många olika utföranden och storlekar. De flesta är industriellt tillverkade bokband men även mer hantverksmässigt bundna exemplar kan förekomma. (FS)

Bibel 2000, rött konstskinnband med silverdekor.

BOK

Material: Varierande. Skinn, textil, trä, metall, papp, pergament, papper.

Mått: Varierande.

Boken som det föremål vi ser idag, har sitt ursprung i de tidigaste kristna kulturerna i de östra delarna av Medelhavsområdet. I Nag Hammadi i Egypten påträffades de gnostiska manuskripten, som dateras till omkring 200-300-talet e.Kr. Dessa var bibliska texter på grekiska nedskrivna för hand på ark av papyrus som sammanbundits mellan mjuka pärmar av läder. De gnostiska manuskripten utgör världens äldsta bundna böcker som vi känner till. Handskrivna bundna böcker kallas kodex (se d o).

Under den tidiga medeltiden var produktionen av kodexar förlagd till klostrens skriptorier. I skriptorierna arbetade munkar och nunnor med avskrifter, kopiering av bibliska texter. De hantverksmässigt framställda skrifterna illustrerades ibland med rikt dekorerade, bemålade bilder, s.k. illuminationer

Psalmbok med profilerade pärmar och rikt dekorerat spänne.

(se d o). De medeltida manuskripten ansågs vara mycket heliga. Skriften var de förkroppsligade Guds ord. I kyrkorna fyllde böckerna en funktion av relik. Under senare delen av medeltiden ökade efterfrågan på skrifter, kanske främst därför att behovet av texter till undervisning och utbildning av präster ökade, men också beroende på en växande befolkning. Skriptorierna vid klostren flyttade ut i städerna och produktionen av kodexar blev mer eller mindre ett vanligt hantverksyrke. Under hela medeltiden fram till boktryckarkonstens begynnelse runt år 1450 producerades det sammanlagt ett hundratusental handskrifter runt om i hela Europa.

Runt år 1450 uppfanns den lösa trycktypen genom stilgjutning av Johann Gutenberg i staden Mainz i Tyskland. Detta möjliggjorde boktryckarkonstens framväxt, och från stilgjutningens början år 1450 fram till år 1500 ökade antalet producerade och utgivna böcker avsevärt. En tryckt bok från denna tid kallas inkunabel (se d o) och under de dryga femtio åren som inkunabelperioden varade i Europa kom cirka två miljoner böcker att tryckas.

I Sverige ledde reformationen till en starkare kungamakt och starkare centralstyre av landet. Kyrkan och kungamakten blev efter reformationen intimt förknippade med varandra. Uttryck för detta var bland annat de kyrkolagar och kyrkohandböcker (se d o) som antogs och gavs ut av kungens regering. Även de kungörelser och cirkulärbrev (se d o) som började läsas upp från predikstolarna i kyrkorna från och med reformationen visar på att kungen var kyrkans överhuvud. Det protestantiska budskapet förespråkade bland annat ett, hos folket, individuellt ansvar att ta till sig de kristna budskapen. För att detta rent praktiskt skulle vara genomförbart behövde befolkningen utbildas i läsförståelse. De kristna texterna översattes från latin och gavs ut på folkspråken. I Tyskland gavs Luthers lilla katekes (se d o) ut för detta ändamål år 1529 och i Sverige lät Gustav Vasa göra Sveriges första bibelöversättning till svenska, Gustav Vasas bibel (se d o). Först gavs nya testamentet ut år 1526, och 1541 trycktes den fullständiga Bibeln med både nya och gamla testamentet. Strax därpå gavs också en psalmbok (se d o) på svenska ut. Den första kyrkohandboken på svenska gavs ut år 1529.

En tryckt och bunden bok var under 1600- och 1700-talet mycket dyrbar. Till stor del berodde detta på att produktionen var hantverksmässig och krävde skickligt yrkesfolk, samt att materialet var dyrt. En bok vid den här tiden kunde kosta ungefär lika mycket som det en vanlig medborgare hade i inkomst under en hel månad. Därför var böcker, trots att de trycktes i allt

större upplagor, inte något som köptes in till kyrkorna i mängder. I kyrkorna fanns en eller ett par exemplar som prästen läste ur inför församlingen. Allmogen läste, och övade självständigt på sin läsförståelse ur katekeser, och det ansågs från regeringens sida att det var såpass viktigt med en läskunnig befolkning att det instiftades en lag, 1686 års kyrkolag (se d o), om att husbonden i varje hem var skyldig att lära sin familj och sitt tjänstefolk att läsa. Husförhör, där präster kontrollerade att folket läste sina kristna texter, var ett led i den protestantiska tanken om en sant kristen och läskunnig befolkning.

Allt eftersom läskunnigheten bredde ut sig i samhället ökade behovet av tryckta böcker. På 1800-talet började industriell papperstillverkning och bokproduktion att utvecklas i Europa. Priset för en bok sjönk, så att var och varannan hade råd och möjlighet att införskaffa kyrkliga böcker, och på egen hand studera de kristna budskapen. Den privata psalmboken blev vanligt förekommande, liksom hus- och familjebiblar (se d o).

En bok som är hantverksmässigt tryckt i tryckpress med lösa typer satta för hand av en typsättare kallas för handtryck. De äldsta typsnitten för boktryckeri var hämtade ur handskriftens skrivstilar. Tidiga boktryck kan därför vara svåra att skilja från handskrift. Stilarna för tryck utvecklades allt eftersom. I norra Europa och Skandinavien dominerade till en början stilen Textura. Senare kom stilar som gotiska Blackletter, sengotiska Schwabach och renässansstilen Fraktur. I södra delar av Europa dominerade stilar som den medeltida stilen Rotunda och renässansens Antikva. Från och med mitten av 1800-talet kom det industriella boktrycket med texter tryckt maskinellt utan inblandning av avancerat, mänskligt hantverk. Med det industriella boktrycket kom nya typsnitt, bättre lämpade för det snabba maskintrycket. Till dessa hör bl.a. typsnitt såsom Times New Roman, Bodoni, Garamond och typsnitten utan serifer, de s.k. linjärerna.

Sverige har inhämtat det mesta av sina influenser kring böcker och bokproduktion från Tyskland. Tydligast ses detta i de inbindningstekniker som traditionellt har använts, samt bruket av den tyska frakturstilen. (fs)

CIRKULÄRBREV se kungörelse

DORÉS BIBEL se familjebibel

Illustrerad familjebibel, omslag med gulddekor, illustration sextinska madonnan efter Rafael.

FAMILJEBIBEL, DORÉS BIBEL

Material: Papp, papper träfiber och/eller bomullsfiber, skinn, klot, pressförgyllning, litografiskt färgtryck.

Mått: Folio, sidhöjd ca 26-35 cm

Under andra hälften av 1800-talet blev det vanligt att en stor och praktfull bibel, gärna med illustrationer, införskaffades i hemmen. I denna antecknades viktiga familjehändelser såsom födslar, giftemål och dödsfall.

1877 utkom i Sverige en bibel med illustrationer av bl.a. fransmannen Gustave Doré. Den s.k. Dorés bibel blev mycket populär och kom att tryckas i flera upplagor under 1900-talet. Originalillustrationerna i trägravyr (se grafik) trycktes som färglitografier (se grafik) vilket möjliggjorde stora upplagor och ett lägre pris. (Fs) (LM)

FÖRFATTNINGSSAMLING se kungörelse

FÖRORDNING se kungörelse

FÖRSAMLINGSBOK, KYRKOBOK

Material: Papper, pergament, papp, skinn, textil, metall.

Storlek: Varierande.

Församlingsböcker är böcker och register som historiskt tillhört och förvarats i kyrkan. Dessa har sedan Svenska kyrkan separerades från staten år 2000, gått över till att förvaras på Sveriges landsarkiv, numer en del av Riksarkivet. Bland församlingsböcker kan nämnas bland annat dop- och födelseböcker, vigselböcker, död- och begravningsböcker. (Fs)

Kopparstick föreställande Gustav II Adolf, del i Gustav II Adolfs bibel

GRAFIK

Material: Papper, oljebaserad färg.

Mått: Varierande.

Grafik ur ett bild- och bokhistoriskt perspektiv är ett samlingsnamn för de olika tekniker som uppfunnits för ändamålet att trycka texter och bilder på papper. Flera grafiska trycktekniker förekommer. De vanligaste kategorierna är högtryck, djuptryck och plantryck.

Högtryck, innefattande bl.a. träsnitt, blocktryck och boktryck, och är en av de äldsta tryckmetoderna. Boktryckarkonsten är en högtrycksmetod där man

trycker texter med lösa typer. Gustav Vasas bibel (se d o) är en bok tryckt i högtryck och vars titelsida är exempel på ett träsnitt. Högtryck som träsnitt och boktryck förekommer också i kyrkor som kungörelser (se d o) och kistebrev.

På 1500-talet uppfanns djuptrycket i Europa. Djuptryck kallas tekniker som kopparstick, trägravyr, gravyr, etsning och tornål. Gustav II Adolfs bibel och Karl XII:s bibel (se d o) är exempel på biblar vars text är tryckt med boktryck, högtrycksmetod, men där alla illustrationer och titelblad är graverade i kopparplåt, djuptrycksmetod.

På 1800-talet uppfanns den litografiska tryckmetoden som bland annat gjorde det enkelt att trycka flerkolorerade bilder. Tryckmetoder som är litografiska är bland annat stentryck, fotolitografi, färglitografi och offsettryck, och de kallas med ett gemensamt namn för plantryck eftersom de trycks från en plan yta som inte är graverad eller karvad. Rotationspressar för litografiskt offsettryck på papper uppfanns för industrin i Europa omkring sekelskiftet 1900. Exempel på kyrkliga böcker utförda med litografisk tryckmetod, plantryck, är de illustrerade familjebiblarna (se d o) från 1900-talet med bilder och illustrationer av Gustav Doré.

När bokproduktionen industrialiserades och offsettryck kom att bli den dominerande trycktekniken för illustration, reklam och övrig industriell grafik, ökade den konstnärliga användningen av övriga grafiska tekniker, framförallt djuptryck. (FS)

GRIFTETAL se likpredikning

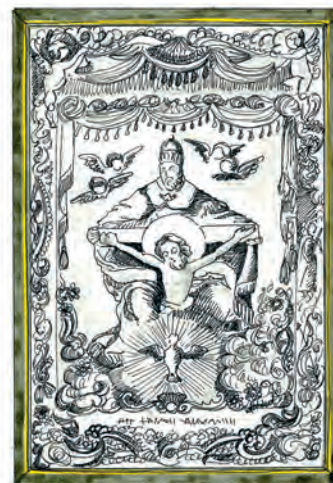
GUSTAV II ADOLFS BIBEL

Material: Pärmar i trä och skinn, metallspännen vanligen av mässing. Inlaga av lumpappaper.

Mått: Folio, sidhöjd ca 30-40 cm.

Gustav II Adolf gav år 1618 ut en Bibel (se d o) som var en uppdaterad version av översättningen från Gustav Vasas bibel (se d o) utan att vara en nyöversättning. I Gustav II Adolfs bibel gjorde versindelningen texten mer läsvänlig. Bibeln berikades också med större illustrationer och kartor, bland annat en helsida med ett koppartryck föreställande regenten kung Gustav II Adolf själv.

Gustav II Adolfs bibel är helt hantverksmässigt producerad. Den är tryckt med boktryck och illustrationerna och titelbladet är i koppartryck. Stilen är

Inramat grafiskt tryck med motivet Nådastolen.

Gustav II Adolfs bibel.
T.v. originalpärmar i skinn med mässings-spännen, bortslitna ryggen. T.h. titelsida.

nordeuropeisk med tyskinfluerat bokbinderi. I de fall originalpärmarna finns kvar kan de vara utformade som ett renässansband med blindtryck. (Fs)

GUSTAF V:S BIBEL

Material: Pärmar i papp och skinn. Pressförgylld. Inlagans papper av träfibermassa och/eller bomullsfiber.

Mått: Folio, sidhöjd ca 26-40 cm.

År 1773, bara 70 år efter utgivning av Karl XII:s bibel (se d o), tillsatte Gustav III en kommission för ytterligare en bibelöversättning. Den nya bibelöversättningen, Gustaf V:s bibel, var ett gediget arbete som inte gavs ut förrän år 1917.

Gustaf V:s bibel är halvindustriellt tillverkad vilket kan ses på bokens inhängning i pärmarna. Pärmarnas dekor är pressförgylld. (Fs)

Gustaf V:s bibel,
titelsida.

GUSTAV VASAS BIBEL

Material: Pärmar i trä och skinn, metallspännen vanligen av mässing. Inlaga av lumpapper.

Mått: Folio, sidhöjd ca 26-35 cm.

Den första svenska bibelöversättningen var Gustav Vasas bibel, Biblia på Swensko, vars nya testamente kom ut 1526 och vars fullständiga version utgavs år 1541. Bibeln sägs ha tryckts i omkring 2000 exemplar.

Gustav Vasas bibel är helt hantverksmässigt producerad. Den är tryckt som ett boktryck med lösa typer och illustrationerna på bl.a. titelsidan är tryckta med träsnittsteknik. Stilen är typiskt nordeuropeisk med tyskinfluerat bokbinderi. I de fall originalpärmarna finns kvar är de dekorerade i enkel renässansstil. Pärmarna kan vara av typen gotisk bandtyp, tjocka träpärmar med avfasade kanter och odekorerat skinn. Dessa pärmars spännen är vanligen enkelt tillskurna i metall med ristad eller graverad dekor. (Fs)

Gustav Vasas bibel,
ovan t.h. titelsida,
nedan t.v. original-
pärmar med
spännen
och beslag.

HUSTAVLA se katekes

ILLUMINATION

Material: Pergament eller papper med pigment, bindemedel och bladguld.
Mått: Varierande.

Illustration kallas en bokmålning i form av en bemålad bild i äldre medeltida bokband som utsmyckar eller illustrerar text. (FS)

Medeltida handskrift, illuminerad med bårder och dekorativa anfangbokstäver.

INKUNABEL

Material: Pergament eller papper, pärmar i skinn, trä eller återvunnet pergament. Eventuellt bladguld och metall.

Mått: Varierande.

Inkunabler kallas de första böckerna som trycktes med lösa typer genom så kallat boktryck. Inkunabelperioden sträcker sig från boktryckarkonstens början år 1450 till år 1500. De texter som till en början trycktes med boktryck var främst kristna texter på latin och klassiska verk på latin eller grekiska, samt läroböcker och filosofiska verk. (FS)

KARL XII:S BIBEL

Material: Pärmar i trä och skinn, ibland förgyllning av bladguld, metallspännen vanligen av mässing. Inlaga av lumppapper, troligtvis ren bomullsfiber.
Mått: Folio, sidhöjd ca 30-40 cm.

Karl XI agerade under senare delen av 1600-talet för att ta fram en ny svensk bibelöversättning. Denna gavs ut år 1702-1703 under hans son Karl XII. Språket moderniserades, men i stort var även denna utgåva, BIBLIA, thet är all then heliga skrift på Swensko, en uppdaterad version av den gamla Gustav Vasas bibel (se d o). Dock tillkom ett nytt kopparstick på bladet efter titelsidan föreställande kung Karl XII.

Karl XII:s bibel är helt hantverksmässigt producerad. Den är tryckt med boktryck, med illustrationer och titelblad i koppartryck. Bandet kan ibland ha bladguldförgyllda linjeramverk, med ornamenteringar. (FS)

Karl XII:s bibel, ovan titelsidan, nedan t.v. originalpärmar i skinn med spännen och förgylld dekor.

Luthers lilla katekes, titelsida.

Katekes i enkelt pappersband, 1760-tal.

KATEKES, HUSTAVLA

Material: Pärmar i papp. Eventuellt skinn. Inlaga av lumpapper.

Mått: Vanligen oktav, sidhöjd ca 15 cm.

Liten handbok i den lutherska kristendomens lära.

Reformationen som ägde rum i norra Europa förde med sig en förändrad syn på det skrivna ordet och läsning av texter. Reformationens upphovsman, Martin Luther, som var tysk präst ansåg att varje medborgare borde ges personliga förutsättningar att ta till sig de kristna budskapen för att kunna leva som självständig och sann kristen. Allmogen i Tyskland talade tyska och förstod inte latin som det katolska prästerskapet talade och läste. Därför beslutade sig Martin Luther för att ge ut en liten handbok på tyska med det mest grundläggande inom kristendomen. Denna lilla handbok kallade han för Lilla Katekesen och den trycktes första gången i Tyskland år 1529. I Sverige gavs den första katekesen på svenska ut år 1547.

Katekesen är ofta ett mycket enkelt band häftat på lintråd med insågade eller upphöjda äkta bind. Pärmarna är av papp eller trä med papper som överdragsmaterial. I enstaka fall förekommer skinnband och då oftast på de katekeser som i sällsynta fall är av lite större format. Texten är i en något mer lättläslig frakturstil än vad som annars var vanligt förekommande. Hustavla kallas det avsnitt i Luthers lilla katekes som behandlar den lutherska världsåskådningen. (FS)

KODEX

Material: Pergament, papper, trä och skinn.

Mått: Varierande.

Kodex är samlingsnamn för handskrifter bundna i bokform. Kodexen har funnits i Europa från ett par århundraden e. Kr. fram till mitten på 1400-talet då handskriften ersattes av boktryck i och med boktryckarkonstens utbredning i Europa. (FS)

KORALBOK, MUSIKBOK

Material: Pärm av trä eller papp, med skinn- klot-, eller pappersöverdrag. Inlaga av papper.

Mått: Varierande.

Koralbok är en bok som anger musiken till psalmsångerna i psalmboken (se d o). Musiken i koralboken kan vara angiven med noter (se d o). Officiella koralböcker till de fyra främsta svenska psalmböckerna är: 1697 års koralbok, 1820 års koralbok, 1939 års koralbok, samt 1986 års koralbok. (FS)

KUNGLIGT TAL se kap. Konstverk och minnestavlor

KUNGÖRELSE, CIRKULÄRBREV, PLAKAT, SAMMANDRAG, FÖRORDNING, FÖRFATTNINGSSAMLING

Material: Papper. Lumpapp eller papper av träfibermassa.

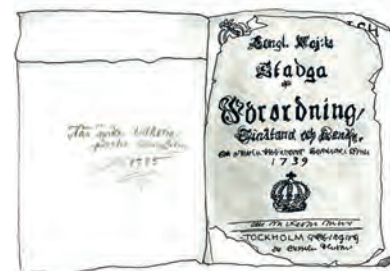
Mått: Kvarto, sidhöjd ca 19 cm.

Kungörelser förekom i kyrkorna redan så tidigt som på 1500-talet. Då Sverige blev ett allt mer centralstyrt rike med stark kungamakt och kyrka, ökade behovet av en allmän kännedom av de lagar och regler som riksdag och regering satte upp inom rikets gränser. Kungörelserna lästes upp i kyrkan i samband med gudstjänst. Prästen hade ansvar för uppläsningen. Distributionen kring hur kungörelserna kom till kyrkorna från det Kungliga Tryckeriet i Stockholm är inte helt tydligt, men bevisligen nådde dessa inte alltid kyrkorna, varför de fick skrivas av för hand. Handskrivna kungörelser påträffas inte sällan ute i kyrkorna. Kungörelser innehöll ofta information från regeringen eller andra styrande inom landet, exempelvis häradshövdingar. Det kunde vara information om nya lagar, om hur och när skatter skulle betalas, om oroligheter förekom utanför riket eller andra påbud. En del kungörelser skulle läsas upp i kyrkan flera gånger om året, ett känt exempel är barnamordplakatet.

Kungörelserna påträffas vanligen i sammanhäftade buntar med enkla pappersomslag. Buntarna delas in efter årtal då de gavs ut, exempelvis kan det stå: cirkulärbrev 1774-1798. Kungörelser kan också förekomma som ett eller flera lösa blad. I dessa fall återfinns de ibland inramade och upphända i kyrkan likt tavlor. Se vidare under kap. Konstverk och minnestavlor. Kungörelser från tiden före mitten av 1800-talet är tryckta med traditionellt boktryck ofta i svårläslig tysk frakturstil. (FS)

Musikbok, t.v. löst notblad, t.h. koralbok i skinnpärmar med gulddekor.

Förordning från 1739, enkelt pappersband.

KYRKOBOK se församlingsböcker

KYRKOHANDBOK, MANUALE, RITUALE, ORDINARIUM, MISSALE, MÄSSBOK

Material: Pärmav papp klädda i skinn. Inlaga i papper.

Mått: Kvarto, sidhöjd ca 19 cm.

Kyrkohandbok med förgyllt klöverbladskors.

Kyrkohandböcker i två liknande modeller, pärmav i textil och skinn med förgyllt kors.

Kyrkohandbok är en bok som innehåller beskrivningar om hur gudstjänster kan eller bör firas, samt instruktioner till de olika kyrkliga handlingar som firats genom tiderna såsom dop, konfirmation, vigsel, begravning, nattvard och bön. Delarna betecknas manuale/rituale, missale/mässbok och ordinarium. Kyrkohandboken har förekommit sedan långt tillbaka i kyrkans historia. Den äldsta kända kyrkohandboken anses vara en skrift skriven på grekiska från 100-talet e. Kr. kallad Didache, vilken även är omtalad i liturgiska böcker från efterföljande århundraden.

Martin Luther skrev år 1514 sin protestantiska kyrkohandbok *Von ordnung gottis dienst ynn der gemeyne* med fler efterföljande handböcker de följande tjugo åren. I Sverige medverkade den svenske reformatorn Olaus Petri vid utgivningen av den första svenska handboken, *Een handbook påå swensko*, år 1529. Ett flertal kyrkohandböcker gavs ut i Sverige efter reformationen och i de tidigaste exemplen inkluderades även kyrkoordningen eller kyrkolagen (se kyrkolagbok). Kända kyrkohandböcker i svensk historia är 1614 års kyrkohandbok, 1693 års kyrkohandbok, 1811 års kyrkohandbok, 1894 års kyrkohandbok samt 1942 års kyrkohandbok.

De svenska kyrkohandböckerna som utkom efter reformationen är alla av liknande karaktär, med undantag för de äldre handböckerna som, om de har originalpärmav, har en utpräglad renässansstil i dekor och bandtyp. Senare kyrkohandböcker är tunna med endast ett par lägg häftade på bindgarn med lintråd. Pärmarna är klädda som hela skinnband med enkel handförgyllt dekor ofta i form av ett kors.

Det grafiska typsnittet är i äldre kyrkohandböcker fraktur. I de tidiga kyrkohandböcker från 1500-talet i vilka sångböcker kan vara inbundna, har dessa ibland tryckta notlinjer medan nottecken och eventuell sångtext är inskrivna för hand (se noter). (FS)

KYRKOLAGBOK, KYRKOLAG, KYRKOORDNING, KYRKO-ORDNING

Material: Pärmar av papp eller trä klädda i skinn. Inlaga av papper.

Mått: Kvarter, sidhöjd ca 19 cm.

Kyrkolagboken innehåller den lag som reglerar kyrkans rättsförhållanden såsom rättigheter och plikter gentemot staten. Innan kyrkolagen kom till fanns ursprungligen den så kallade kanoniska rätten, en gammal kyrklig rättsordning med anor i de senantika kyrkomötena omkring 300 e.Kr. Upplandslagen som gällde under 1300-talet i Uppland, Gästrikland och Finland innehöll en kyrkobalk. 1572 antogs den svenska kyrkoordningen som ersatte den kanoniska rätten.

Vid kyrkomötet 1686 fattade kungen och riksdagen beslut om att istället för kyrkoordningen införa en kyrkolag. 1686 års kyrkolag är den officiella kyrkolag som, med regelbunden modernisering, gällde fram till 1992 års kyrkolag. Uppdateringar i 1686 års kyrkolag gjordes bland annat under Gustav III:s tid som regent, vid 1809 års regeringsform och 1868 års kyrkomötesförordning.

Efter relationsförändringen mellan kyrka och stat år 2000 har kyrkolagen ersatts av en ny kyrkoordning.

Kyrkolagböckerna är utformade som eleganta helskinnband häftade på äkta upphöjda bind med lintråd. Det vegetabiliskt garvade skinnets är oftast getskinn, och pärmarna har bladguldsförgyllningar, bland annat med Karl XI:s emblem. Inlagan är av fint handtillverkat papper troligtvis av linfiber. Till boktrycket användes boktryckarkonstens lösa trycktyper i frakturstil.

Hela eller delar av kyrkolagen har i vissa fall bundits samman med kyrkohandboken (se d o). (FS)

1686 års kyrkolag, skinnband med Karl XI:s emblem.

KYRKOORDNING, KYRKO-ORDNING se kyrkolagbok

LIKPREDIKNING, LIKPREDIKAN, GRIFTETAL

Material: Pergament, skinn, papp. Inlaga av lumpapper.

Mått: Kvarter, sidhöjd ca 19 cm.

Likpredikning är en predikan över den avlidne, ofta innefattande en biografi över dennes liv. Från och med 1600-talet blev det vanligt att mer förmögna familjer lät trycka dessa predikningar och binda in i bokband. De tryckta predikningarna var tänkta att fungera som en minnesbok över den döde. Att binda in likpredikningar var vanligt från mitten på 1600-talet fram till 1800-talet. I modern tid kallas likpredikningar även griftetal. De griftetal

Inbunden likpredikning från 1628.

som hålls i samband med begravningsgudstjänsten idag nedtecknas och sparas i regel av prästen själv. Det kan då röra sig om en eller ett par lösa pappersark, eller en digital fil. (FS)

MANUALE se kyrkohandbok

MANUSKRIFT, PERGAMENTBREV

(lat. *manuscriptus liber*, *manuscriptum* = handskreven bok, handskrift)

Material: Papper av lump och/eller pergament, skinn. Tusch, bläck, pigment, bladmetall.

Mått: Varierande från ca 10 x 10 cm till ca 30 x 40 cm.

Manuskript är beteckningen på handskrivna dokument. Manuskript var de enda skrivna dokumenten före boktryckarkonstens uppfinnande ca 1450. Efter detta år fortsatte manuskript att produceras om än i mindre skala. Manuskript kan vara skrivna på papper eller pergament. Det kan vara lösa blad, förseglade brev eller bundna böcker. Texten är skriven med bläck eller tusch och texterna kan vara illuminerade med detaljrika illustrationer eller dekorativa anfangar och bårder.

En grupp manuskript utgörs av s.k. pergamentbrev, handskrivna brev på pergament. ofta skrivna av eller till präster, biskopar, eller kyrkoherdar.

Handskrivet pergamentbrev med sigill, 1400-tal.

Medicinhandböcker. Övan t.h. titelsida från sockenapotek, nedan t.v. vaccinationshandbok i enkelt pappersband.

MEDICINHANDBOK, SOCKENAPOTEK, SOCKEN-APOTHEK

Material: Papper, papp, skinn. Inlaga av papper.

Mått: Små böcker eller tunna pappershäften i kvartofORMAT. Sidhöjd ca 15 cm.

I äldre tider var svenska apotek privatägda, men hårt reglerade och privilegierade av regeringen. Apotek var relativt utspritt runt om i landet och på många orter fanns sockenapotek. Till apoteken hörde handböcker om de vanligaste åkommorna och kurer för dessa, s.k. medicinhandböcker. I Sverige fanns det få läkare före 1700-talet och då särskilt inte på landsbygden. Många gånger var det därför prästen eller klockaren i en församling som hade till uppgift att lära sig sockenapoteket och de grundläggande medicinska kunskaperna. Medicinhandböcker kom så att försvaras i kyrkorna och kan återfinnas där, undanställda, än idag.

Två kända Sockenapotek kom ut 1760 respektive 1816. Även handböcker såsom vaccinationshandböcker, förekommer i kyrkorna. (FS)

MISSALE

Material: Papper, papp, skinn. Inlaga av papper.

Mått: Kvarter, sidhöjd ca 19 cm.

Från 1900-talets början utges åter en bok med beteckning missale. Den sammanställer kyrkohandbokens (se d o) text med den gällande musikaliska gestaltningen för att ge en sambunden lätthanterlig handbok för liturgin. I missalen finns noterna till de liturgiska texterna som sjungs av den celebrerande prästen. (CHN)

MUSIKBOK se koralbok

MÄSSBOK se kyrkohandbok

NOTSKRIFT se noter

NOTATION se noter

NOTER, NOTSKRIFT, NOTATION

Material: Bläck, tryckfärg, papper, pergament, papp, trä, textil.

Mått: Varierande.

Noter för musik, musiknotation, är ett system där speciella grafiska tecken motsvarar en ton, ett ackord, eller en passage ur ett musikstycke, från antingen instrument eller kör. Genom att nedteckna notkombinationer på ett bärande skrivmaterial, oftast papper, kan en sång eller en melodi sparas och sjungas eller spelas av andra.

När musik gick från att vara improvisatorisk till att bli mer organiserad med genomtänkta, komponerade melodier och sånger, utvecklades behovet av notskrift. Då liturgisk kyrkomusik utvecklades i Europa, främst i det Karolingiska riket, utvecklades också systemen med musiknotation, bl.a. med notlinjen som kom på 900-talet. Utvecklingen skedde successivt under medeltiden fram till barocken, då dagens moderna notsystem i huvudsak kom till.

Noter nedtecknades för hand, liksom skrift för läsning, ända fram till boktryckarkonsten omkring 1450. När de lösa typerna kom blev det till en början möjligt att trycka antingen notlinjerna eller noterna i höjtryck, den del som återstod fick ritas in för hand. Nästa steg blev att trycka hela notsystemet

Bokband innehållande två notsamlingar, 1500-tal.

Löst notblad.

men i två omgångar, först notlinjerna och sedan noterna. Konsten att trycka noter med delar av notlinjer vilket möjliggjorde en tryckning av hela systemet på en gång, uppfanns i Frankrike 1525. Denna teknik användes i Sverige första gången till 1586 års psalmbok. På mitten av 1700-talet förbättrades nottryckstekniken ytterligare genom många nya uppfinningar, bland annat gravyr, och komplicerad notskrift kunde börja tryckas hantverksmässigt fram till dess att den litografiska tryckindustrin tog över på 1800-talet. (Fs)

ORDINARIUM se kyrkohandbok

PERGAMETBREV se manuskript

PLAKAT se kungörelser

1724-års psalmbok, titelsida.

Psalmböcker i två modeller.

Psalmbok bunden som tvillingband.

PSALMBOK, SÅNGBOK, SÅNG = BOOK

Material: Pärmar av papp eller trä med skinn, bomullstyg eller sammet. Inlaga av fint tunt papper eller handtillverkat papper av linne- eller bomullslump.

Mått: Varierande. De äldsta är i kvartofORMAT, medan de senare är i oktav, duodecimo eller sedecimoformat. Sidhöjden varierar således från ca 9,5 till ca 19 cm.

Psalmbok benämns samlingar med sånger som officiellt blivit antagna av Svenska kyrkan. Psalmboken var vid sidan om Katekesen (se d o) den viktigaste boken i ett svenskt allmogehem under 1700- och 1800-talet. En rad psalmböcker på svenska har getts ut sedan den första psalm- eller sångboken antas ha getts ut av Olaus Petri år 1526. Den äldsta svenska psalmboken som finns bevarad är Någre Gudhelige Wijsor från år 1530. De fyra främsta officiella psalmböckerna är: 1695 års psalmbok som sägs ha tryckts i omkring 1,5 miljoner exemplar, 1819 års psalmbok, 1937 års psalmbok och 1986 års psalmbok.

Psalmböckerna varierar stort i utformning och material beroende på att dessa ofta fanns i privat ägo och många gånger bands in i personliga och påkostade privatband. De äldsta psalmböckerna från 1600- och 1700-talet är tryckta med frakturstil, ibland med röda snirkliga ornamenteringar på titelsidan, och inbundna i helskinnband utan någon särskild dekor. De sena 1800- och det tidiga 1900-talets psalmböcker är ofta tryckta på tunt, s.k.

bibelpapper, med vackra små band i bomullstyg eller sammet, eller som små helskinnband ibland med spännen av mässing, silver eller nysilver. Privatpsalmböckerna bär ofta ägarens initialer präglade i guld på pärmarna. (FS)

RITNING, TECKNING

Material: Papper av lump eller träfibermassa, tusch, bläck, akvarell.

Mått: Varierande.

Inramade arkitekturritningar av kyrkan kan förekomma i kyrkobyggnadens västra delar eller i sakristian. I synnerhet finns ofta ritningar bevarade till kyrkor byggda från och med 1700-talets slut. I fall då en äldre kyrkobyggnad rivits för att ge plats åt en nuvarande kyrka, återfinns också ibland inramade avbildningar av den ursprungliga kyrkan som ett minne och som en typ av dokumentation.

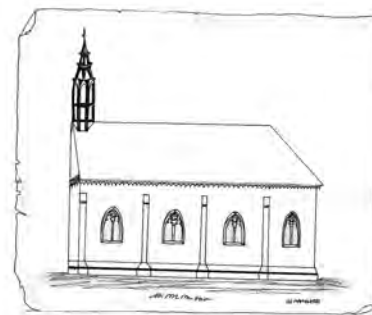
Teckningar, skisser och ritningar är i allmänhet utförda med tusch eller bläck på papper och kan vara kolorerade med akvarell. (CHN)

RITUALE se kyrkohandbok

SAMMANDRAG se kungörelse

SOCKENAPOTEK, SOCKEN-APOTHEK se medicinhandböcker

SÅNGBOK , SÅNG = BOOK se psalmbok

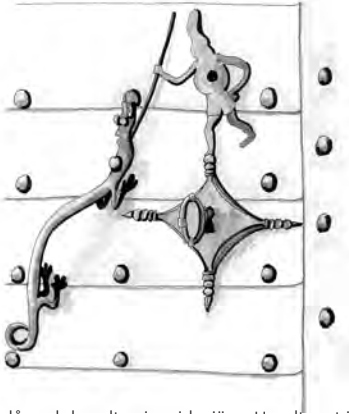
Ritning till kyrka, sent 1800-tal.

ÄLDRE DÖRRAR BYGGNADS OCH INREDNING DETALJER

Bänkdörr, -gavel, -skärm.....se panel
Dörrlås.....200
Fönster.....200
Järnbeslagen dörr.....200
Järndörr.....201
Korgrind.....202

Kyrknyckel.....202
Panel.....202
Pelardel och andra stenfragment..203
Portaldel.....203
Stocklås.....203
Trädörr.....203

Dörrlås och handtag i smidesjärn. Handtaget i form av drake, nyckelskiva med människofigur

BÄNKDÖRR, -GAVEL, -SKÄRM se panel

DÖRRLÅS

Material: Järn.

Mått: Varierande. Höjd ca 20-40 cm, bredd ca 10-30 cm.

Stocklåset (se d o) mekaniserades under 1400- och 1500-talen och ersattes stundom av låshus i metall, oftast av smidesjärn. Dörrlåsets låshus är oftast rikt dekorerade med tillhörande nyckel. Eftersom järn var en dyrbar vara förekom länge stocklås och dörrlås med låshus i järn parallellt. Låshuset av järn kom dock så småningom att dominera.

Låshusets form är i allmänhet liggande rektangulär. (CHN)

FÖNSTER

Material: Glas, trä, metall.

Mått: Varierande.

Fönster av olika slag förekommer ibland löst i kyrkornas lagerutrymmen. Vid sekelskiftet 1900 när man införde värmesystem i kyrkorna var det vanligt att man tillverkade nya fönsterbågar och dörrar. (JH)

JÄRNBESLAGEN DÖRR

Material: Trä, järn.

Mått: Höjd ca 160-200 cm, bredd ca 100-130 cm.

En järnbeslagen dörr är en trädörr med smidda beslag på framsidan i form av band och/eller ornament i järn. De järnbeslagna dörrarna har ofta en rund avslutning upptill. Dessa dörrar anses vara äldre än järndörrarna (se d o) och dateras i regel till den tidiga medeltiden.

De järnbeslagna dörrarnas träkärna är ofta av ek och bestående av vertikala plankor. Beslagen av smitt bandjärn kan vara konstruktiva och löpa horisontellt tvärs över dessa plankor för att avslutas som ett dekorativt ornament. De smidda ornamenten kan vara figurala, vegetabla eller rent ornamentala. De sistnämnda formerna kan bestå av ringkedjeornament, arkader, trikvetrar, kors och flätverk mm, de vegetabla formerna föreställer ofta liljor, träd med slingrande grenar eller blommor, medan de figurala bilderna ofta framställer nakna eller påklädda figurer som kan tolkas som

Järnbeslagen dörr med symboliska ornament och figurer, senmedeltid.

Adam och Eva och Gud Fader, svärdförsedda män som kämpar mot en drake eller fåglar, fiskar och andra djur. På bandjärnen kan också förekomma runsigneringar. Dörrarna är alltid försedda med nyckelskylt och dörring och/eller handtag samt stocklås (se d o). Runt nyckelskylten kan fi-gurscener i smitt järn vara framställda antingen ur klippt plåt eller i relief. Dörringen är ofta formad som drakhuvuden. Figurerna är antingen utklippta siluetter i järnplåt eller framställda i relief. Ibland finns ett dörrhandtag istället för dörring. Ibland finns både ring och handtag.

Syftet med motiven och dekorens placering tros vara att figurerna skulle hindra onda makter från att ta sig in genom nyckelhålet.

Gamla järnbeslagna dörrar eller järndörrar (se d o) kan ha blivit utbytta eller blivit över vid ombyggnation men sparats och de kan därför återfinnas på kyrkvindar, i klockstaplar eller andra lager. (CHN)

JÄRNDÖRR

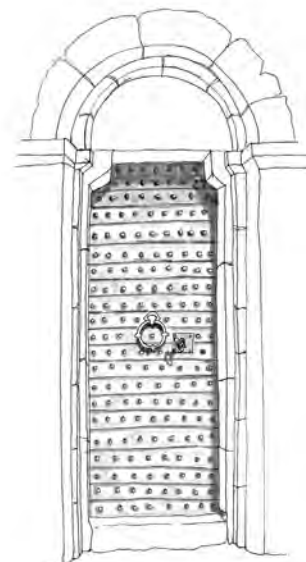
Material: Järnplåt, smidesjärn.

Mått: Höjd ca 170 cm, bredd ca 100 cm.

Järndörren är på alla sidor inklädd med järnplåt. Denna typ av dörr förekommer i kyrkor från medeltiden fram till en bit in på 1700-talet.

Kyrkobyggnadens portar är symbolladdade eftersom de markerar ingången till det helgade rummet. Under medeltiden skulle onda makter hållas utanför dörrarna. Järn ansågs ha kraft att stå emot onda makter och därför användes järndörrar eller järnbeslagna dörrar (se d o) till ytterportar och även ibland för dörren in från koret till sakristian. I medeltida kyrkor kunde det finnas tre ingångar; huvudingången i sydväst, en ingång i nordväst, ofta benämnd kvinnoport, och i sydost en port för prästen direkt in till koret. I klosterkyrkorna fanns en port i kyrkans östra del som ledde in till munkarnas eller nunnornas sovsal. Från och med 1500-talet lades huvudingången i allmänhet i väster och medeltida portar kan vid ombyggnationer satts igen och dörrarna flyttats till andra platser i kyrkorummet.

Medeltida järndörrar kan vara inklädda med lameller av järnplåt vilka fästs horisontellt med nitar. Kring dörrens ytterkanter löper i regel en smälare bård av på samma sätt nitad plåt. Den dekorativa utsmyckningen koncentreras vanligen på nyckelskylten och dörringen. Den senare är ofta formad som drakhuvuden och runt nyckelskylten som hör till stocklåset (se

Medeltida järndörr med dörring och lås.

d o) kan figurscener vara fästade. Figurerna är antingen klippta i plåt eller smidda i relief. I vissa fall förekommer handtag istället för dörring.

Syftet med motiven och dekorens placering tros vara att figurerna skulle hindra onda makter från att ta sig in genom nyckelhålet. Mot medeltidens slut minskade dock utsmyckningarna och nyckelskylten fick en schematisk, kvadratisk form med något insvängda sidor medan dörringarnas drakform helt försvann.

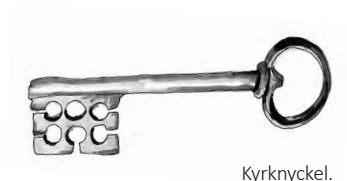
Gamla järndörrar eller järnbeslagna dörrar (se d o) kan ha blivit utbytta eller blivit över vid ombyggnation men sparats och de kan därför återfinnas på kyrkvindar, i klockstaplar eller andra lager (CHN)

KORGRIND

Material: Trä eller järn.

Mått: Höjd ca 40-65 cm.

En korgrind är en grind i smidesjärn eller trä som flankerar altaret i koret. Korgrindar hör till den efterreformatoriska inredningen och är idag sällsynta. (CHN)

KYRKNYCKEL

Material: Smidesjärn.

Mått: Längd ca 15-35 cm.

Till de äldre låsen såsom stocklås och dörrlås (se d o) hörde smidda nycklar av järn. Se vidare under Nyckel kap. Övrigt. (CHN)

PANEL, BÄNKDÖRR, -GAVEL, -SKÄRM

Material: Trä.

Mått: Varierande.

Paneler härstammande från gamla bänkinredningar från 1600- och 1700-talet finns många gånger förvarade på kyrkvindar, i klockstaplar och i andra lager. Dessa kan vara rikt bemålade och vara av högt kulturhistoriskt värde. (JH)

PELARDEL OCH ANDRA STENFRAGMENT

Material: Sten, trä, tegel.

Mått: Varierande.

Stenfragment från pelare och andra byggnadsdelar förekommer som byggnadsfragment framför allt i stenkyrkor. Dessa byggnadsfragment hänför sig i allmänhet från rivna delar av kyrkan eller tidigare kyrkobyggnader eller är bitar som bytts ut.

Även fragment av träpelare förekommer i sällsynta fall. (JH)

PORTALDEL

Material: Sten.

Mått: Varierande.

Delar av portaler förekommer som byggnadsfragment framförallt i stenkyrkor. Dessa hänför sig i allmänhet från rivna delar av den befintliga kyrkan eller tidigare kyrkobyggnader, eller är bitar som bytts ut. (JH)

STOCKLÅS

Material: Trä och järn.

Mått: Höjd ca 35-55 cm, bredd ca 30-45 cm.

Från 1100-talet användes dörrlås med låshus av trä och med mekanism och nyckel av järn, s.k. stocklås. Dessa stocklås fungerade så att två ax och nabbar flyttade kolven från öppet till stängt. Under 1400-talet utvecklades stocklåset genom tillsatsen av en fjädermekanism. Stocklåset levde kvar även efter att det att låshus av metall börjat förekomma då dessa var dyrare att tillverka. (CHN)

TRÄDÖRR

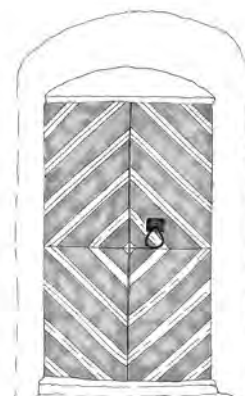
Material: Trä.

Mått: Höjd ca 160-200 cm, bredd ca 100-130 cm.

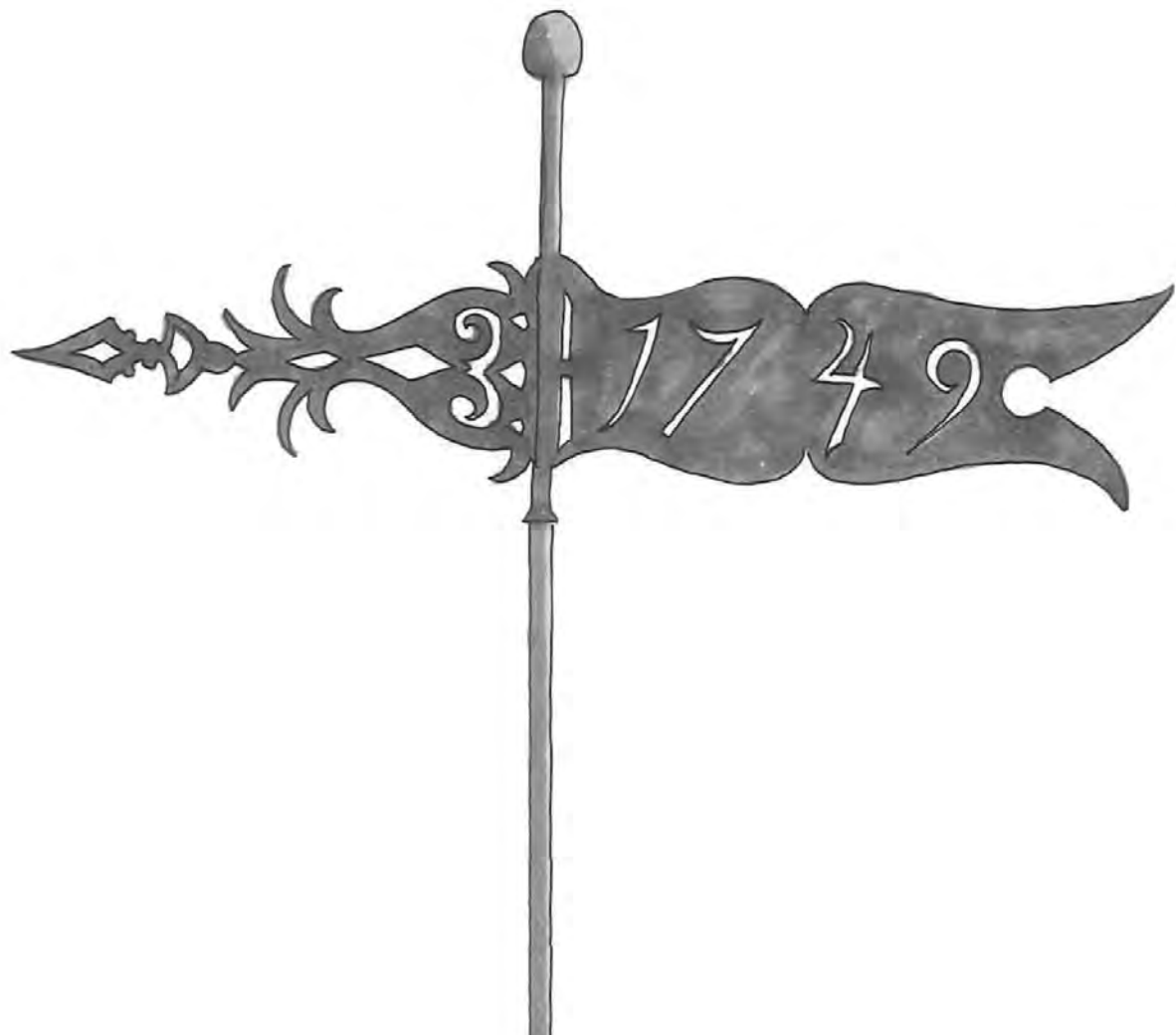
Äldre trädörrar som återfinns i kyrkor är tillverkade i äldre teknik och bär på så sätt vittnesmål om gammal hantverkskunskap. Trädörrar från tiden före 1870 är ofta försedda med stocklås (se d o), precis som järndörrar och järnbeslagna dörrar (se d o). (CHN)

Stocklås.

Bemålad trädörr med rombiskt ordnade brädor, 1700-1800-tal.

TORN- OCH TAK- PRYDnader

Kyrktupp.....	206
Spirstock.....	206
Takkors.....	206
Takräcke.....	207
Tornkors.....	se takkors
Vindflöjel.....	207
Väderflöjel.....	se vindflöjel

Kyrktuppar, t.v. skulpterad tupp, t.h. tupp i metallplåt från 1746.

KYRKTUPP

Material: Metall.

Mått: Höjd ca 30-50 cm.

Kyrktuppen är en symbol för vaksamhet som pryder drygt 600 kyrkor i Sverige. Kyrktuppen är laddad med en biblisk och självvårdsmässig symbolik och har använts rikligt i förkunnelsen och inom konsten.

Kyrktuppen fungerar som vindflöjel (se d o) och är då vanligen urklippt ur metallplåt. Tuppen kan också vara skulpterad, men är då vanligtvis fast monterad och kan inte vridas av vinden. Till Sverige kom kyrktuppen på 1500-talet från Europa, där den varit vanlig sedan medeltiden.

Äldre kyrktuppar liksom andra torn- och takprydnader kan återfinnas på kyrkvindar. (JH)

Spirstock.

SPIRSTOCK

Material: Trä, främst furu.

Mått: Längd ca 2-8 m eller mer.

Kyrktorn avslutas många gånger med en tornspira, en spetsig avsmalnande tornhuv. Särskilt vanligt förekommande är tornspiror i den gotiska och nygotiska arkitekturen. Tornspiran konstrueras genom att den byggs kring en upprättstående mittstock, en s.k. spirstock.

Uppe på kyrkans tornvindar kan man många gånger se gamla spirstockar. En gång i tiden var det en hederssak för bönderna att leverera den rakaste furan för tornets spirstock. De gamla spirstockarna har därför sparats och har många gånger inristade bomärken. (JH)

Takkors, förgyllt ringkors respektive korsat patriarkalkors i järn.

TAKKORS, TORNKORS

Material: Trä, metallskott trä, smide, gjutjärn. Förgyllning.

Mått: Varierande. Höjd från ca 0.5-4 m.

Kors av olika slag finns på de flesta kyrkor som torn- och takprydnader. De äldsta takkorsen är medeltida och nya kors tillverkas fortfarande idag. Materialen är mycket varierande, vanligast är trä, plåtbeskott trä, smide och gjutjärn. Många kors är även förgyllda. Storleken är ytterst varierande. (JH)

TAKRÄCKE

Material: Främst gjutjärn.

Mått: Höjd från ca 30 cm.

Takräcken förekommer främst på det sena 1800-talets kyrkor. Dessa består oftast av prefabricerade dekorativa gjutjärnsdelar. I mitten på 1900-talet plockades takräcken ofta ner och idag återfinns de på kyrkvindarna. (JH)

TORNKORS se takkors

VINDFLÖJEL, VÄDERFLÖJEL

Material: Metall.

Mått: Höjd ca 30-50 cm, bredd ca 20-30 cm, plåtens tjocklek ca 0.5 cm

Vindflöjel är ett slags vimpel som återfinns på bl.a. kyrktorn för angivande av vindriktningen. En vindflöjel är oftast en noga formgiven metallplåt, fäst vridbart vid en lodrät axel på så sätt att den kan vridas efter vinden. I en kyrklig vindflöjel är ofta året för kyrkans färdigställande eller uppsättningen av flöjeln utskuret. Ibland är vindflöjeln utformad som en tupp, kyrktupp (se d o) och i ett fåtal andra fall är flöjeln i form av månskärnan såsom t.ex. på Linde kyrkas torn på Gotland.

Till de mest märkvärdiga vindflöjlarna hör den på Vallstena kyrka på Gotland, som utgör en stävflöjel från ett vikingaskepp utsirad med drakornamentik och ett lejon.

Äldre vindflöjlar liksom andra torn- och takprydnader kan återfinnas på kyrkvindar. (JH)

VÄDERFLÖJEL se vindflöjel

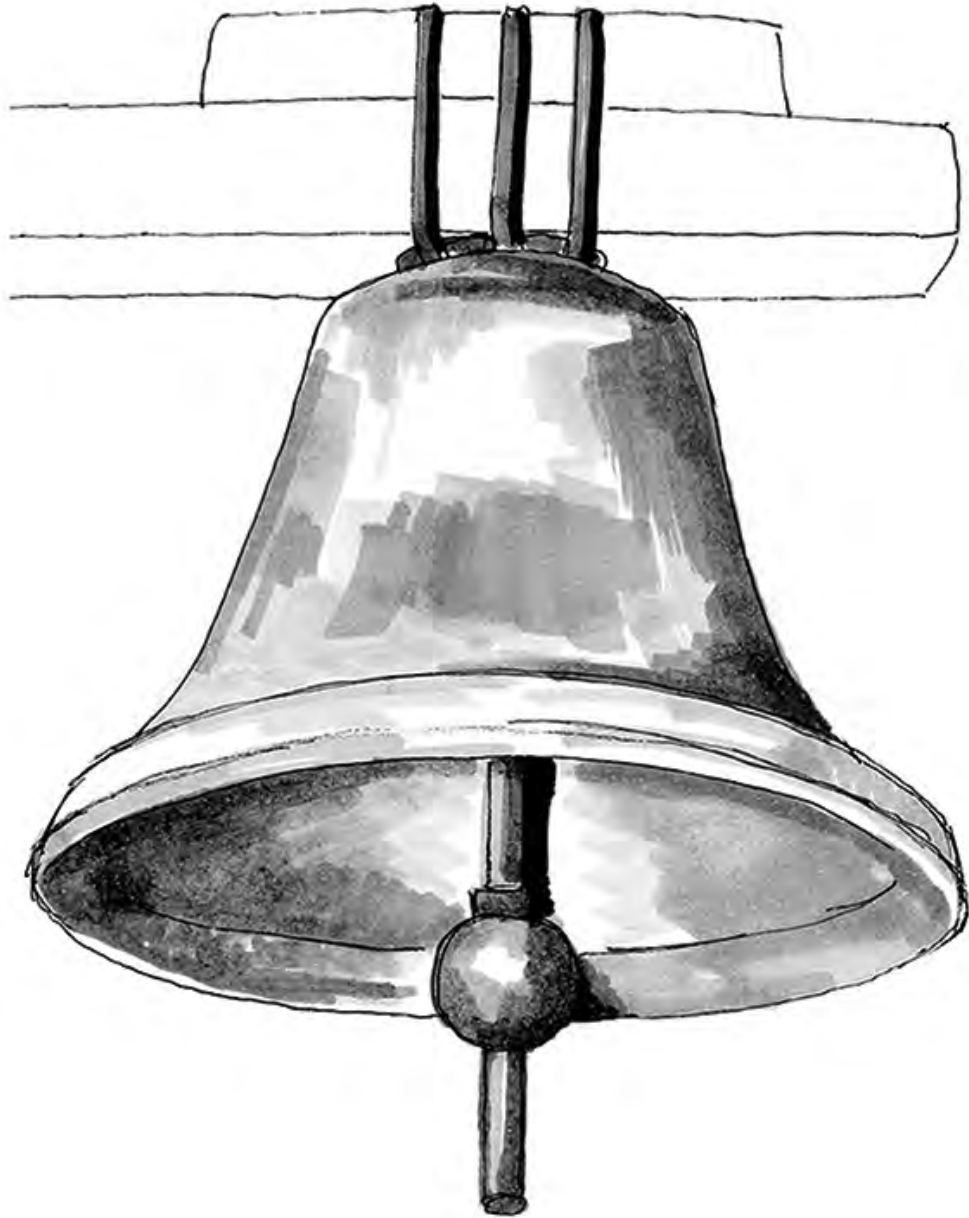
Takräcke på kyrktorn från sent 1800-tal.

Vindflöjel 1749.

Vindflöjel i klippt metallplåt, dekorerad med kyrktupp, 1751

KLOCKOR

Klockspel.....	210
Konsekrationsklocka.....	210
Kyrkklocka.....	211
Primklocka.....	213
Ringkavel.....	213
Sakramentsklocka.....	se konsekrationsklocka

KLOCKSPEL

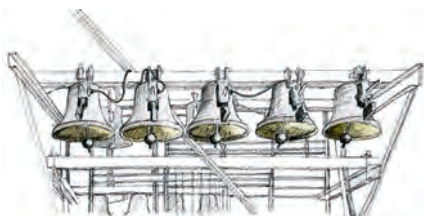
Material: Metall, trä, plast mm.

Mått: Varierande.

Klockspel är ett mekaniskt, elektriskt eller automatiskt musikinstrument som spelar på gjutna klockor. Det räknas till instrumentgruppen slagverk och har sitt ursprung i Nederländerna och Tyskland. Den vanligaste placeringen är i kyrkans torn. Ett klockspel har en serie klockor stämde i skala upphängda i en klockstol. Det finns tre sätt att spela klockspel: Det mekaniska, det elektriska och det automatiska som i sin tur kan vara antingen mekaniskt eller elektriskt.

Vid mekaniskt spel krävs ett ljudisolerat rum direkt under klockstolen. I rummet placeras ett s.k. stockklaviatur bestående av stora tangenter och pedaler vilka står i omedelbar förbindelse med klockornas kläppar. Vid elektriskt spel sitter det istället en slaghammare vilken genom elektriska impulser kan fås att slå mot klockornas utsida. Impulserna skickas från ett elektriskt spelbord utformat som en liten elorgel, och som vanligtvis placeras på orgelläktaren (se d o under kap. Orgel och andra musikinstrument). Används det automatiska mekaniska spelet drivs klockorna att svänga i en förbestämd ordning genom en vals med tappar. Valsen kan drivas av en motor alternativt för hand. För varje ny melodi som önskas spelas måste valsens tappar placeras om. Det elektriska automatiska spelet kom på 1960-talet och fungerade med hjälp av en variant av hålkort. Tapparna behöver i detta fall inte flyttas när en ny melodi ska skapas, utan istället byts hålkortet.

Idag är de flesta klockspel elektriska och drivs digitalt. Den digitala tekniken har möjliggjort nyanserat spel, dvs. att kunna spela både svagt och starkt. (JH)

Elektriskt automatiskt klockspel, 1960-tal.

KONSEKRATIONSKLOCKA, SAKRAMENTSKLOCKA

Material: Metall, vanligen mässing.

Mått: Höjd ca 10 -15 cm.

Konsekrationsklocka är en liten klocka som rings i samband med instiftelseordens läsande. Konsekrationsklockor är små enkla eller flerkopplade handklockor. Klockorna hör till den katolska liturgin och användes i Svenska kyrkan före reformationen. Prästen var under denna tid vänd med ryggen mot församlingen under mässan och ett korskrank (se d o under kap. Altare)

Fyrkopplad konsekrationsklocka i mässing.

avskärmade kyrkobesökarna från det som hände i koret. För att uppmärksamma församlingen på att brödet och vinet konsekreerades ringdes i välljudande klockor. Behovet av konsekurationsklockor försvann när korskranken togs bort eller gjordes lägre, och när prästen vände sig mot församlingen under mässan.

Konsekurationsklockor kunde också signalera framför prästen när denne gick med sakrament till en avliden.

Sedan 1990-talet har bruket av konsekurationsklockor återtagits i vissa församlingar och nytillverkade klockor blivit förekommande. (JH)

KYRKKLOCKA

Material: Brons, s.k. klockmetall, mässing och järn. Upphängning järn och massiv ek.

Mått: Varierande. Diameter vanligen mellan 30-200 cm. Höjd samma som diameter.

Till denna grupp hör alla klockor som används i anslutning till en kyrka, oftast i kyrkans klocktorn, eller i en klockstapel vid kyrkan. Kyrkklockor används inom kristendomen för att sammankalla till gudstjänst, liksom vid begravningar, åminnelsehögtider mm. Kyrkklockor har också spelat stor roll som varnare för faror och inom folktron som fördrivare av onda makter.

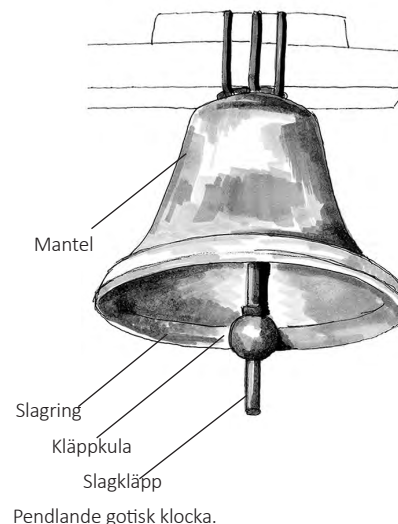
En kyrkklocka består av en s.k. klockformad mantel i vars topp en kläpp av järn är upphängd. På kläppstångens nedre del är kläppkulan fixerad, som vid ringningen slår mot klockans slagring, längst ned på klockan, där godset är som tjockast. Vid olika punkter utmed klockans profil, även kallad Rippe, erhåller man klockans tonanalys såsom slagton, prim, samt övertonerna ters, kvint och överoktav.

På 1200-talet var klockorna av romansk modell, sockertoppsformade klockor med en hög profil i förhållande till dess diameter. På 1300-talet föddes den gotiska modellen med mer svängda former och en profil lika hög som slagringens diameter. Den gotiska profilen har levt vidare och är den som fortfarande idag används vid gjutning av kyrkklockor.

Sedan 1300-talet bär klockor vanligen inskrifter, ofta på latin. Inskrifterna kan ange årtal för gjutningen, mästaren och givaren eller beställaren. Prydnader har sedan dess lagts till allt mer på klockans mantelyta i form av ornament, vapensköldar, sigill, mynt, vallfärdsmärken och symboler såsom

T.v. enkel konsekurationsklocka med träskäft.
T.h. trekopplad konsekurationsklocka i silver.

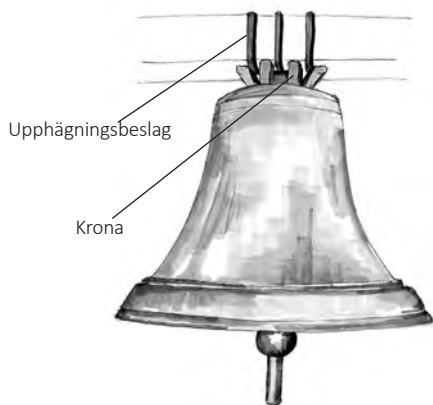

Romansk klockform.

Gotisk klockform

Upphågningsbeslag

Krona

Gotisk klocka med krona och upphågningsbeslag.

korset, duvan med oljekvisten och lammet med korsfanan m.m.

Den metall som ingår i legeringen i en klocka är i regel 80 % koppar och 20 % tenn och kallas klockbrons. Styrkan och välljudet i en klockas klang beror på om en tillräckligt väl blandad metallmassa, det vill säga klockmetall, använts vid gjutningen. .

Klockan upphängs i ett kronliknande krön, kronan, som vanligen har fyra. I klockans gjutform ingår kronan med samma smälta som klockan. Upphängningen sker med hjälp av rejäla och grova järnkrampor eller upphängningsbeslag som apteras, fästs, runt en horisontal ekbjälke, som kan vridas kring sin axel. Axeln hänger lagrad fast på en klockstol, en bockliknande struktur.

Svängande klockor kan vara upphängda i raka eller vinklade axlar i klockstolen. Är klockan upphängd i en rak axel befinner sig klockans upphängningspunkt högre upp än kläppens. Kläppen kommer alltså att röra sig fortare än klockan och på så vis slå på ovankanten när klockan befinner sig i sin vändningspunkt. Fördelen med denna upphängning är att klockan vrids upp till 80-100 graders vinkel från lodlinjen och därmed kommer ljudet bättre ut till omgivningen. Om klockan är upphängd i vinkelaxel befinner sig kläppens upphängningspunkt högre än klockans. Kläppen kommer alltså att röra sig långsammare än klockan och på så vis slå på underkanten när klockan befinner sig i sin vändningspunkt. Fördelen med denna upphängning är att klockan inte behöver vridas upp högre än 45-60 graders vinkel, en klocka i vinkelaxel är därmed lättare att ringa för hand eller trampa. Nackdelen med denna upphängning är dock att kläppen möter klockan och därmed slår s.k. underkantsslag innan dess att klockan vänder. Klangen blir hård och metallisk. En klocka i vinkelaxel ljuder inte heller ut lika mycket från ett kyrktorn eftersom ljudet på grund av klockans vinkel kastas nedåt eller mot klockrummets golv.

Vid handringning är en ringarm fixerad i klockaxeln och i dess ände ett ringningsrep. Det är också vanligt att klockaxlarnas ovansida istället är försedda med trampor varvid ringningen utförs från klockstolens övre del. På 1940- och 50-talen ersattes på många ställen handringning av den s.k. manuella trampringningen, en mekanisk ringmaskin försedd med diverse motvikter. Detta medförde att en person ensam bekvämt kunde ringa i både en två och tre klockor. Idag sker ringningen vanligen med hjälp av elmotorer.

Gamla klockor är ofta nötta och ojämna vid kanten. Detta beror inte på slitage utan på att kyrkklockor är invigda i kyrkans tjänst och dess ljud eller

metall ansågs av folktron kunna bota sjuka. Det var därför inte ovanligt att man filade av en bit och strödde metallspånen på den sjuka kroppsdelen. (JH)

PRIMKLOCKA (*lat. prima hora = första timmen, första gryningsgudstjänsten*)

Material: Metall. **Ställning** i trä.

Mått: Höjd ca 30 cm.

Primklockor används vid Romersk-katolska mässans högtidligaste ögonblick, då prästen lyfter oblaten. För detta ändamål användes även konsekra-tionsklockor (se d o).

Primklockor kunde också ringas vid processioners inträde i kyrkorummet.

Primklockor är gjorda på samma sätt som vanliga kyrkklockor (se d o) men är mindre till formatet. Före reformationen förvarades primklockan i de svenska kyrkorna i en träställning som tros ha varit fästad i korväggen. (JH)

RINGKAVEL

Material: Trä.

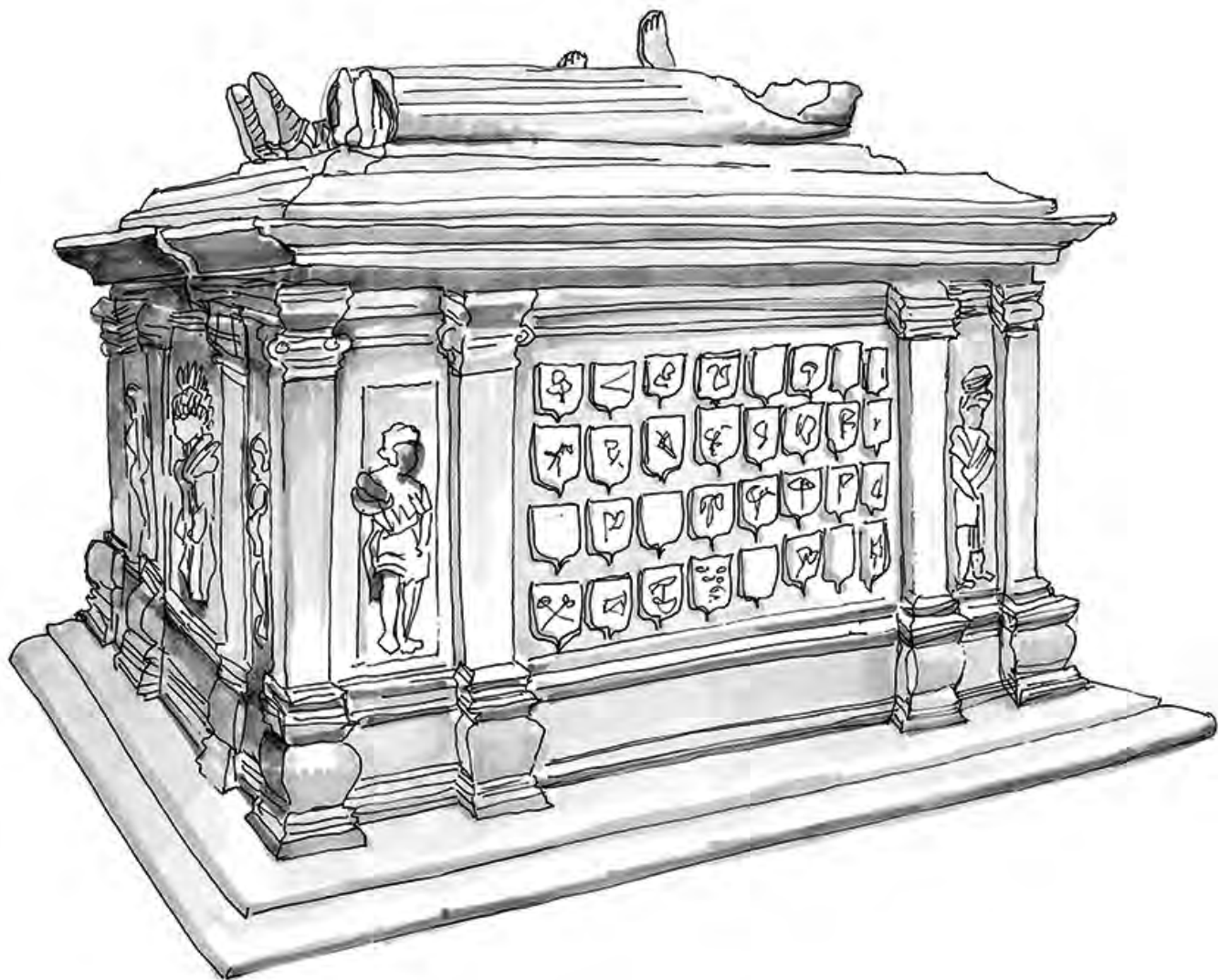
Mått: Längd ca 30 cm.

Ringkavel är ett trästycke med inristade bomärken från socknens samtliga gårdar. Ringkaveln användes förr för att upprätthålla turordningen för vem som ansvarade för ringningen av kyrkklockan (se d o). (JH)

SAKRAMENTSKLOCKA se konsekra-tionsklocka

Primklocka fästad i vägg.

GRAV- MINNEN

Anvapen...se begravningsvapen- anvapen	
Askurna.....se gravurna	
Begravningsfana.....	216
Begravningsplåt.....se kistplåt	
Begravningsvapen.....	216
Begravningsvapen - anvapen....	217
Begravningsvapen - huvudbaner	217
Dödsbräda.....	218
Epitafium.....	218
Gavelsten.....	219
Gravhäll.....	219
Gravkista.....	220
Gravmonument.....	220
Gravsten.....	221
Gravtumba.....	222
Gravvård av järn - gjutna järnkors....	
.....	222
Gravvård av järn - gravkors av smides- järn.....	223
Gravvård av trä.....	224
Huvudbaner.....	
.....se begravningsvapen- huvudbaner	
Järnstaket.....	224
Kantlisthäll.....se liljesten	
Kenotafium.....	224
Kista.....	225
Kistplåt.....	225
Likkista.....se kista	
Liljesten.....	225
Lockhäll.....	226
Minneskrans.....	226
Minnestavla.....se epitafium	
Prestav.....	227
Sarkofag.....	227
Täckhäll.....	228
Vapensköld.....se begravningsvapen	
Värja.....	228

Begravningsfana i siden med metallbroderi och frans, 1650.

ANVAPEN se Begravningsvapen- Anvapen

BEGRAVNINGSFANA, VÄRDIGHETSFANA

Material: Textil, ofta siden, samt metallbroderier och frans. Stång av trä med ibland metall och/eller skinn.

Mått: Höjd utan frans ca 80-103 cm, bredd ca 80-104 cm.

Begravningsfanor bars fram till 1800-talet tillsammans med begravningsvapen (se d o) i begravningsprocessioner vid begravning av adlig person. Materialet är ofta siden med dyrbara snörmakerier och broderier.

Begravningsfanan består av en textilfana och en lång stång av trä. Stången kan ibland vara metallskodd och/eller klädd med skinn. (CHN)

BEGRAVNINGSPLÅT se kistplåt

BEGRAVNINGSVAPEN, VAPENSKÖLD

Material: Trä, metall, bemålat och/eller försilvrat, ibland tillhörande textil.

Mått: Varierande. Från 45 x 35 cm till 200 x 150 cm.

I en adelsmans begravning ingick från och med medeltiden fram till 1800-talet en begravnings-procession. Begravningsståget bestod av bärare, kista och sörjande och i tåget bars den avlidnes florbehängda vapensköldar och fanor på långa stänger. Dessa vapen kallas begravningsvapen och placerades i kyrkorummet efter begravningen.

Begravningsvapen innefattar både huvudbaner (se Begravningsvapen - huvudbaner) och anvapen (se Begravningsvapen - anvapen) och ibland en ättetavla. Begravningsvapen har heraldiskt innehåll med ett inramat sköldfält med strikt uppdelade symboliska, heraldiska färger. De avslutas upptill av en hjälm med nedfällt visir krönt av en heraldisk symbol, en s.k. hjälmprydnad. Förutom de heraldiska färgerna är begravningsvapnen ofta bemålade med metallskikt, såsom försilvring. Metallen har ofta oxiderat och kan förväxlas med svart färg. Vapnet är ofta av snidad relief ibland i kombination med formklippta blad av järnplåt. Sköldfältet kan vara, eller ha varit, klätt med textil och omges i många fall av snidade dekorativa rankor, ofta akantus.

Under stormaktstiden utvecklades adelns begravningar till maktdemonstrationer och både kistor, vapen, fanor och undfägnad var överdådiga och kostade stora summor. Stormännen sparade inte på begravningsståten och speciella gravkor byggdes i anslutning till kyrkorummen för att placera de

Vapensköld i bemålat och förgyllt trä, 1600-tal.

dyrbara kistorna i. Utöver begravningsvapen kan begravningsfanor (se d o), värjor (se d o) och andra rustningsdetaljer återfinnas i dessa gravkor, eller i andra delar av kyrkan.

Under 1800-talet plockades ofta begravningsvapnen bort ur kyrkorumen och ställdes undan på kyrkvindar och i tornrum eller förstördes. Kunskapen och värderingen av dem har under 1900-talets andra hälft åter ökat och de som finns kvar har ofta getts en ny placering i kyrkorummet. (CHN)

BEGRAVNINGSVAPEN - ANVAPEN

Material: Trä, järnplåt, bemålat och/eller försilvrat, ibland tillhörande textil.
Mått: Höjd exkl. bärstång ca 45-75, bredd ca 35-55 cm.

Adelsmannens anvapen är mindre än huvudbaneret (se Begravningsvapen - huvudbaner) eftersom det endast föreställer den ena anfaderns eller anmoderns vapensköld. Anvapnet utgör en del av begravningsvapnen (se d o) som placerades i kyrkan, eller i det speciella gravkoret i kyrkans anslutning, i samband med begravningar av adelsmän.

Anvapen har precis som huvudbanér heraldiskt innehåll med ett inramat sköldfält med strikt uppdelade symboliska, heraldiska färger. De avslutas upptill av en hjälm med nedfällt visir krönt av en heraldisk symbol, en s.k. hjälmprydnad. Förutom de heraldiska färgerna är de ofta bemålade med metallskikt, såsom försilvring. Metallen har ofta oxiderat och kan förväxlas med svart färg. Vapnet är ofta av snidad relief ibland i kombination med formklippta blad av järnplåt. Sköldfältet kan vara, eller ha varit, klätt med textil och omges i många fall av snidade dekorativa rankor, ofta akanthus. (CHN)

Anvapen i bemålat trä, sent 1600-tal.

BEGRAVNINGSVAPEN - HUVUDBANER

Material: Trä, järnplåt, bemålat och/eller försilvrat, ibland tillhörande textil.
Mått: Höjd exkl. bärstång ca 200 cm, bredd ca 50-150 cm.

Benämning på den med den avlidnes släktvapen försedda vapensköld som i äldre tid fram till början av 1800-talet, bars tillsammans med anvapen, (se Begravningsvapen - anvapen) i begravningsståget vid en adelsmans begravning och därefter uppsattes i kyrkan.

Huvudbaner har precis som anvapen heraldiskt innehåll med ett inramat

Huvudbaner
i bemålat, förgyllt och försilvrat trä, 1680-tal.

sköldfält med strikt uppdelade symboliska, heraldiska färger. De avslutas upptill av två eller flera hjälmars nedfällda visir. Dessa symboliserar båda släkter som den avlidne relaterar till. Förutom de heraldiska färgerna är de ofta bemålade med metallskikt, såsom försilvring. Detta har ofta oxiderat och kan förväxlas med svart färg. Vapnet är ofta av snidad relief ibland i kombination med formklippta blad av järnplåt. Sköldfältet kan vara, eller ha varit, klätt med textil och omges i många fall av snidade dekorativa rankor, ofta akantus. (CHN)

DÖDSBRÄDA, LIKBRÄDA

Material: Trä.

Mått: Manshög.

Dödsbrädan kan sägas vara föregångare till likkistan. Dödsbrädan var en bräda på vilken den döde lades från dödsögonblicket fram till bortförandet ur bostaden till graven. Långt fram i tiden begrov man också den döde på brädan i den iordningställda graven. Seden med likkista kom sent till allmog och likbräda användes in på 1600-talet. Kyrkan tillät dock inte överallt att dödsbrädan fördes med till kyrkogården, istället ställdes eller lades den i en äng, i en skogskant eller spikades vid utvalda träd. (CHN)

Epitafium i bemålat trä, sent 1600-tal.

EPITAFIUM, BEGRAVNINGSTAVLA, MINNESTAVLA

Material: Trä, kalk- eller sandsten, marmor, alabaster eller metall.

Mått: Höjd ca 20-100 cm, bredd ca 20-100 cm.

Epitafium är en i kyrkan eller på annan plats uppsatt minnestavla över en död person. Det rör sig oftast om präster och borgerliga personer, men även epitafier över adliga personer förekommer. Epitafierna uppsattes i kyrkan i samband med begravningen eller vid senare tillfälle.

Epitafiet är ofta utformat som en konstnärligt målade och inramade gruppbild över den avlidnes hela familj. Under minnestexten med den dödes födelse- och dödsår, samt andra data ur hans liv, återfinns ibland en mindre texttavla, ibland utformad som en kartouche med bibelord. Framsidan kan vara skulpterad i relief (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor), medan baksidan är platt för att hängas mot vägg. Utformningen anknyter till tillverkningsrådande stilar. (CHN)

GAVELSTEN, 'NUNNESTEN'

Material: Sten.

Mått: Höjd ca 50 cm.

Gavelstenar utgör en del av gravkistan (se d o) och är uppställda vid huvud- respektive fotända. Gavelstenar kan vara ringformade eller korsformade. I många fall är gavelstenarna de enda synliga komponenterna av gravkistan ovan jord. Benämningen "nunnesten" förekommer i vissa delar av landet. (CHN)

GRAVANORDNING se gravsten

GRAVHÄLL

Material: Sten, ofta kalksten, järn.

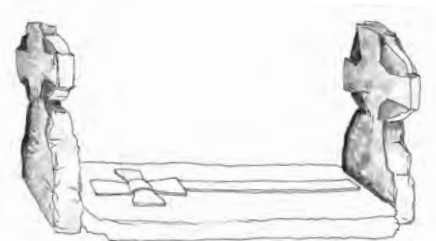
Mått: Längd ca 170-250 cm, bredd ca 90-150 cm.

Gravhäll är en större, rektangulär eller trapetsoid, liggande gravsten (se d o). De är oftast inmurade i kyrkorummets golv. De återfinns i korgolv, i kyrkorummens mittgång eller i tillbyggda gravkapell och är ibland skyddade och dolda under en gångmatta. Vissa är i de fyra hörnen försedda med järnringar.

Bruket att begrava personer inne i kyrkan fanns redan under medeltiden och levde kvar till 1815 då det slutligen förbjöds med hänvisning till hygieniska skäl.

Medeltida gravhällar kan vara försedda med en kantskrift, ofta på latin men även runinskrifter förekommer. Gravhällar med inskrift är kända redan från 1000-talet. I inskriften nämns ofta både stenhuggaren och den avlidne med namn. Både män och kvinnor nämns i inskriptionerna. Efter reformationen utvecklades de adliga gravhällarna och försågs under 1500- och 1600-talen oftare med personframställningar. Hjälmprydda vapensköldar, kalkar samt text inom en ram var fortsatt vanliga motiv. Även borgerliga hällar med liknande utformning förekom, då med det adliga vapnet ersatt av t.ex. en kartusch med bomärke. Prästernas hällar dekorerades ofta med kalkar och andra emblem såsom änglar och evangelistsymboler. Timglas, palmkvistar och dödskallar över korslagda ben förekommer på 1700-tals-hällarna. Det finns hällar med hantverksemler för smeder, vagnmakare, skomakare mm.

Idag är gravhällarna ofta blankpolerade och nedslitna av århundradenas

Gavelsten. Ringkorsformade gavelstenar, stående i var ända av lockhäll

Gravhäll i låg relief med bladornamentik och evangelistsymboler.

många fotsteg och deras dekor därför mindre framträdande. Ibland är endast fragment av gravhällen bevarat.

Gravhäll kan också användas som samlingsbeteckning för täckhäll, lockhäll, sidohäll och gavelsten (se d o). (CHN)

GRAVKISTA

Material: Sten, sandsten.

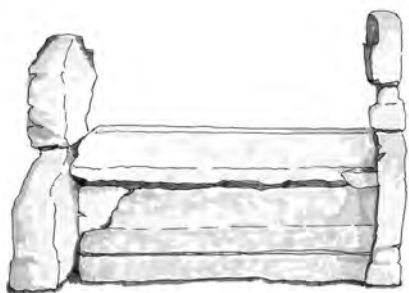
Mått: Höjd ca 50-150 cm, längd ca 200 cm, bredd ca 100 cm.

En gravkista är en kista vari en död begravs. I äldre tid användes begreppet gravkista om det som idag kallas likkista (se d o). Ordet avser numera en medeltida, i jorden, av stenhällar byggd, liggande kista.

Stormannens gravmonument utgjordes under äldre medeltid ofta av en liggande grav med en sorts kistliknande minnesmonument ovanpå. Dessa s.k. gravkistor bestod av två sidohällar (se d o) och en täckhäll (se d o)/lockhäll (se d o) mellan två gavelstenar (se d o) krönta med kors. Sidohällar, lockhäll och gavelstenar var ofta utsmyckade med reliefer (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor). Det förekom dock gravkistor även utan sidohällar och utan gavelstenar.

Gravkistan placerades på kyrkogården utanför kyrkorummet. I vissa fall återstår idag ovan mark endast de båda korskrönta gavelstenarna. Flera benämningar finns på dessa typer av gravkistor t. ex Eskilstunamonument, Västgötakista, Östgötakista och Skånekista.

Under äldre tid skedde även gravläggning inne i kyrkorum varvid grav och gravmonument vanligtvis placerades under och i golvnivå (se vidare gravhäll och gravtumba). (CHN)

Gravkista med gavelstenar, sidohällar och lockhäll.

GRAVMONUMENT

Material: Sten, trä och/eller järn.

Mått: Varierande.

Gravmonument är ett konstnärligt utformat minnesmärke, ibland en byggnad, rest över den dödes jordiska kvarlevor. Monumentformerna tempel, gravkor, sarkofag (se d o), gravtumba (se d o) och gravkulle tolkas enligt vissa forskare som gravmonument avsedda som den dödes bostad. Monumentformerna gravvårdar (se d o) och resta kors tolkas av vissa forskare ha sin rot

i rädsla för de s.k. osaligas andar. Gravmonumentets ursprung torde dock framförallt vara minnesfunktionen. (CHN)

GRAVSTEN, GRAVVÅRD AV STEN, GRAVANORDNING

Material: Sten, betong. Pigment, bindemedel, metall och infälld i stenen eller betongen en dekorplatta av biskvi-, parianporcelain eller marmor. Även gravstenar av keramik förekommer.

Mått: Varierande. Höjd från 10 -200 cm, bredd från 30-150 cm.

Gravvårdar av slipad och polerad sten har varit allmänna åtminstone sedan 1800-talet intill våra dagar. På dessa gravstenar återfinns inskriptioner med den dödes namn, årtal och dödsdatum. Inskriptionerna kan vara ifyllda med färg eller metall såsom guld. Utformningen hos en gravsten har i princip inga begränsningar. Under seklen har dock olika former varit mer populära.

Fram till första halvan av 1800-talet tillverkades gravstenar hantverksmässigt och tunna uppresta gravvårdar av grå eller röd kalksten var vanligt, med rundad eller spetsig avslutning upptill. Dessa hade oftast en enkel inskription utan ytterligare dekor. Under 1800-talet förekom även gravvårdar av ornamenterad betong med en infälld textplatta och/eller infälld biskvi-, parian eller marmorplatta föreställande den danske skulptören B. Thorvaldens relief Natten eller annat motiv.

Under det sena 1800-talet växte stenhuggerindustrin och maskintillverkande gravstenar av granit blev från 1870-talet vanliga, liksom stenramar av granit. Med denna utveckling följde en större form- och materialrikedom. Typiska former från denna tid är korset av marmor eller järn på ett granitfundament, skivor av, eller kluvna, stenar med obearbetad ytterform med infälld biskvi- eller marmorplatta samt obelisker med fasad spetsavslutning. De sistnämnda fortsatte att vara populära in på 1900-talet.

I början av 1900-talet kom växtornamenterade stenar i jugendstil, grovhuggna s.k. bautastenar samt låga rektangulära stenramar.

Under 1920-talet var strikta klassicistiska former rådande och stenarna blev lägre och enklare.

Den nya begravningslagen från 1990 ligger bakom tillåtandet av mer individuella gravminnen, såsom bl.a. fåglar och blommor. Idag lever många stilar och utformningar parallellt. (CHN)

Gravstenar i olika modeller. Uppifrån och fr.v: keltiskt kors; ringkors; enkel gravsten från 1700-talet, gravsten från sent 1800-tal med infälld marmorplatta omringad av bladornamentik; motivet Natten i relief på cirkelskiva, obelisk i svart diabas från tidigt 1900-tal.

Gravtumba med låg relief på sidor och hög relief på täckhäll, 1600-tal

GRAVTUMBA

Material: Sten och/eller metall.

Mått: Längd ca 200-240 cm, bredd nedtill ca 100-140 cm, bredd upptill ca 200-250 cm om trapetsoid form eller lika bred som nedtill om rektangulär form, höjd ca 100-150 cm. Kistans fyra sidor lika höga.

Vid 1200-talets mitt blev det tillåtet för kungliga personer att gravläggas ovan mark inne i kyrkorummet, i en s.k. gravtumba. Gravtumban utvecklades och blev under 1600-talets stormaktstid ett av adelns främsta minnesmärken. En gravtumba består av sidohällar, friser och täckhäll (se d o).

Täckhällen, som är gravtumbans lock, har i allmänhet personen eller personerna i graven framställda i högrelief på locket. På sidohällarna återges i allmänhet den gravlagdes vapensköldar vilka ursprungligen ofta varit polykromt bemålade enligt det heraldiska färgschemat. Färgrester på tumban kan tyda på att gravmonumentet i sin helhet varit bemålade.

Gravtumbor är ofta av sten, men gravtumbor i metall förekommer. Tumbans sidohällar och friser hålls i de flesta fall ihop med synliga kramlor av järn. (CHN)

Gjutet klöverbladskors i järn med skulpterad ängel vid sockeln.

GRAVVÅRD AV JÄRN – GJUTNA JÄRNKORS

Material: Gjutjärn, järnplåt.

Mått: Höjd upp till 130 cm, bredd upp till 100 cm, tjocklek upp till 20 cm.

Resta vårdar i form av gjutna järnkors och gavelhällar blev under 1800-talet vanliga och flera järnbruk och mekaniska verkstäder i landet producerade dessa. Även urnor förekommer. På korsen och gavelhällarna finns text och dekor som ansluter till industrialismens rika förråd av stilar och symboler. I en inventering av gjutna gravvårdar i Dalsland, Göteborgs stad och Gotland från 2012 indelas de gjutna korsen i tre huvudtyper: enkla kors, treklöverkors och genombrutna kors som alla uppträder i flera olika varianter.

De äldsta korsen är sparsamt utsmyckade och ganska grova och oftast av den enkla typen, d.v.s. ett latinskt kors (se d o under kap. Krucifix och kors) gjuten i ett stycke. De yngre är mindre i storleken och ofta av genombruten typ. Mest varierar formerna under tiden 1850-1870. De kan ha ögle- och knutornamentik med gjuten text centrerad och omgiven av från korsens centrum utgående former. Vanligt är att korsens uddar är treklöverformade. Ornamentik i form av t.ex. handslag, symboler för tro, hopp och kärlek, fack-

lor, strålar samt namnplattor förekommer på de gjutna korsen.

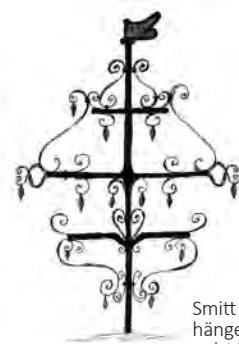
Vid 1800-talets sista årtionde kritiserades både gjutjärnet och dess form-
språk och gjutjärnsgravvårdarna försvann från gravkonsten i och med se-
klets slut. Gravvårdar av järn förekommer även i nyproduktion. (CHN)

GRAVVÅRD AV JÄRN - GRAVKORS AV SMIDESJÄRN

Material: Smidesjärn, järnplåt.

Mått: Höjd 50-300 cm. Mittstången ofta 3.7 x 1.4 cm, plattjärnet ca 30-35 cm
brett och 0.2-0.3 cm tjockt. Smidda kors från 1600- och 1700-talet är sällan
över 150 cm höga, vikten högst 10 kg.

Gravkors av smidesjärn med traditionsbärande former har tillverkats från
1600-talet till ungefär 1800-talets mitt. Deras utseende och karaktär varie-
rar beroende på regionala skillnader. Förekomsten av smidesvårdar är be-
tydande i Jämtland, Småland, Värmland, Dalsland och Östergöt-land. Flera
typer liknar äldre gravvårdar i sten och trä med triangel- och ringkorsmo-
tiv eller enkel latinsk korsform och med tillagd rik ornamentik som vimplar,
hängen i form av löv, droppar och hjärtan. Ett fåtal bevarade smideskors från
Skåne och Blekinge är enkla och försedda med relativt stora namnplåtar av
järn. I Småland och Östergötland förekommer en gravvårdsform av plåt som
påminner om en rest bräda. Plåten är rikt profilerad och utklippt och för-
sedd med flöjel. I Östergötland består ofta korsarmen av en ornerad namn-
plåt. I Värmland är variationerna många, där finns till exempel kors med upp
till nio armar. Där finns gavelkors med en till tre armar över varandra med
svängda armar över varandra och med svängda gavlar. Här finns vidare kom-
binationer av gavel- och ringkors (se d o under kap. Krucifix och kors) och ga-
velkors med fem ringar, kors inskrivna i en kvadrat och industriellt tillverkade
draperikors. I Gästrikland och Hälsingland finns bandjärnskors bevarade, i
Jämtland är det vanligt med smidda hjulkors med strålar behängda med löv
men många andra fantasirika varianter förekommer också. Texten på äldre
gravvårdar är graverad, inmejslad eller målad på tvärstängerna, eller grave-
rad på lösa järnplåtar. Finns metallplåtar på gamla kors är dessa ofta yngre.
Smideskorsen kan ha varit målade i svart och vitt eller i andra färger speci-
ella för sin tid. Gravvårdar av järn förekommer även i nyproduktion. (CHN)

Smitt järnkors med
hängen och överst vim-
pel, Värmland 1750-tal

Smitt järnkors utan hängen
med mittplåt, Värmland
1860-tal

Smitt järnkors från Vär-
mland av ringkorstyp med
hängen och vimplar

Gravvårdar av trä.
Överst två varianter av brädformer från mitten av 1800-talet.
Nedan enkel korsform med infälld metallplatta, 1900-tal

GRAVVÅRD AV TRÄ

Material: Trä.

Mått: Varierande.

De tidigaste avbildningarna av trägravvårdar kommer från 1600-talet. Dessa visar att det förekom s.k. stupor, små hus i trä på gravar. Gravvårdar av trä har troligtvis varit vanliga, men dessa äldre gravvårdar av trä har sällan bevarats.

De till vår tid bevarade trävårdarna kan uppdelas i huvudgrupperna: brädformer, korsformer och kombinationer av dessa samt stenformer omsatta i trä. En populär form av gravvård i trä har haft en fri antikiserande utformning, krönt med urnor eller gavelkors. Vissa trävårdar har varit vitmarmorerade med emblem och text målade i svart, andra marmoreringsmålade i brunt eller grönt och ytterligare andra dekorerade med strålar. Parallellt med dessa mer avancerade former har det enkla vita träkorsen med en namnbricka funnits. (CHN)

HUVUDBANÉR se Begravningsvapen- Huvudbanér

JÄRNSTAKET

Material: Gjutjärn, smidesjärn.

Mått: Höjd ca 40-200 cm.

Järnstaket kring gravvård av sten.

Efter ca 1830-40 tillkom på kyrkogårdarna de gjutna staketen. Dessa omgärdade de mest framträdande gravvårdarna, i kusttrakter ofta resta över sjökaptener. Gravvård omgärdad av staket kallas staketgrav. Järnstaket utfört i smidesjärn förekommer främst inne i kyrkorumen och benämns ofta smidesgaller. Järnstaket och metallgrindar förekommer också i kyrkorumen framför gravminnen. (CHN)

KANTLISTHÄLL se liljesten

KENOTAFIUM

(lat. *cenotaphium* = begravning, grav, gravvård)

Material: Sten, metall.

Mått: Varierande.

Kenotafium är en tom grav ordnad som en minnesvård åt en avliden person på en plats där de jordiska kvarlevorna inte finns. (CHN)

KISTA, LIKKISTA

Material: Trä, tenn eller koppar.

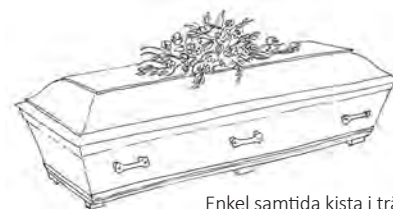
Mått: Varierande. Vanlig längd ca 200 cm, bredd ca 60-80 cm.

I kistan placeras den döde under begravningsgudstjänsten. Kistan kan ha ett mycket påkostat utförande, som de tenn- eller kopparkistor som användes av högadeln under stormaktstiden, eller vara mycket enkelt snickrade. En kista består av botten, fyra sidostycken och ett lock. Kistan kan vara rektangulär alternativt vara bredare upptill och avslutas som en trapetsoid. Locket kan på samma sätt antingen vara platt eller uppbyggt som en kantig kupa. Ibland kan kistans utsida vara klädd med t.ex. sammetstyg.

De nutida kistorna är utförda i trä, alltifrån dyrbara träslag till enklare bemålat trä eller spånskiva. Kistan kan under begravningshögtiden prydas med blommor eller helt kläs in med ett bårtäcke (se d o under kap. Textil), något som blivit allt vanligare. (CHN)

Tennkista med rik dekor, sent 1600-tal. Kistan placerad i gravkor.

Enkel samtida kista i trä.

KISTPLÅT, BEGRAVNINGSPLÅT

Material: Bleckplåt.

Mått: Höjd ca 35-60 cm, bredd ca 20-40 cm.

Kistplåt är en plakett fäst på kistan (se d o) men inskriptioner över den avlidne. Kistplåtar kan finnas på kistor från 1600-talet och framåt. Kistplåtar från 1800-talet består ofta av två klippta ellipsformer med inskriptioner omgivna av bladkransar och krönt av en krona, en symbol för livets krona.

Kistplåtarna har ofta "överlevt" kistan de suttit på, de har ofta tagits tillvara och numera är en vanlig placering på en vägg inne i kyrkorummet eller t.ex. i kyrktornets trappa. (CHN)

Kistplåtar, t.v. med klippta ellipsformer, 1830-tal, t.h. enkel sköldform, sent 1600-tal.

LIKKISTA se kista

LILJESTEN, KANTLISTHÄLL

Material: Kalksten eller sandsten.

Mått: Längd ca 200-240 cm, bredd nedtill ca 100-140 cm, bredd upptill ca 200-250 cm om trapetsoid form eller lika bred som nedtill om rektangulär form, höjd ca 10-25 cm.

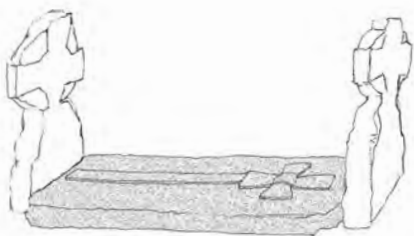
Liljesten eller kantlisthäll är ett gravmonument från äldre medeltid som

Rektangulär liljesten, medeltid.

allmänt förekommer på äldre kyrkogårdar i bl.a. Västergötland. De återfinns även liggande i en kyrkas golv eller inmurad i kyrkans yttervägg på samma sätt som en runsten. Liljestenen saknar i allmänhet inskriptioner. Stenen är rektangulär eller trapetsformad med en avsmalnande bas. Ovasidan, eller framsidan, smyckas med en i relief (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor) uthuggen ornamentik. Motivet är ofta ett växande träd i stiliserad form med symmetriskt placerade blad och rankor samt liljor liknande liljan i det franska kungavapnet. Liljan är en symbol för döden. Trädet kan avbildas stående på en liten kulle eller på en låg trappstenspyramid. Kring stenen löper ofta en finhuggen kantlist.

Det finns ca 300 så kallade liljestenar i Västergötland, men de förekommer även i andra områden såsom Gotland och Östergötland. (CHN)

Lockhäll smyckad med stavkors i relief, placerad mellan gavelstenar.

LOCKHÄLL

Material: Sten.

Mått: Längd ca 200-240 cm, bredd nedtill ca 100-140 cm, bredd upptill ca 200-250 cm om trapetsoid form eller om rektangulär form lika bred som nedtill, höjd ca 20-100 cm beroende på om den är försedd med reliefskulptur.

Lockhällen är det lock som hör till gravkistan (se d o) och ibland det enda som återstår av denna. Benämningen lockhäll förekommer dock också synonymt med täckhäll (se d o) för att beteckna det lock som hör till gravtumban (se d o).

Lockhällen stänger kistan och är i allmänhet rektangulär eller trapetsoid. Stenens övre yta är ofta trefasad och ornamentiken utgörs av stavkors, kvastpalmetter eller andra motiv. På lockhällen återfinns ofta inskriptioner. Den kan också vara försedd med en reliefskulptur (se d o under kap. Konstverk och minnestavlor) föreställande den avlidne. Reliefskulpturen av Birger Jarl med gemål drottning Mechtild och hertig Erik från 1200-talets slut i Varnhems klosterkyrka är ett välkänt exempel. (CHN)

Lockhäll med runor och bladornamentik i relief, medeltid.

MINNESKRANS

Material: Blommor, blad, papper, textil, metall.

Mått: Diameter ca 15-70 cm.

Minneskrans är en krans av papper, blommor eller naturliga växter var-

med minnet av någon eller något hedras. Under tidigare århundraden var dessa kransar ofta utformade i beständigare material, för att kunna sparas under lång tid. Kransar finns i nutid inte bara vid begravningen utan också som prydnad på grav under speciella minneshögtider, som All helgonhelgen och under vintertid. (CHN)

MINNESTAVLA se epitafium

PRESTAV *(ry. pristav = uppsyningsman, polis, tjänsteman)*

Material: Trä, ibland metall, och textil, svart flor.

Mått: Höjd ca 170-220 cm.

Ordet prestav har i kyrkliga sammanhang två specifika betydelser, dels betecknar det ett föremål, och dels betecknar det den person som bär detta föremål, den som prestaverar.

Föremålet prestav är en stav av trä som målats svart eller klätts med svart tyg och behängts med svart sorgflor. Två prestaver utgjorde ett par och dessa fördes framför kistan (se d o) eller framför de sörjande i äldre tiders begravningsprocessioner. Under begravningsgudstjänsten flankerade de prestaverande kistan och höll prestaverna lyfta.

Bruket att prestavera infördes vid Johan III:s begravning 1592, bruket kom till landsbygden på 1800-talet och förekom i delar av Sverige framförallt i Väst-sverige in på 1990-talet. Idag är de florbeklädda stavarna sällsynta. (CHN)

SARKOFAG *(lat. sarcophagus = köttätande)*

Material: Sten, ofta marmor eller porfyr.

Mått: Längd ca 200-250 cm, bredd ca 100-150 cm.

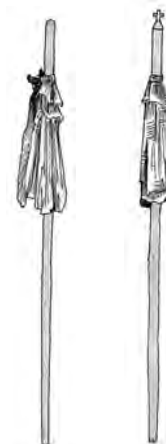
Sarkofag betecknar en praktfull likkista innehållande en inre kista vari liket placeras. Under antiken innebar sarkofag en likkista tillverkad av en speciell slags kalksten som ansågs på kort tid kunna förtära lik, därav namnet.

Från äldre medeltiden är två sarkofagtyper kända; Alvastra-typen, där sarkofagsidorna är inklade i varandra, och Botkyrka-typen till formen lik en absidkyrka.

Sarkofag har också fått en utvidgad betydelse med åsyftning till dessa stenkestors form. Ordet kan således användas för att beskriva ett blockaltare

Minneskrans på papper med konstgjorda växter, 1840-tal.

Prestaver i trä med svart flor, den högra krönt av metallkors.

Sarkofag av Botkyrkatyp.

Sarkofag av Alvastratyp.

Täckhäll av sten med den avlidna avbildad i högrelief av kalksten, sent 1500-tal.

(se d o under kap. Altare) utformat på liknande sätt.(CHN)

TÄCKHÄLL

Material: Vanligen sten. Järn och annan metall förekommer.

Mått: Längd ca 200-240 cm, bredd ca 100-140 cm, höjd ca 20-50 cm.

Täckhäll är det lock som hör till gravtumban (se d o). Benämningen täckhäll förekommer dock också synonymt med lockhäll (se d o) för att beteckna det lock som hör till gravkistan (se d o).

Täckhällen är vanligen av sten, men i järnrrika trakter återfinns täckhällar av järn och även hällar av annan metall förekommer. Täckhällarna kan ha legat på en träram som förmultnat och därför inte finns kvar. Täckhällen återfinns inne i kyrkan som lock på den gravtumba till vilken den hör, eller placerad på kyrkogården. Täckhällar i sten har vanligtvis en fris med hörnstrålar. (CHN)

Värjor i två modeller.

VAPENSKÖLD se begravningsvapen

VÄRJA

Material: Järn, stål, ibland metalltråd.

Mått: Längd ca 90 cm.

Adelsmannens värja placerades vid begravning på den dödes kista (se d o) och skänktes efter begravningen till kyrkan tillsammans med begravningsvapnen och begravningsfanorna (se d o). Även andra rustningsdetaljer som svärd och hjälm fördes i begravningstågen och följde med den döde till kyrkan.

Idag finns endast ett fåtal värjor kvar i kyrkorummen. (CHN)

RUNSTENAR

BILDSTENAR

Bildsten.....	232
Runförestt gravmonument.....	232
Runstav.....	233
Runsten.....	233
Primstav.....	se runstav
Årstav.....	se runstav

BILDSTEN

Material: Sten, främst kalksten.

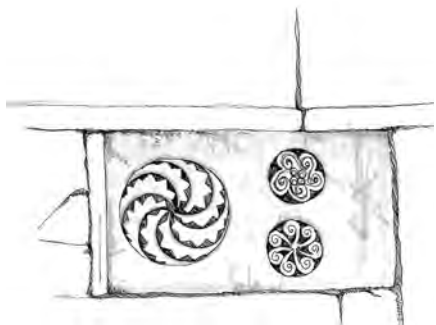
Mått: Varierande. Höjd från några 10 cm till några 100 cm.

En bildsten är en huggen, utmejslad och ursprungligen ofta bjärt bemålad stenhäll. Dessa hällar är ofta textlösa och istället dekorerade med mytologiska bildmotiv, runinskrifter förekommer dock. Bildstenar kan dateras från ca 400 till 1100-talet. De restes framförallt under yngre järnåldern som minnesstenar alternativt som gränsmarkörer utmed färdvägar, samlingsplatser eller på gravfält. Bildstenar förekommer på kyrkogårdar på framförallt Gotland. Bildstenarna på kyrkogårdar kan vara flyttade till platsen eller utgöra, liksom runstenar (se d o), rester av förkristna kultplatser som funnits på platsen före kyrkan. I båda fallen kan de antingen ha blivit placerade invid kyrkorna, fått tjäna till byggmaterial eller använts till gravstenar (se d o under kap. Gravminnen).

Många bildstenar är idag blinda eftersom väder och vind eroderat ytan och på så vis suddat ut bilden.

Bildstenar brukar efter ett system, skapat av Sune Lindqvist 1941, indelas i fem grupper: A-stenar, B-stenar, C-stenar, D-stenar och E-stenar. Indelningen i dessa grupper görs utifrån tillverkningstid, form och motiv. En förenklad typologisering av stenarna har även införts av Jan Peder Lamm och Erik Nylén, de delar in stenarna i grupperna: T (tidiga), M (mellan), S (sena), K (kiststenar) och Ka (kantstenar).

På 1000-talet avlöstes bildstenarna alltmer av runstenar. (JH)

Bildsten inmurad i kyrkomur.

Runförsedd gravhäll med kors- och liljeformer.

RUNFÖRSETT GRAVMONUMENT

Material: Sten, främst kalksten.

Mått: Varierande.

Av de runskriftsobjekt i sten som inte varit resta minnesstenar utgörs en stor del av gravmonument. Det kan då röra sig om gravhällar, gavelstenar, lockhällar eller täckhällar, (se d o under kap. Gravminnen) Runskrifterna berättar vem som lät göra minnesmärket och över vem det är gjort. Ofta uttrycks också en önskan om att Gud ska hjälpa den dödes själ. Bland gravmonument med runskrift är det vanligare, jämfört med runstenar (se d o), att personen som förärats monumentet är en kvinna.

Runorna på gravmonumenten löper oftast längs med stenarnas kanter.

Slingor med runor kan också förekomma på stenens övriga delar. Ett stort kors utgör i allmänhet centralmotivet för stenarna. (JH) (LM)

RUNSTAV, PRIMSTAV, ÅRSSTAV

Material: Trä. Ben och pergament förekommer sällsynt.

Mått: Längd ca 100 cm.

Runstavar användes i det nordiska området från åtminstone 1200-talet ända in på 1700-talet för att orientera sig i tideräkningen, dvs. som kalender. En runstav består av en speciell runristning som oftast återfinns på stavar, kavlar och käppar, men även på träskivor, askar, husgeråd, yxskaft och andra träföremål. Runstavar ristade på ben och pergament förekommer men är sällsynt.

Runstaven indelas vanligen i tre rader eller avdelningar. Den första raden upptas av runor betecknande veckans sju dagar upprepade 52 gånger och därmed angivande årets alla dagar. Den andra raden innehåller 19 primtecken, därav namnet primstav, och kan användas för att räkna fram tiden för nästa nymåne, den s.k. nytändningen. Den tredje raden innehåller en följd av sinnebilder såsom kyrkliga högtider, helgondagar, lantmannaförrättningar och årstidernas början.

För att kunna läsa en runstav krävs goda kunskaper i dess uppbyggnad men också visshet om vissa årsspecifika villkor.

Den äldsta bevarade runstaven är en åttkantig stav från 1200-talets mitt upphittad i Nyköping. (JH)

Runstav i trä,
troligen 1600-tal.

RUNSTEN

Material: Sten.

Mått: Varierande.

En runsten är en med omsorg utvald sten eller monolit försedd med runor huggna av en runristare. Exakt vad som täcks av begreppet runsten har varierat då det även finns gravhällar (se d o) med ristade runor. Numera avses normalt en runristad sten som är avsedd att stå upprest. Fasta stenblock med runor kallas istället runblock.

Runstenarna är i allmänhet huggna i den lokala stenarten. De stående stenarna är oftast resta till minne av någon person eller någon händelse. Ste-

Runsten med kors och slingernametik.

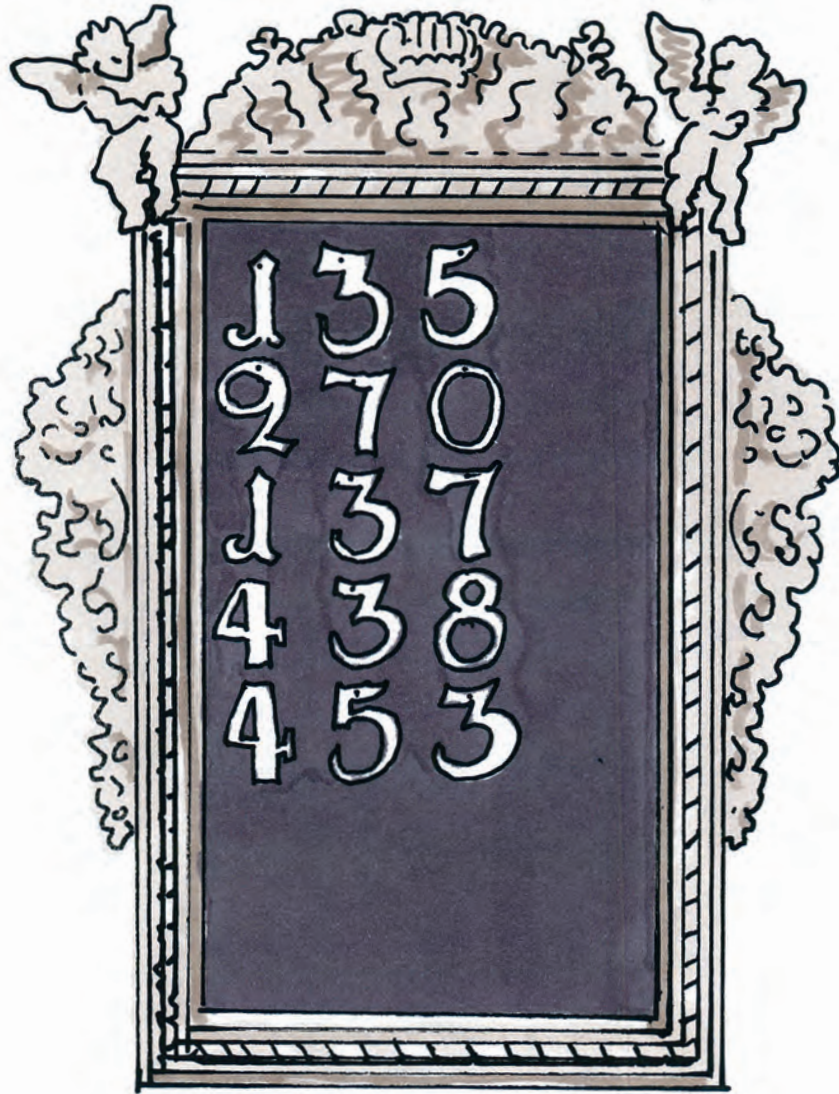
narna har i allmänhet varit rikligt bemålade och texten har även varit målad.

I kyrkliga sammanhang förekommer runstenar rikligt. Eftersom de kristna kyrkorna många gånger förlades på tidigare förkristna kultplatser vittnar runstensmaterialet om övergången mellan hednatiden och kristendomen. På många stenar förekommer exempelvis kristna symboler som kors, försvinnande få har direkt hedniska symboler. I många fall kom runstenarna på samma sätt som bildstenar (se d o) att användas som byggnadsmaterial vid uppförande av de första stenkyrkorna på en plats.

Runstenar förekommer i hela det nordiska kulturområdet, Sverige, Norge och Danmark, samt i vissa områden med nordiskt inflytande. Runstenarna tillkom huvudsakligen mellan år 300 och år 1130. De äldsta finner man i Norge medan de yngre stenarna återfinns framförallt i Uppland. Efter att resningen av runstenar slutat fortsatte runor att användas på gravhällar under hela medeltiden och i putsen längst ner i kyrkorummen framförallt på Gotland. Runor fortsatte även att förekomma på runstavar (se d o) ända in på 1700-talet. Runorna levde således kvar parallellt med bokstavsalfabetet. (JH)

PRIMSTAV se runstav

ÅRSSTAV se runstav

ÖVRIGT

Alnmått.....	se måttlikare	
Ampulla.....		238
Biskopsstav.....	se kräkla	
Gapstock.....	se straffstock	
Karbas.....		238
Krumstav.....	se kräkla	
Kräkla.....		238
Kyrkaln.....	se måttlikare	
Kyrkskepp.....		239
Kyrkstock.....	se straffstock	
Kyrkstöt.....		239
Monstrans.....		239
Måttlikare.....		240
Nummertavla.....		240
Nyckel.....		241
Oblatjärn.....		241
Oblatstamp.....		242
Piscina.....		242
Psalmnummertavla.....	se nummertavla	
Relikskrin.....		243
Relikvarium.....		243
Rökelsekar.....		243
Sakramentsskåp.....	se kap. Möbler	
Sigill.....		244
Sigillstamp.....	se stämpel	
Skamstock.....	se straffstock	
Skrin.....		244
Straffredskap.....		245
Straffstock.....		245
Stämpel.....		245
Vas.....		246
Vigkvast.....	se vigvattenkvast	
Vigvattenkar.....		246
Vigvattenkvast.....		246
Votivskepp.....	se kyrkskepp	

Medeltida ampulla i brons.

ALNMÅTT se måttlikare

AMPULLA

Material: Metall eller glas.

Mått: Längd ca 5-8 cm, diameter ca 2-5 cm.

Ampulla är ett kärl till förvaring av den välsignade oljan använd till liturgiskt bruk. Skriftliga uppgifter om, och fynd av, ampullor finns från 1400- och 1500-talets Sverige. Vid pilgrimsvandringar samlades helgat vatten i en pilgrimsampulla. (CHN)

BISKOPSSTAV se kräkla

GAPSTOCK se straffstock

KARBAS

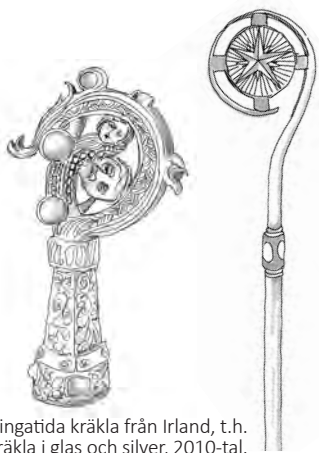
(*turk. kyrba[^]c = läderpiska*)

Material: Trä, skinn.

Mått: Längd ca 65-90 cm.

Straffredskap (se d o) i form av piska flätad av läder eller med skaft överdragna med läder som användes som prygelredskap. (CHN)

KRUMSTAV se kräkla

T.v. vikingatida kräkla från Irland, t.h. svensk kräkla i glas och silver, 2010-tal.

KRÄKLA, KRUMSTAV,

BISKOPSSTAV (*fsv. kräkla = krokigt trästycke, lat. baculus pastoralis*)

Material: Silver, förgyllt silver, trä, emalj, glas, kristall eller elfenben.

Mått: Längd ca 200 cm.

En kräkla är i kyrkliga sammanhang en biskopsstav och kan också kallas krumstav. Kräklan är en symbolisk herdestav som bärs av biskopar och betecknar biskopsämbetet. Kräklan bärs också av abboten i munkkloster.

Kräklan är en stav upptill avslutad med en inrullad volut, benämnd skroll eller krum. Skrollen tillverkas vanligtvis separat och monteras på en trästång. Skickligt konsthantverk och dyrbara material i skrollen kännetecknar biskopskräklan.

Portabla kräklar förekommer. (CHN)

KYRKALN se måttlikare

KYRKSKEPP, VOTIVSKEPP

(*lat. votum = lovat åt en gud*)

Material: Trä, textil, metall, hampa, papper.

Mått: Höjd ca 60-90 cm, längd inkl. bogspröt ca 100-150 cm.

Kyrkskepp, votivskepp, beskrevs ofta i äldre kyrkoinventeringar med orden "ett skepp hänger i taket". Kyrkskepp har funnits i kyrkor i Sverige sedan 1500-1600-talet. Kyrkskeppen förknippas med flera symboliska och liturgiska funktioner. Ett fåtal kyrkskepp med bekräftad historik är kända. En del av dessa har skänkts av sjöfarare till kyrkan som tack för räddning från ett haveri. Andra har ursprung som offergåva för att få lycka och välgång, som epitafier (se d o under kap. Gravminnen), dvs. minnesgåvor, eller som kyrkoprydnad. Liturgiskt kan skeppet kopplas till Matteus 8:23 som beskriver församlingen som skeppets besättning. (CHN)

Votivskepp i trä 1700-1800-tal.

KYRKSTOCK se straffstock

KYRKSTÖT

Material: Trä och ibland metall.

Mått: Längd ca 150 cm.

Kyrkstöten är en lång och smal stav, ibland med metallskoning. Kyrkvaktaren var den som gick runt med kyrkstöten och gav de som somnat under gudstjänsten en lätt stöt med redskapet så att de vaknade. (CHN)

Kyrkstöt i bemålat trä,
1700-tal.

MONSTRANS

(*lat. monstrantia, monstranz = visa*)

Material: Förgyllt silver, koppar, malm eller annan metall.

Mått: Höjd ca 50-65 cm.

Monstransen kunde antingen användas till att förevisa hostian, det invigda nattvardsbrödet, en s.k. hostiamonstrans, eller till att förevisa en relik en s.k. relikmonstrans (se relikvarium).

Monstranser användes i Sverige under medeltiden från och med slutet av 1200-talet fram till reformationen. Framförallt vid processioner, tillbedjan och kyrkohögtider uppvisades relik/hostian för menigheten. Monstranserna var påkostade pjäser, ofta tillverkade av ädelmetall och de togs i allmänhet ifrån kyrkorna under reformationen för att betala Gustav Vasas krigsskuld. Ett fåtal monstranser finns numera i museer, de flesta endast i delar. Monstransen kunde ha ett eget förvaringsskåp.

Medeltida monstrans i silver. Glasbehållaren i vilken oblaten placeras saknas.

Till formen kan monstrans vara uppbyggd av en fot, ett högt skaft och en arkitektoniskt uppbyggd överdel. Överdelen kan likna ett genombrutet torn i sengotikens formspråk med fialer, strävpelare, masverksdekor mm. Inuti det rikt smyckade tornhuset finns en liggande skära, liknande månskären, där hostian, alternativt relikien lades för att kunna visas upp. (CHN)

MÅTLIKARE, ALNMÅTT, KYRKALN

Material: Varierande. Ofta metall.

Mått: Varierande. Alnmått ca 60 cm.

Måttlikare är ett mätinstrument för mått eller vikt som utgör norm vid kontroll och justering av andra mått eller vikter, etalong. Måttlikare av metall, ofta alnmått, var i äldre tider ofta upphängda på kyrkporten eller i vapenhuset. (CHN)

Måttlikare i metall för en aln, 1690-tal.

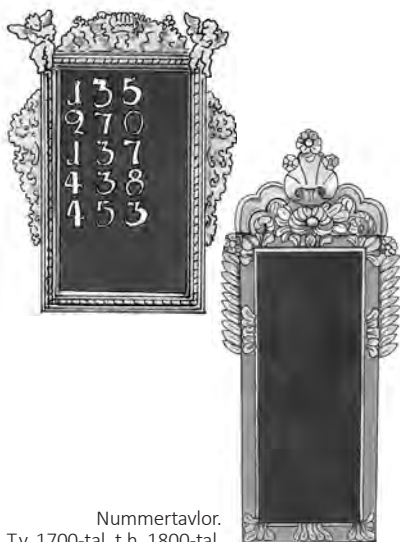
NUMMERTAVLA, PSALMNUMMERTAVLA

Material: Träramar, ibland förgyllda. Nummerbrickor i trä eller mässing.

Mått: Varierande. Höjd från ca 50 cm till över 100 cm.

1694 innehöll den svenska psalmboken (se d o under kap. Böcker och dokument) 482 psalmer. För att förenkla numrerades psalmerna. I slutet av 1700-talet blev psalmböcker vanligare, framför allt bland ståndspersoner. För att kunna hålla ordningen på psalmerna under gudstjänsten uppsattes nummertavlor eller psalmnummertavlor. Dessa var till en början enkla svarta ramar med svart bakgrund på vilken man hängde upp träskivor med psalmernas nummer på. Småningom fr.o.m. slutet av 1800-talet upprättades ett system där psalmnumren angavs med stora siffror och verserna med små, och träplattorna med nummer byttes mot nummer i metall. Det var inte ovanligt att städernas spegelmakare tillverkade nummertavlor och ramarna utvecklades i linje med de olika stilskedena. En del nummertavlor är upphängda på utvikbara konsoler, andra på stativ eller direkt på väggen.

Under 1900-talet ersattes många gånger nummertavlorna av enkla järnpluggar i väggen på vilka siffrorna kunde hängas. I dag förekommer även elektroniska nummertavlor. (JH)

Nummertavlor.
T.v. 1700-tal, t.h. 1800-tal.

NYCKEL

Material: Järn, brons eller annan kopparlegering.

Mått: Längd ca 4-20 cm.

Det finns ett stort antal stora smidda nycklar som benämns kyrknycklar. Nycklarna användes till de dörrlås, vanligen stocklås (se d o under kap. Äldre dörrar, byggnads- och inredningsdetaljer), som var placerade på kyrkportens insida.

Nyckeln är symbol för alla krafter som öppnar och stänger, binder och löser. Nyckelns lås sitter i porten, som tillsammans med nyckeln symboliserar tillgång till den eviga saligheten i olika kulturer. Nyckeln står också för befrielse. Även i folktron hade kyrknyckeln makt att bota sjuka och tämja obändiga barn och fånga en käreasta.

De mest karaktäristiska kyrknycklarna har tre markerade indelningar av greppens ringar. Nycklarna är smidda av järn och indelningarna utgörs av tre runda smala band eller små smidda klot placerade på lika avstånd från varandra. Piporna är smidda till rör och axen har ofta korsformer. Motsvarande tre indelningar med klotformer finns på ett stort antal ringhandtag eller dörrkläppar av järn på dörrar till landets medeltida kyrkor. Ofta i kombination med drakhuvuden som på båda sidor avslutar ringen vid infästningen i dörrplåten. (CHN)

Nycklar i två modeller.
Ovan enkel nyckel, nedan nyckel med tre smidda band kring greppingen.

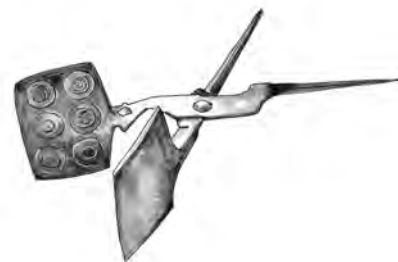
OBLATJÄRN

Material: Järn.

Mått: Längd ca 30-40 cm, bredd ca 20-30 cm.

Oblatjärn användes till att baka oblaten och förekom förr i många, eller kanske de flesta, kyrkoförsamlingar. Numera är de sällsynta.

I den fornkristna kyrkan användes vid mässans firande vanligt bröd, som bröts och delades ut till kommunikanterna. Från 600-talet finns bevarade föreskrifter för hur dessa bröd skulle vara bakade och märkta och brödet utvecklades till oblat. Från 694 års koncilium i Tours finns nedtecknat att handskar rekommenderades vid tillverkning av oblater. Under medeltiden var troligen tillverkningen av oblater förbehållen klostren eller prästerna, men redan tidigt fick även lekmän tillverka oblater. Vanligtvis var det klockaren eller någon annan oförvitlig person i socknen som fick ansvaret för denna syssla. Oblatjärn är i Sverige kända sedan medeltiden och tillverkades

Medeltida oblatjärn av järn för sex oblater.

för församlingsbruk genom 1800-talet fram tills den centraliserade framställningen av oblater startade 1910 vid Ersta diakonisällskap.

Till form och funktion påminner oblatjärnen om våffel- eller rånjärn och består av två mot varandra vända järnplattor till vilka hör ett par handtag, som hålls samman med en nit eller en skruv intill plattorna. I plattorna finns ofta ingraverade bilder, ett kors, ett krucifix eller en ros. (CHN)

OBLATSTAMP

Material: Trä och järn.

Mått: Diameter ca 2-4 cm, höjd varierande.

Oblatstamp är en rund stämpel som användes till att stansa ut oblaten ur den färdigbakade kakan. Stampen består oftast av ett svarvat trähandtag vid vilket fästs ett mått i järn.

Oblatstamp användes samman med oblatjärn (se d o) fram till 1910 då tillverkningen av oblater startade vid Ersta diakonisällskap. Idag finns enbart ett fåtal bevarade. (CHN)

Piscina i sten med fyrpassformad skål.

PISCINA

(lat. = fiskdamm)

Material: Sten eller metall, även andra material förekommer.

Mått: Diameter ca 40-50 cm.

Under tidig kristen tid betecknades den centrala delen av dophuset, baptisteriet, för piscina. Katekumenen, dvs. den person som skulle döpas, skulle nedstiga däri eller av prästen bestänkas med vatten därur.

Under medeltiden, när dopet förändrats kom piscina istället att beteckna ett uttömningskärl som användes för rituell handtvagning och för att tömma ut dopvatten. Piscinan var kopplad till ett avlopp i kyrkans grund och var antingen belägen i väggen till korets kortsida eller vid ena kortsidan av altaret. Den kunde antingen vara fastmurad eller fristående.

Piscinor blev åter populära från ca 1960 och framåt. Flera äldre kyrkor har sedan dess försetts med nya piscinor av varierande material vilka vanligtvis placerats i kyrkans sakristia. (CHN) (JH)

PSALMNUMMERTAVLA se nummertavla

RELIKSKRIN

Material: Trä, metall ofta koppar med förgyllning, emalj.

Mått: Längd ca 20-50 cm, bredd ca 10-25 cm, höjd varierande.

Relikskrin är ett ofta dyrbart smyckat skrin för förvaring av relik. Reliker är föremål som härstammar från kvarlevorna efter en martyr, ett helgon eller från vad som finns kvar av de ting som ägts, brukats av eller på annat sätt stått i förbindelse med en sådan person, till exempel Kristus martyrredskap. Dessa föremål anses ha kvar något av personens helighet och undergörande kraft och kan ägnas religiös dyrkan.

Relikerna utgjordes under medeltiden i allmänhet av benbitar från ett eller flera helgon. En vanlig relik är träflisor från Kristi kors. Reliker förvarades ursprungligen i altarnas relikgömmor (se d o under kap. Altare). Förutom relikskrin har de även förvarats i träskulpturer föreställande det helgon som respektive relik ansågs komma ifrån. Reliker kan även förvaras i relikvarier (se d o). (CHN)

Relikskrin
i förgylld koppar med djurfötter, tidig medeltid.

RELIKVARIUM

Material: Varierande.

Mått: Varierande.

Precis som i ett relikskrin (se d o), förvaras i ett relikvarium relik. En vanlig form av relikvarium under medeltiden var helgonbilder och armrelikvarier av ädelmetall. Nära 25 st. relikvarier är kända från den katolska medeltiden i Sverige, inklusive det då svenska Finland. (CHN)

(lat. *Reliquiæ*)

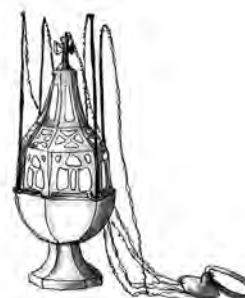
Relikvarium. T.v. delvis förgylld silverstatyett, 1500-tal, t.h. armrelikvarium i silver.

RÖKELSEKAR

Material: Malm, brons.

Mått: Höjd ca 20 cm, med kedjor ca 40 cm.

Rökelsekar utgör inom den katolska kyrkans liturgi en symbol för gudsfruktan. Karet är ett kärl som består av en skål med ett genombrutet lock genom vilket rökelseångorna kan tränga ut. Kärlet är försett med kedjor i vilka det kan bäras och svängas av och an. Rökelsekarets form är ofta rund, behållaren/skålen står ofta på en rund fot med skaft och en vulst kan finnas på skaftet. I skålens övre del och lockets undre finns fästordning i form av springöglor för de fyra sprintar med kedjor som föremålet hänger i. Locket

Medeltida
rökelsekar
i malm.

är ofta upptill format som en korskyrka och avslutat med ett kors eller är genombrutet och ofta konstfullt format med t ex palmetter eller fyrpass.

Flera rökelsekar från medeltiden finns bevarade i de svenska kyrkorna och i museer. (CHN)

SAKRAMENTSKÅP se skåp under kap. Möbler

Ovan sigill i vaxkaka nedhängande från pergamentsbrev, 1400-tal. Nedan sigill med Mariabild.

SIGILL

(lat. sigillum = liten bild)

Material: Vax, lera, lack, metall papper avseende avtrycket, trä och metall avseende sigillstampen.

Mått: Varierande. Vanligen ca 2-8 cm i diameter avseende avtrycket.

Sigill är ett stämpelmärke avsett för försegling eller kännemärke för viss person, samfund eller institution. Sigillet är det avtryck i ett stycke stelnat material som bildats av en stämpel eller sigillstamp (se d o). Begreppet sigill kan dock även användas för att beteckna den stämpel med vilket sigillet skapas, det som också kallas sigillstampen.

Sigill, som avtryck, är ofta runda, men avlånga finns också bevarade. Måtten på materialet i vilket stämpeln trycks är vanligen större än stämpelns bildyta, t ex 7.7 cm om bildytan mäter 5.3 cm i diameter. Det stelnade sigillet har således ofta en böljande kant runt avtrycket av överflödigt material. (CHN)

SIGILLSTAMP se stämpel

SKAMSTOCK se straffstock

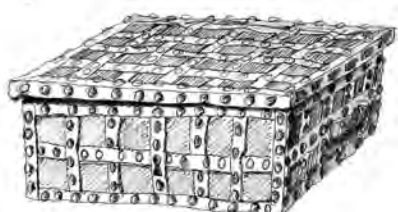
SKRIN

Material: Trä, tenn, koppar, silver eller ben.

Mått: Varierande efter innehåll.

Ett skrin är en jämförelsevis liten kistliknande låda med välvt eller platt, och i allmänhet låsbart lock avsedd för förvaring av småsaker. Inom kyrkan finns avlatsskrin, oblatskrin, rökelseskrin, reliksskrin (se d o) och skrin för förvaring av kalk och paten (se d o under kap. Nattvardskärl). Ett skrin är inte format efter sitt innehåll på det sätt som ett fodral (se d o under kap. Nattvardskärl) är.

Skrin av trä kan vara snidade och är ofta lackerade eller bemålade. (CHN)

Brunmålat skrin i järnbeslaget trä, troligen 1800-tal.

STRAFFREDSKAP

Material: Varierande.

Mått: Varierande.

Kyrkoplikt var en form av kyrkotukt som utdömdes enligt 1686 års kyrkolag. Den brottslige skulle efter kungörandet från predikstolen offentligt bekänna sin synd, ge uttryck åt sin ånger och ta emot avlösning. För de straff som utdömdes användes olika typer av straffredskap, vanligen straffstockar (se d o), skampallar (se d o under kap. Möbler), spöpålar och piskor, s.k. karbas (se d o). (CHN)

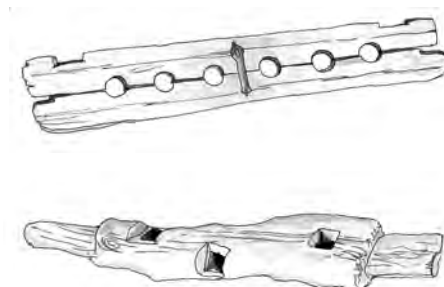
STRAFFSTOCK, GAPSTOCK, KYRKSTOCK, SKAMSTOCK

Material: Trä och järn.

Mått: Varierande. Längd ca 60-180 cm, ej överstigande en timmerstocks längd.

Straffredskap (se d o) bestående av en kluven stock eller två plankor. Syftet var att med hjälp av redskapet hålla en eller flera personer fängslade. Den kluvna stocken eller de två plankorna är förenade med gångjärn i den ena änden och en låsanordning i den andra. I anläggningsytorna återfinns runda hål i vilka den dömdes ben, eller ibland även armar, låstes fast i sittande eller stående ställning.

Straffstocken var oftast placerad längst ner i kyrkan eller utanför kyrkoingången. (CHN)

Straffstockar, ovan av plankor, nedan av en stock.

STÄMPEL, SIGILLSTAMP, SIGILL

Material: Trä, metall.

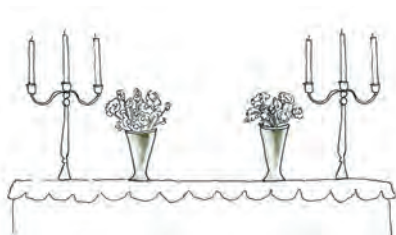
Mått: Höjd ca 10 cm, diameter vanligen 1.5-8 cm.

Avlångt, i ena änden trubbigt redskap, verktyg eller instrument för hoptryckande, ned- eller sammanpressande. Stämpeln används för att trycka ett sigill (se d o) i mjukt vax, metall, lera, lack eller direkt på papper innan det stelnar.

Begreppet sigill kan också användas för att beteckna en sigillstamp. (CHN)

Sigillstamp i metall med mariabild.

Vaser stående på altare flankerade av altarljusstakar.

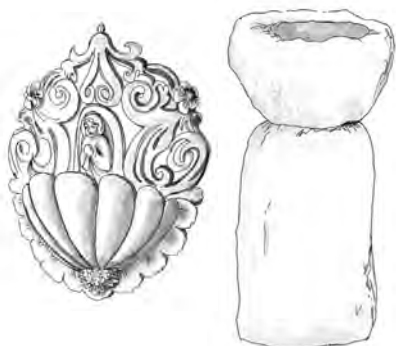
VAS

Material: Metall eller glas.

Mått: Höjd ca 20 cm.

Seden med snittblommor på altaret kom till Sverige under 1900-talets första hälft och blommornas färger följer ofta kyrkoårets färger. Med blommorna kom också vaserna. De två vaserna som ofta används för ändamålet är enkelt utformade för att inte konkurrera med altarkrucifixet (se d o under kap. Altarprydnad). Deras placering är flankerande krucifixet för att markera ett symboliskt Kristusoffer. (CHN)

VIGKVA se vigvattenkvast

T.v. vägghängd vigvattensskål i alabaster, 1500-tal. T.h. fristående medeltida vigvattenkar i sten som uppvisar spår av tidens tand.

VIGVATTENKAR, -SKÅL

(*lat. aqua benedicta lustralis*)

Material: Sten.

Mått: Höjd ca 100 cm, karetets diameter ca 40-50 cm.

Vigvattenkar är sällsynta i Svenska kyrkans kyrkor. De medeltida kyrkorna var utrustade med sådana, då de tillhörde den katolska liturgin, men få är bevarade. Liturgin påbjöd att den som trädde in i den katolska kyrkan skulle doppa sina fingrar i det högtidligt välsignade saltblandade vigvattnet.

Vigvattenkar kan ha varierande utformning, de kan antingen vara stående på en fot eller vara murade i väggen. Det finns exempel på vigvattenkar som blivit beskrivna som små dopfuntar. De bevarade vigvattenskar som återfinns idag är alla i sten. Flera väggfasta vigvattenkar finns bevarade i medeltida kyrkor på Gotland. Även nytillverkade sådana finns. (CHN)

VIGVATTENKVA, **VIGKVA**

(*lat. aspergillum*)

Material: trä och djurborst.

Mått: Längd utan borst ca 15-35 cm.

Efter invigningen av vigvattnet tog prästen vigvattenkvasten och bestänkte med denna tre gånger altaret, sig själv och slutligen menigheten under det att han läste Ps. 51:9 "Skära mig med isop så att jag blir ren, två mig, så att jag bliver vitare än snö." Vigvattenkvastar kan ha varierande utformning men består i regel av ett handtag och något form av kvasthuvud i vilket borst är fästade.

Vigvattenkvastar är sällsynta i Svenska kyrkans kyrkor. De medeltida kyr-

Skaft och huvud av svampformig vigvattenkvast med hål efter borstens infästning.

korna var utrustade med vigvattenkar (se d o) och tillhörande vigvattenkvast då det tillhör den katolska liturgin, men få är bevarade. (CHN)

VOTIVSKEPP se kyrkskepp

FÖRTECKNING ILLUSTRATIONER - UPPHOVSMAN

I de 24 kapitlen har bilderna tecknats av Maria Henje (MH) och Lotta Möller (LM) enligt följande:

ALTARE

Kapitelinledande bild:

MH

Övriga illustrationer:

MH med undantag för Altare,
Altarpall - enkel, Altarring, Altarskiva,
Baldakin, Bordaltare, Centralaltare,
Dopaltare, Flyttbart altare,
Högaltare, Ikonostas, Korsaltare,
Sidoaltare.

ALTARPRYDNAD

Kapitelinledande bild:

MH

Övriga illustrationer:

LM med undantag för Altarkors,
Altarkrucifix, Retabel.

KRUCIFIX OCH KORS

Kapitelinledande bild:

MH

Övriga illustrationer:

MH med undantag för
Caravacakors, Krucifix,
Krucifixpedestal, Pektoralkors
- hängsmycke, Primatkors,
Processionskrucifix, Relikkors,
Trabes, Triumfkrucifix.

PREDIKSTOL

Kapitelinledande bild:

MH

Övriga illustrationer:

LM med undantag för Ambo,
Predikstol, Predikstolsstol.

BÄNKINREDNING

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM med undantag för Brudstol.

LÄKTARE

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

ORGEL OCH ANDRA INSTRUMENT

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

DOPREDSKAP

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

NATTVARDSKÄRL

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM med undantag för Sockentyg -
uppdukat, Vinsked.

BRUDKRONOR OCH ANDRA BRUDSMYCKEN

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

JORDFÄSTNINGSREDSKAP

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

KOLLEKTREDSKAP

Kapitelinledande bild:

MH

Övriga illustrationer: LM

LJUSREDSKAP

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

TEXTIL

Kapitelinledande bild:

MH

Övriga illustrationer:

MH med undantag för Alba,
Dopfuntskläde, Kyrkvaktarrock,
Stuka, Sudarium, Vesperduk.

KONSTVERK OCH MINNESTAVLOR

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM med undantag för Maria med
Jesusbarnet

MÖBLER

Kapitelinledande bild:

MH

Övriga illustrationer:

LM med undantag för Skåp -
bemålat.

UR

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

BÖCKER OCH DOKUMENT

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

ÄLDRE DÖRRAR, BYGGNADS- OCH INREDNINGSDETALJER

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

TORN OCH TAKPRYDNADER

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

KLOCKOR

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

GRAVMINNEN

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

RUNSTENAR, BILDSTENAR

Kapitelinledande bild:

LM

Övriga illustrationer:

LM

ÖVRIGT

Kapitelinledande bild:

MH

Övriga illustrationer:

LM med undantag för
Nummertavla, Piscina.

REFERENSER

- Aarsrud, Christian (1982). *Smidda gravkors: en studie i folklig formbildning*. Diss. Lund : Univ.
- Ahlberg, Hakon & Björklund, Staffan (2000). *Västmanlands kyrkor i ord och bild*. Falun: S. Björklund
- Andersson, Aron (red.) (1964). *Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandina vien*. Stockholm: Utg.
- Andersson, Ingvar & Granlund, John (red.) (1956-1978). *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Malmö: Allhem
- Bengtsson, Bengt (1956). *Svenskt stilgjuteri före år 1700: studier i svensk boktryckerihistoria*. Diss. Stockholm : Högsk.
- Bengtsson Melin, Pia (red.) (2009). *Albertus Pictor: målare av sin tid. 1, Bilder i urval samt studier och analyser*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien
- Berggrén, Gunnel (2008). *Prästens kläder och kyrkans textilier*. 2. uppl. Uppsala: Uppsala domkyrkoförsamling, Svenska kyrkan
- Bergholtz, Gösta (2003). *150 år med Bergholtz klockgjuteri*. Sigtuna: Sigtuna museum
- Bibeln www.bibeln.se
- Boëthius, Gerda (1931). *Hallar, tempel och stavkyrkor: studier till kännedomen om äldre nordisk monumentalarkitektur. 1, Den nordiska hallen, templet och stavkyrkan*. Stockholm: Fritzes Kgl. hovbokhandel
- Bonnier, Ann Catherine (1987). *Kyrkorna berättar: Upplands kyrkor 1250-1350*. Diss. Stockholm : Univ.
- Borg, Raine (2002). *Smålands medeltida dopfuntar. Vol. 1, En inventering i komparativ belysning*. Diss. Göteborg : Univ., 2002
- Branting, Agnes (1920). *Textil skrud i svenska kyrkor från äldre tid till 1900*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförl.
- Bredberg, Ingvar & Rohr, Ingvar (1994). *Kyrkorna i Tidaholms pastorat: presentation i bild med beskrivande text*. Varberg: I. Rohr
- Bringéus, Nils-Arvid (1958). *Klockringningsseden i Sverige*. Diss. Lund : Univ.
- Bringéus, Nils-Arvid (2005) *Den kyrkliga seden*. Stockholm: Carlsson bokförlag
- Bringeus, Nils-Arvid (1959) *Prestaver*. I: *RIG*, 1959, vol. 42, nr 2, s. 33-56

- Bäckmark, Magnus & Karlsson, Marcus (2006). *Kyrkans märken: vapen, stämplar, sigill, emblem*. Lund: Historiska media
- Cavallo, Guglielmo, Chartier, Roger & Cochrane, Lydia G (red.) (1999). *A history of reading in the West*. Amherst: University of Massachusetts Press
- Corswant-Naumburg, Inga von (1999). *Huvudbaner och anvapen under stor maktstiden*. Diss. Stockholm : Univ.
- Dahlberg, Markus (1998). *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Diss. Göteborg : Univ.
- Dahlby, Frithiof (1999). *De heliga tecknens hemlighet: om symboler och attribut*. 8., omarb. uppl. Stockholm: Verbum
- Dahlquist, Matilda (2010). *Kyrkliga inventarier och inventarieförteckningar: projektrapport*. Göteborg: Göteborgs stift
- Darnton, Robert, "What is the History of Books?", *Daedalu*, Vol. 111, No. 3 (Summer, 1982)
- Dyrssen, Eva & Årre, Katarina (1980). *Gamla ljuskronor av glas och bergkristall: typ beskrivning och vård*. Stockholm: Nordiska mus.
- Edenheim, Ralph & Rosell, Ingrid (1982). *Varnhems klosterkyrka: Valle härad, Västergötland*. Stockholm: Almqvist & Wiksell international (Sveriges kyrkor : konsthistoriskt inventarium, vol. 190) samt flera andra utgåvor av Sveriges kyrkor
- Eisenstein, Elizabeth L. (2005). *The printing revolution in early modern Europe*. 2. ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press
- Eisenstein, Elisabeth (1998): *Från scriptorier till tryckerier*. Margareta Björkman (red.) Böcker och Bibliotek. Lund: Bokhistoriska texter
- Ekström, Gunnar (1977). *Kyrksilvret i Västerås stift genom tiderna*. Vol. 1, *Arboga-Gustafs*. [Västerås]: [Västerås domkapitels stiftshistoriekomm.]
- Ekström, Gunnar (1978). *Kyrksilvret i Västerås stift genom tiderna*. Vol. 2, *Hallstahammar-Köping*. [Västerås]: [Västerås domkapitels stiftshistoriekomm.]
- Ekström, Gunnar (1980). *Kyrksilvret i Västerås stift genom tiderna*. Vol. 3, *Leksand-Rättvik*. [Västerås]: [Västerås domkapitels stiftshistoriekomm.]
- Ekström, Gunnar (1981). *Kyrksilvret i Västerås stift genom tiderna*. Vol. 4, *Salla-Söderbärke*. [Västerås]: [Västerås domkapitels stiftshistoriekomm.]
- Ekström, Gunnar (1983). *Kyrksilvret i Västerås stift genom tiderna*. Vol. 5, *Transtrand-Äppelbo*. [Västerås]: [Västerås domkapitels stiftshistoriekomm.]

- Eliot, Simon & Rose, Jonathan (red.) (2007). *A companion to the history of the book*. Oxford: Blackwell
- Estham, Inger (1976). *Kyrkliga textilier: arv, utveckling och vård*. Stockholm: Verbum/Studiebokförl.
- Fernlund, Siegrun (1980). *Kyrkor i Skåne: en kulturhistoria*. Lund: Signum
- Fischer, Ernst (1920). *Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden*. Uppsala: Norblads bokhandel
- Fredriksson, Viktor, Rodhe, Edvard & Warne, Albin (red.) (1940). *Svenska folkskolans historia*. D. 1, *Inledande översikt*. Stockholm: utg.
- Fuchs, Friedrich, Reidel, Hermann & Luderböck, Xaver (red.) (2010). *Lexikon für kirchliches Kunstgut*. Regensburg: Schnell + Steiner
- Gardell, Sölve (1945-1946). *Gravmonument från Sveriges medeltid: Monuments sépulcraux du moyen-âge en Suède*. [2. uppl.] Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Gascoigne, Bamber (2004). *How to identify prints: a complete guide to manual and mechanical processes from woodcut to inkjet*. 2. ed. New York, N.Y.: Thames & Hudson
- Gillgren, Peter (1995). *Gåva och själ: epitafiemåleriet under stormaktstiden = [Gift and soul] : [epitaph painting in early modern Sweden]*. Diss. Uppsala : Univ.
- Gustavsson, Anders (red.), *Döden speglad i aktuell kulturforskning: symposie föredrag*, Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur, Uppsala, 2009
- Hallbäck, Sven Axel (1978). *Medeltida dopfuntar i västra Sverige: systematisk del*. [Axvall]: [Förf.]
- Hamberg, Per Gustaf (1974). *Norrländska kyrkoinredningar: från reformation till ortodoxi : idéhistoria, kulturförbindelser, mästare*. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien
- Hamberg, Per Gustaf (1955). *Tempelbygge för protestanter: arkitekturhistoriska studier i äldre reformert och evangelisk-luthersk miljö*. Stockholm:
- Hanner Nordstrand, Charlotta (2012) *Baptisterier och dopritual: exempel från Syrien och Vreta* (2013) Linköpings stiftshistoriska årsskrift. S.24-33, ill.
- Hedlund, Hans Peter (2007). *Kormålningarna i Södra Råda gamla kyrka = The chancel paintings of the Old Church at Södra Råda*. [1. uppl.]

- Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Heliga kläder* (2005) red: Håkan Nilsson ; förf: Eric Anderson ... ; foto: Lucas Gölén Ystad: Ystads fornminnesförening
- Herjulfsson, Ritwa (2012) *Gravanordningar av gjutjärn - kulturhistorisk undersökning 2012*. Stockholm: Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation [br.]
- Hernfjäll, Viola (1993). *Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift*. Diss. Stockholm : Univ.
- Holmquist Olausson, Lena (2004) Den förste kände Sigtunabiskopens begravning – laborativ analys av en unik grav. I: *Dragt og magt*, Köpenhamn: Museum Tusulanum. S. 78-98
- Hovstadius, Barbro (1976). *Brudkronor i Linköpings stift: förvärv, form och tillverkning intill år 1800 = [Brautkronen im Stift Linköping]*. Diss. Uppsala : Univ.
- Hülpers, Abrah. Abrah.son (1773) *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgelverksinrättningen i allmänhet jämte kort beskrivning av orgelverken i Sverige*. Westerås.
- Jakobi-Mirwald, Christine (2012). *Medeltida bokmåleri: illustrerat konsthistoriskt lexikon*. Stockholm: Signum
- Järv, Harry & Johansson, Egil (red.) (1983). *Den svenska boken 500 år*. Stockholm: LiberFörlag
- Karlsson, Lennart (1988). *Medieval ironwork in Sweden*. Vol. 1. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad.
- Karlsson, Lennart (1988). *Medieval ironwork in Sweden*. Vol. 2. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad.
- Källström, H., 2006. *Linköpingsfunten och andra senmedeltida bronsfuntar i Sverige*.
- Landqvist, Marianne (red.) (1986). *Det tryckta ordet: svensk tryckeriteknik under 500 år*. Stockholm: LT
- Liljegren, Märten (1947). *Stormaktstidens gravkor*. Diss Lund : Univ
- Lindblad, Jakob (2009). *470 nya kyrkor: bidrag till Sveriges arkitekturhistoria 1850-1890*. Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2009
- Lindahl, Göran (1969). *Grav och rum: svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Lindén Nilsson, Inga, text och Jonas Gerdle, foto (2013) *Medeltida konst i Hallands kyrkor*. Halmstad: Länsstyrelsen i Hallands län

- Lindgren, Mereth (1983). *Att lära och att pryda: om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530-1630* = [Zum Unterricht und zum Schmuck] : [über nachreformatorische Kirchenmalereien in Schweden 1530-1630]. Diss. Stockholm : Univ..
- Lundblad, Kristina (2010). *Om betydelsen av böckers utseende: det svenska förlagsbandets framväxt och etablering under perioden 1840-1914 med särskild hänsyn till dekorerade klotband : en studie av bokbandens formgivning, teknik och relation till frågor om modernitet och materiell kultur*. Diss. Lund : Lunds universitet, 2010
- Lundborg, Peter (2005). *Kyrklig ordbok*. Stockholm: Verbum
- Lundborg, Peter & Wiking, Sven (1997). *Vad är det?: ordbok för Svenska kyrkan*. Uppsala: Svenska kyrkans församlingsnämnd
- Lyons, Martyn (2011). *Books: a living history*. London: Thames & Hudson
- Mannerstråle, C.-F. (1971) *Oblatjärn i Älvsborgs läns södra del. I: Från Borås och de Sju häraderna – 1971*. Årg.26, s. 43-58.
- Martling, Carl Henrik (1975) *Tjänst i heligt rum - handbok för kyrkvårdar*. Stockholm: Verbum.
- Martling, Carl Henrik (1996) *Liturgik – en introduktion*. Stockholm: Verbum.
- Martling, Carl Henrik (2000). *Liturgiskt lexikon*. Stockholm: Verbum
- Modéus, Martin (2000). *Tradition och liv*. 1. uppl. Stockholm: Verbum
- Mörkfors, Gunnel (1987) Linköpingsskatten. I: *Linköping 700 år, Meddelanden från Östergötlands länsmuseum*, 1987, s.46-55
- Nationalencyklopedien, www.ne.se
- Nilsén, Anna (1986). *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri: kyrkmålningar i Mälardalen och Finland 1400-1534*. Diss. Uppsala : Univ.
- Nisbeth, Åke (1986). *Bildernas predikan: medeltida kalkmålningar i Sverige*. Stockholm: Gidlund
- Pegelow, Ingalill red. (1998) *Ting och tanke : ikonografi på liturgiska föremål = [Thing and thought] : [iconography of liturgical objects]* : [föredrag framlagda vid det 15:e nordiska symposiet för ikonografisk forskning, Undersvik, 21-26 september 1996] / ; ; [översättning: Sven Zethelius].
- Persson, Ove (red.) (1956). *Grafisk uppslagsbok*. 2., rev. uppl. Stockholm: Sv. litteratur (distr.)
- Rahn, Roland (2011) *Märkligt kyrksilver i Skara stifts kyrkor*. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap.

- Ranby, Caroline (2014). *Skånes kyrkor: en kulturhistorisk resa genom 1000 år*. Lund: Historiska media
- Ringbom, Åsa (2010). *Åländska kyrkor berättar: [nytt ljus på medeltida konst, arkitektur och historia]*. Mariehamn: Ålands museum
- Rohr, Ingvar (1985). *Gotlands kyrkklockor och ringningsseder*. Varberg: I. Rohr
- Rohr, Ingvar, *Göteborgs domkyrkoklockor*, [Göteborgs domkyrkoförsamling], [Göteborg], 1997
- Rosenberg, Sven-Åke (1979). *Släpet på hans mantel: en bok om kyrklig textilkonst*. Stockholm: Skeab/Verbum
- Roosval, Johnny (1924). *Den baltiska Nordens kyrkor*. Uppsala: Lindblad
- Sjöström, Ingrid, Knapas, Marja Terttu & Storsletten, Ola (red.) (2000). *Kyrka af träd: kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*. 1. uppl. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Steinberg, Sigfrid Henry (1983). *Boktryckarkonst och bokhistoria genom fem sekler: vår tids standardverk* [Ny, revid. uppl.] Halmstad: Spektra
- Stolt, Bengt (1964). *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*. Stockholm: Diakon styrelsens bokförlag (finns även som digital bok utg. 2005)
- Stolt, Bengt, *Kyrkorestaurering: några funktionella synpunkter*, Svenska Kyrkans Diakonistyrelses bokförl., Stockholm, 1956
- Stolt, Bengt (2014) De svävande dopänglarna. I: *Skara stiftshistoriska sällskap Medlemsblad*, årg. 22, nr 2)
- Ström, Annika (2002). *Monumental messages: Latin inscriptions on tombstones and church bells in medieval Sweden*. Stockholm: Sällsk. Runica et mediævalia
- Svanberg, Jan (2011). *Västergötlands medeltida stensulptur*. Stockholm: Signum
- Svensson, Ing-Britt (2013) *Myndigheternas information till skaraborna. Tog den vägen över predikstolen?* Kand.uppsats. Göteborg universitet. <http://hdl.handle.net/2077/33603>
- Szirmai, Ján Alexander (1999). *The archaeology of medieval bookbinding*. Aldershot: Ashgate
- Söderberg, Bengt G. (1951). *Svenska kyrkomålningar från medeltiden*. Stockholm: Natur och kultur
- Tagesson, Göran (2010) Vreta före cistercienserna – huvudgård, kyrka och en (o)möjlig dopanläggning? I: *Fokus Vreta kloster - 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Red G Tagesson, E Regner, B Alinder o. L Ladell.

- Stockholm: RAÄ, Hist. Museet
- Telhammer, Ingrid (1978) *Predikstolsmakare och predikstolskonst före 1777 – i norra Hälsingland, Medelpad och Ångermanland*. Diss. Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet, nr 20
- Telhammer, Ingrid (1980) Dopängeln. I: *ICO Iconographisk post*, 1980, nr 2, s. 1-6.
- Tolleson, Håkan (2009) *Kyrkskeppen vid Västerhavet*. Borås: Briggen.
- Tynell, Lars (1921). *Skånes medeltida dopfuntar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien
- Ugglas, Carl R. af (1933). *Kyrkligt guld- och silversmide*. Stockholm: Wahlström & Widstrand i komm
- Ullén, Marian & Vassi, Heidi (1998). *Kyrkobyggnader i Kronobergs län*. Växjö: Länsstyr. i Kronobergs län
- Wadsjö, Harald (red.) (1930). *Gravkonst*. Lund: Samfundet för hembygdsvärd, Gleerup (distr.)
- Wallin, Sigurd (1948). *Kyrkoinredning för herremän*. Stockholm: Skoglund's bokförl.
- Wierusz-Wolska, Joanna von (1997). *Ringkors från Gotlands medeltid: en ikonografisk och stilistisk studie*. Diss. Stockholm : Univ.
- Åman, Anders & Järnfeldt-Carlsson, Marta (1999). *Träkyrkor i Sverige*. Stockholm: Natur och kultur/LT
- Ångström, Inga Lena (1992) *Altartavlor i Sverige under renässans och barock: studier i deras ikonografi och stil 1527-1686*. Diss. Stockholm: Stockholms univ., avd. för Konstvetenskap.

ARKIV OCH DATABASER

- Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)
- Historiska museets samlingar <http://mis.historiska.se/mis/sok/sok.asp>
- Riksantikvarieämbetets samsöktjänst <http://www.raa.se/hitta-information/kringla/>
- www.inventaria.se
- Svenska Akademiens ordbok, webb-versionen som utkom 2009 och avslutades med band 35 –. På Internet sedan 1997.
<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>
- Svenska Akademiens ordlista 13. Uppl. (2006) webb-version.
www.svenskaakademien.se/ordlista

INDEX

- A**
Adventsljusstake 124
Akvamanile 100
Alba 136
Alnmått se måttlikare
Altarbokstöd, -ställ 24
Altarbord se bordaltare
Altarbrun 136
Altarduk, -kläde 136
Altardyna, -kudde 137
Altare 24
Altarkors 36
Altarkrucifix 36
Altarljusstake 124
Altarpall 25
Altarpredikstol 60
Altarring, -ram, -rund 25
Altarringskläde 137
Altarskiva 26
Altarskrank 26
Altarskåp 36
Altartavla 37
Altaruppsats 38
Altartäcke se vesperduk
Ambo 60
Ambokläde se predikstolskläde
Amerikabibel 182
Ampulla 238
Andreaskors 46
Ankarkors 46
Anna själv tredje 156
Antemensale 39
Antependium 138
Antoniuskors se T-kors
- Anvaben se begravningsvapen-
huvudbanér
Applikk 124
Arkitekturbundet måleri se mural-
måleri
Askurna se gravurna
Astronomiskt ur 176
- B**
Baldakin 27
Basunängel 156
Begravningsfana 216
Begravningskalk se resekalk
Begravningsplåt se kistplåt
Begravningsvapen 216
Begravningsvapen – anvaben 217
Begravningsvapen - huvudbaner 217
Bekännelsepall 27
Besättning se parura
Bibel 182
Bibel 2000 183
Bibelband se bokband
Bildsten 232
Biskopskors se pektoralkors
Biskopskåpa 138
Biskopsmössa se mitra
Biskopsstav se kräkla
Biskopsstol, -bänk 68
Blockaltare 27
Bok 183
Bokmärke, -band 139
Bokstöd, -ställ se predikstolsbok-
stöd respektive altarbokstöd
Bord 170
- Bordaltare 28
Brudkedja se brudsilver
Brudkrans 110
Brudkrona 110
Brudpäll 139
Brudsilver 111
Brudstol, -bänk, -pall 68
Brudutstyrsel 111
Burgundiskt kors 46
Bursa 139
Båge 69
Bårlina, -list 140
Bårtäcke 140
Bägare se kalk
Bänk 170
Bänkdörr, -gavel, -skärm se panel
Bänkkvarter 69
Bänkljusstake 125
Bönpall se altarpall
- C**
Cancelli se korskrank
Caravacakors 47
Casula se mässhake
Centralaltare 28
Chrisma 90
Ciborium 100, se även baldakin
Cingulum 141
Cirkulärbrev se kungörelse
Confiteorpall se bekännelsepall
Corporale 141
Corpus 40
Credensbord 170
Crux nuda 47

D

Dalmatika 141
Diptyk 40
Dopaltare 28
Dopduva 90
Dopfat 90
Dopfunt 91
Dopfuntsbaldakin 92
Dopfuntsduk, -kläde, -täcke 142
Dopfuntslock 92
Dopfuntsplint 93
Dophandduk 142
Dopkanna 93
Dopkittel 93
Dopklänning, -klädnad 142
Dopljus, -ljusstake 125
Dopmössa 143
Doppåse 143
Dopservett se torkduk
Dopskrank 93
Dopskål, -bäcken 94
Dopställ, -skålsställ 94
Dopträd 94
Dopängel 95
Dopängel, svävande 95
Dorés bibel se familjebibel
Duva 156
Dödsbräda 218
Dörrlås 200

E

Egyptiskt kors se T-kors
Epitafium 218
Evighetslampa se sanktuarieljus

F

Familjebibel 186
Fattigbössa 118
Fattiggubbe 118
Fattigkista 118
Fattigstock 119
Filippuskors 47
Flyttbart altare 29
Fodral 101
Frontale se antependium
Fönster 200
Författningssamling se kungörelse
Förordning se kungörelse
Församlingsbok 186

G

Gaffelkors 47
Gapstock se straffstock
Gavelsten 219
Glasmålning 157
Golvur 176
Grafik 186
Gravhäll 219
Gravkista 220
Gravmonument 220
Gravsten 221
Gravtumba 222
Gravurna 114
Gravvård av järn- gjutna järnkors 222
Gravvård av järn- gravkors av smidesjärn 223
Gravvård av sten se gravsten
Gravvård av trä 224
Grekiskt kors 47
Grekiskt-ryskt kors se ortodoxt kors
Griftetal se likpredikning

Gustav II Adolfs bibel 187
Gustaf V:s bibel 188
Gustav Vasas bibel 188
Gördel se cingulum

H

Hakkors 48
Halslin 144
Handlin, -stola 144
Helgonskåp 40
Heliga korsets altare se korsaltare
Heraldiskt kors 48
Herrgårdsbänk se korbänk
Herrskapsläktare 76
Himlakonung 157
Himmel se predikstolsbaldakin
Hustavla se katekes
Huvudaltare se högaltare
Huvudbaner se begravningsvapen
- huvudbaner
Hyende se bokdyna
Högaltare 29

I

Ikon 158
Ikonostas 29
Illumination 189
Inkunabel 189

J

Jerusalemkors 48
Jordfästningsskyffel 114
Jungfru Maria se Maria
Järnbeslagen dörr 200
Järndörr 201
Järnstaket 224

K

Kalk 101
Kalkkläde, -duk 145
Kalvariegrupp 158
Kandelaber 125
Kantlisthäll se liljesten
Kappa se prästkappa
Kaptensläktare se koraläktare
Karbas 238
Karl XII:s bibel 189
Katafalk 114
Katekes 190
Katekestavla 40
Katekismustavla se Katekestavla
Keltiskt kors se ringkors
Kenotafium 224
Kista (förvaringskista) 170
Kista (likkista) 225
Kistplåt 158 och 225
Klockspel 210
Klöverbladskors 49
Knäfall 30
Knäfallspall se altarpall
Kodex 190
Kollekthåv 145
Kollektbäcken 119
Kollektkista 119
Kollekttavla, -skopa 120
Kommunionsskalk se kalk
Kommunionssked se vinsked
Konfirmanddräkt, -kåpa 146
Konsekrationsklocka 210
Konsekrationskors 49
Koralbok 191
Korbalk se trabes
Korbänk 69

Korgrind 202
Korkåpa 146
Koraläktare 76
Kormatta 147
Kororgel 80
Kors 49
Korsaltare 30
Korsat kors 50
Korskrank 30
Korporalduk se corporale
Korporale se corporale
Korstol 70
Krismekar se oljekar
Kristi grav 159
Kristus, -skulptur 159
Kristusljus se påskljus
Krucifix 50
Krucifixpedestal 51
Krumstav se kräkla
Kryck-kors 51
Kräkla 238
Kungligt tal 160
Kungsbänk 70
Kungörelse 191
Kurbänk 71
Kyrkalin se måttlikare
Kyrkbänk 71
Kyrkkista se kista
Kyrkklocka 211
Kyrknyckel 202
Kyrkobok se församlingsbok
Kyrkohandbok 192
Kyrkolagbok 193
Kyrkskepp 239
Kyrkstock se straffstock
Kyrkstöt 239

Kyrktagningspall 171
Kyrktupp 206
Kyrkvaktarrock 147
Kördräkt, -kåpa 147

L

Lampett 126
Latinskt kors 52
Lavabo 102
Lekmannaalzare se korsaltare
Likbår 114
Likkista se kista
Likpredikning 193
Likvagn 115
Liljesten 225
Ljudtak se predikstolsbaldakin
Ljusarm 126
Ljusbärare, -glob 126
Ljushållare 127
Ljuskrona 127
Ljuslåda, -tråg 128
Ljusmanschett 128
Ljuspipa 128
Ljusplåt 129
Ljusredskap 129
Ljussax 130
Ljusstake 130
Ljusstav 131
Lockhäll 226
Lykta 131
Läktare 76

M

Madonna se Maria
Manipel se handlin
Manuale se kyrkohandbok

Manuskript 194
Maria 160
Maria med Jesusbarnet 161
Maria som Himladrottning 161
Mater Dolorosa 161
Matta se kormatta
Medicinhandbok 194
Minneskrans 226
Minnestavla se epitafium
Missale 195
Missionsbössa 120
Mitra 148
Monstrans 239
Mullduk 149
Mullskyffel,-spade se jorfästnings-
skyffel
Mullskål 115
Mullställ 115
Muralmåleri 161
Musikbok se koralbok
Musikinstrument 80
Måleri 162
Målningar 162
Måttlikare 240
Mässbok se kyrkohandbok
Mässhake 148
Mässkjorta se alba
Mässkärp se cingulum

N

Nattvardsbänk se altarring
Nattvardsservett se torkduk
Notation se noter
Noter 195
Notskrift se noter
Nummertavla 240

Nyckel 241
Nådastol 163

O

Obelisk se pyramid
Oblatask 103
Oblatjärn 241
Oblatsked 103
Oblatstamp 242
Oblattång 103
Offerkista se fattigkista
Offerskål 120
Offerstock se fattigstock
Oljekar 96
Ordinarium se kyrkohandbok
Orgel 80
Orgel- fasad 82
Orgel – luftsystem 83
Orgel- pipa 83
Orgel – traktur och registratur 84
Orgel – verk 85
Orgel – väderlåda 85
Orgelharmonium 86
Ortodoxt kors 52

P

Palla 150
Panel 202
Parura 150
Paten 103
Patriarkalkors 52
Pektoralkors 53
Pelardel och andra stenfragment 203
Pendelur se väggur
Pendyl se väggur
Pergamentbrev se manuskript

Petruskors 53
Pietà 163
Piscina 242
Plakat se kungörelse
Pliktvall se skampall
Portabla, portativa altare 31
Portaldel 203
Porträtt 163
Polyptyk 41
Portativ 86
Predella 41
Predikstol 61
Predikstolsbaldakin 63
Predikstolsbokstöd,-ställ 63
Predikstolskläde 150
Predikstolsljus,-ljusstake 131
Predikstolspall 64
Predikstolsskrank se prästbänk
Predikstolsstol 64
Predikstolsur se golvur
Prestav 227
Primatkors 53
Primklocka 213
Primstav se runstav
Processionskrucifix 53
Processionsljus,-ljusstake 132
Prästbänk 71
Prästkappa 150
Psalmbok 186
Psalmmummertavla se num-
mertavla
Psalmodikon,-odikum,-onika 86
Pyramid 72
Pyxis 104
Påskkista se Kristi grav
Påskljus,-ljusstake 132

Påvekors 54

R

Relief 164

Relikgömma 32

Relikkors 54

Relikskrin 243

Relikvarium 243

Resekalk 104

Retabel 41

Ringkavel 213

Ringkors 54

Ritning 197

Rituale se kyrkohandbok

Runförsett gravmonument 232

Runstav 233

Runsten 233

Ryskt kors se ortodoxt kors

Röcklin 151

Rökelsekar 243

Rörom se vinskede

Rövarkors se gaffelkors

S

Sakramentsklocka se konsekra-
tionsklocka

Sakramentskåp se skåp

Sakristiealtare 32

Sammandrag se kungörelse

Sanktuarieljus 132

Sarkofag 227

Sedilia 72

Sepulchrum se relikgömma

Series Pastorum 165

Servett se torkduk

Sidoaltare 32

Sigill 244

Sigillstamp se stämpel

Skampall,-bänk 171

Skamstock se straffstock

Skrin 244

Skulptur 165

Skyddsmantelmadonna166

Skyddstäckse se vesperduk

Skåp 172

Sluten bänkinredning 72

Smärtoman 166

Sockenapotek se medecinhandbok

Sockentyg -budstyg 105

Sockenkista se kista

Solur 177

Spegel 172

Spelmansläktare se koraläktare

Spira 133

Spirstock 206

Stocklås 203

Stol 173

Stola 151

Straffredskap 245

Straffstock 245

Stuka, stukor 152

Ståndur se golvur

Stämpel 245

Sudarium 152

Superfrontale 42

Suppedaneum se krucifixpedestal

Sångbok se psalmbok

Sånghus 77

Sänkband,-list se bårlina

T

Tabernakel 33

Takkors 206

Takräcke 207

Teckning se ritning

Tidtavla 177

Timglas 64

T-kors 55

Torkduk 153

Tornkors se takkors

Tornur 178

Trabes 55

Triptyk 42

Triumfkrucifix 55

Triumfkrucifix av ringkorstyp 56

Trädörr 203

Täckhäll 228

Täckskiva se altarskiva

Täcksten se relikgömma

U

Uppståndne Kristus 167

V

Vas 246

Vesperduk 153

Vigkvest se vigvattenkvast

Vigvattenkar 246

Vigvattenkvast 246

Vindflöjel 207

Vinkanna,-karaff 105

Vinsil 106

Vinskede 106

Votivskepp se kyrkskepp

Väderflöjel se vindflöjel

Väggtextil153

Väggur 178

Värja 228

Å

Årsstave runstav

Ä

Ängel 167

Ö

Öppen bänkinredning 73

Idén till lexikonet har sin upprinnelse i den kyrkostudiekurs som under ca 25 år genomförts av antikvarie- och konservatorstudenter vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, där studenter haft tillfälle att inventera och studera kyrkor i Västsverige. Frågan uppkom "hur skall vi kunna identifiera föremålen?" Det är den frågan redaktionsgruppen nu försökt besvara. Kyrkans föremål är exempel på sin tids främsta konst och konsthantverk och kan jämföras med föremål på slott och gårdar. De betingar stora kulturhistoriska, immateriella, estetiska och identitetsskapande värden. Genom att beskriva kyrkans föremål framvisas en viktig sida av det svenska kulturarvet.

Lexikonet är skrivet för att hjälpa alla som arbetar med kyrkliga föremål, för konservatorer, antikvarier, kyrkvaktmästare, kyrkvårdar, präster och diakoner, men även för allmänheten, som en hjälp att känna igen och namnge. Genom att identifieras kan föremålen förstås, uppskattas, vårdas och förvaras på bästa sätt.

Antalet föremålsgrupper i kyrkan fortsätter att växa. Av den anledningen finns lexikonet digitalt på Svenska kyrkans hemsida. Tanken är att nytillkommande föremålsgrupper skall kunna föras in och beskrivas. Lexikonet kan därmed bevara sin aktualitet.

Boken är skriven av konst- och föremålshistoriker, textil- och bokkonservatorer med lång erfarenhet från det kyrkliga fältet.

